

ISSN:2148-2292

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

Академическая История и Мысль

مجله آکادمیک تاریخ و اندیشه

Cilt/Volume: 3 Aralık/December: 2016 Sayı/Number: 10

Aralık, Mayıs ve Ağustos aylarında Yayımlanan Uluslararası Hakemli E- Dergi

International Refereed E- Journal Published in May, August and December.

Kış / Winter / Зима

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

2016/Aralık 3 (10) Kış Dönemi

İmtiyaz Sahibi

Hakan Yılmaz

Editörler

Prof Dr. Yusuf Kılıç-Pamukkale Üniversitesi

Prof. Dr. Juliboy Eltazarov-Semarkant Devlet Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Emin Kırkal-Celal Bayar Üniversitesi

Hakan Yılmaz

Ayşegül Demir yılmaz

**Tasarım ve
Prova-Okuyucu**

Hakan Yılmaz

Mizanpaj

Zeliha Canan

**Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Hakemli, bilimsel Uluslararası bir e-dergidir.
Dergide yayınlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek koşuluyla alıntı yapılabilir.
Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına-yazarlarına aittir.**

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Kenan Ziya Taş-Balıkesir Üniversitesi

Prof. Dr. Juliboy Eltazarov-Semarkant Devlet Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Nevzat Gündoğ- Pamukkale Üniversitesi

Yrd.Doç. Dr. Hilal Şahin-Giresun Üniversitesi

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Salim Cöhce-İnönü Üniversitesi

Hacı Haldun Şahin- Devlet Arşivleri

Sevinç Qasımova-Bakü Devlet Üniversitesi

Hakan Yılmaz

Hintçe Danışmanı

Yrd. Doç Dr.H. Hilal Şahin

İngilizce Danışman

Büşra Kırkı

İtalyanca ve Fransızca Danışman

Yrd. Doç. Dr. Eric Juc Jean

Farsça Danışman

Dr. Ahmad Jabbari

Bu sayının Hakem Kurulu

Prof.Dr. Tuncer BAYKARA, Türkiye

Prof.Dr. Fatma ACUN, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr.Kemalettin KUZUCU, Marmara Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Yusuf KILIÇ, Pamukale Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr.İbrahim TELLİOĞLU, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Orhan DOĞAN, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Sadettin Yağmur GÖMEÇ, Ankara Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Salim CÖHCE, İnönü Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ramazan ACUN, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Prof Dr. Neşe ÖZDEN, Ankara Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr.Salim GÖKÇEN, Erzincan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Nilgün Toker KILIÇ, Ege Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye

Prof.Dr. Jülide AKYÜZ, Kafkas Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Doç. Dr. Memmedali BABASHLI, Azerbaycan Mili Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü

Doç. Dr. Mübariz AĞALARLI, Azerbaycan Mili Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü

Doç. Dr. Tuncay ÖĞÜN, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye

Doç.Dr. Huriye ÖNÜR, Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Ozan YILMAZ, Sakarya Üniversitesi, Türkiye

Doç.Dr.Zeliha Demirel GÖKALP, Anadolu Üniversitesi,Türkiye

Doç. Dr. Xuraman HUMMATOVA, Bilimler Akademisi,Azerbaycan

Doç. Dr. Seadet SHİKHİYEVA, Bilimler Akademisi, Azerbaycan

Doç. Dr.Arzu TAŞCAN, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye

Doç.Dr. Mithat AYDIN, Pamukkale Ünversitesi,Türkiye

Doç.Dr.Ercan HAYTOĞLU, Pamukkale Ünversitesi,Türkiye

Yrd.Doç.Dr. Emin KIRKIL, Manisa Celal Bayar Üniversitesi,Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Serap Özkan Kılıç, Manisa Celal Bayar Üniversitesi,Türkiye

Yrd. Doç. Dr.Ferhat Berber, Manisa Celal Bayar Üniversitesi,Türkiye

Yrd. Doç. Dr.Seyfullah PALALI, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye

Yrd.Doç.Dr.Tekin TUNCER, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkiye

Yrd.Doç.Dr. Sezai ÖZTAŞ, Kırklareli Üniversitesi, Türkiye

İçindekiler

Künye

Editörden

Sunuş

Bekir Çobanzade'nin "Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti"ndeki Faaliyetinden Kesitler (1-19)

Elnur Ağayev

Sāsāni İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar (20-77)

Ulaş Töre Sivrioğlu

Birinci Dünya Savaşı'nda Sibiry'a'daki Türk Esareti (78-90)

Merve Üner

Turkuaz Ermenek Baraj Gölünün Verimlilik Potansiyeli, Sosyo Ekonomik Etkiler Ve Bölge Halkını Göçe Zorlayan Sebebler Açısından İncelenmesi (91-107)

Nezahat Koçyiğit

Atiye Emiroğlu

Ferideddin Attar'ın "ilahiname" Adli Eserinin Şekil ve İçerik Özellikleri (108-127)

Aygün Alizade

Özbekistan'da Çağdaş Arşivlerin Oluşturulması Tarihi (128-138)

Akmal Yakubov

Selçuklular Çağında Alaşehir (139-154)

Abdurrahim Tufantoz

SUNUŞ

Kıymetli ‘‘Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi’’ okurları, birbirinden farklı tanımlarla tarif edilen tarih kavramını doğru algılama ve genç kuşaklara doğru aktarmada dikkat edilmesi gereken birkaç husus bulunmaktadır. Bu hususları en kesif şekilde ifade edebilmek adına birkaç soru ve cevap ışığında düşüncelerimi sizlere aktarma temennisi içerisindeyim.

1-Genel olarak Tarihi doğru anlamada önerilerimiz hususunda: sağlam bir metod bilgisi; siyasi iktidar veya fikir akımlarından hiç birisine tam olarak bağlı olmamak. Kendini, Türk Devletinin varlığı ve birliği esasında tamamen bağımsız hissetmek. İktidardakiler değişir ama gerçek değişmez. Hele cumhuriyet tarihine bakış açısı da çok önemlidir veya durduğu yer seni yanıltabilir.

2-Türk tarihçiliğinin günümüzdeki sıkıntıları hususunda: tenkid/eleştiri noksanlığı başta gelmekle birlikte, birçok konuda ‘‘mahalleli’’ olmanın ötesine geçilememesi. Hele Türkistan Türk cumhuriyetlerine ve onların tarihlerine bakış, hayli önemlidir. Bu konuda tamamen yukarda ve hepsine ‘‘Türk’’ bakış açısı esasında eşit duramamak.

3- Modern tarihçilik içinde Türk tarihçiliğinin yeri hususunda: Hiç de fena değildir. Ancak ‘‘modern’’ demek bana anlamsız geliyor; yoksa 30 senede bir ‘‘modern’’ler, algılayan kişiye göre değişiyor. Oysa tarihte değişmeyenlerin de olması gerekir, tarihçiler kendi bakış

veya bilgi alanlarına, algılamalarına göre modernini kullanıyor ki evrensel gerçeğe ilgisizdir. Çünkü bu “modern” kavramı Batı’da yani Avrupa’da ancak XIX.yy’ da ortaya çıkmıştır.

4- *Türk tarihçiliğinin Türk dünyasına bakışı hususunda:* Geniş ufuklu bakmalıdır? Mahalli sanılardan vazgeçilmeli, olaylar oluşumlar her devrin kendi ölçüleriyle yorumlanıp görülmelidir. Bir de fazla dipnot hastalığı seziyorum; şöyle ki eski tarihçilerde de ne kadar çok dipnotu olursa o kadar ilimsel olur diye bir kanaat vardır. Oysa dipnot sadece gerekli yerlerde ve etkili şekilde kullanılmalıdır.

5- *Tarihçiliğimizde akademik dergilere düşen görevler hususunda:* Akademik dergileri ben çok yararlı buluyorum, çünkü çoğu resmi derginin belli inanç veya düşünce yapısındaki üyeleri, makaledeki yeni fikirleri yadırgıyor ve makale yayınlanmıyor. Bir de görüşüne başvuru veya başvuru olanların dünya biliminden habersiz oluşu da etkiliyor. Bu tür olaylar benim unvan sahibi olduktan sonra dahi başıma geldi ama ben bunu, hiçbir zaman mesele yapmadım. Oysa unvanlı olmadan önceki bir araştırmam, Besim Darkot’un olumlu görüşü ile 1964 de çıkmıştı (Kökboya). Ama “safran” yazım hala çıkmadı. Mikail Bayram Armağanı’nda çıkan “Kül-azık” yazımın en az üç dönüş hikayesini orada vermiştim. Resmi kurumlara bağlı olmadıklarını kabul ettiğim akademik dergilerde daha geniş bir yayın imkanı var sanıyorum. Ancak başka görüştekilerin fikirlerini de göz önüne almak kaydıyla. Bir misali Askeri Tarihten veririm. Benim, ilk askeri tarih seminerine sunmak istediğim bildiri özetimi başkan olan Korgeneral okudu ve kabul etti. Ama sıradan bir askerî tarih uzmanına gitseydi kabul edilmezdi. Çünkü orada ben askerlikteki “marş” komutunun çıkışını konu

ederek uygulamayı eleştiryordum. Nitekim bildirim sunarken de eskiler tenkitlerini yaptılar. Ben bunu zaten bekliyordum.

Başarılar dilerim.

Prof. Dr. Tuncer BAYKARA

9 Aralık 2016

Küçükyalı

Araştırma Makalesi

Bekir Çobanzade'nin "Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti"ndeki Faaliyetinden Kesitler

Elnur Ağayev*

Öz

Yaptığı akademik çalışmalarıyla Türk Dünyasının değerleri arasında yer alan Bekir Sıtkı Çobanzade, yaşamının 12 yılını 1920-30'lı yılların önemli Türkoloji merkezi olan Azerbaycan'da geçirtti. Burada bulunan çeşitli akademik kurumlarda görev aldı, düşüncelerini paylaştı, eserler üretti. Bu kurumlardan biri de Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti oldu. Çobanzade, bu kurumda değişik kademelerde görevler üstlenerek, Türkoloji çalışmalarının kurumsallaşması, genelde Doğu, özelde Türk dilinin, Türk Edebiyat Tarihinin sorunlarının tespiti ve çözümü, yeni Türkologların yetiştirilmesi, Türkoloji alanında saha çalışmalarının önemi üzerinde durdu ve benzer çalışmaları teşvik etti.

Makalede Çobanzade'nin Cemiyet'teki faaliyetleri tutanaklar eşliğinde ayrıntılı olarak irdelenmektedir. Ayrıca çalışmada tutanaklara geniş yer verilmekle dönemin akademik muhiti ve Türkologları üzerinde yapılacak çalışmalara katkı yapmak düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çobanzade, Türkoloji araştırmaları, Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi,

* Doç. Dr.,Lefke Avrupa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / KKTC, E-posta: elnuraga@hotmail.com

On Activities of Bekir Sıtkı Chobanzade in the Association of Exploration and Study of Azerbaijan

Abstarct

Bekir Sıtkı Chobanzade who made various academic works, took his place among the pioneers of the world of Turkic studies and spent 12 years of his life in Azerbaijan, the country that was the centre of Turkic studies in 20s and 30s. He was a member of various scientific institutions and organizations in Azerbaijan. He shared his opinions and produced lots of works. One of the organizations in which he participated in that period was The Association of Exploration and Study of Azerbaijan. Chobanzade took part in different positions in the Association and encouraged the institutionalisation of study of Turkic languages, determination and solving problems of the history of Turkish literature and in general of Orientalism, taught new Turcologists, underlined importance of the field work in the Turkology and stimulated similar studies.

In this paper, activities of the Chobanzade in The Association have been examined according to the official records of the meetings. In addition, it is considered that giving widely place to the official records will make contribution to the study of academic environment and Turcologists of that period.

Keywords: Chobanzade, study of Turkic languages, Association of Exploration and Study of Azerbaijan, National Archive of the Republic of Azerbaijan

Giriş

Kırımlı aydın, şair ve dilbilimci Bekir Sıdkı Çobanzade (15.05.1893-13.01.1937) Türkoloji biliminin temelini atılması ve gelişmesine yaptığı katkılarıyla bilinmektedir. Yaptığı çok sayıdaki çalışmalarıyla Türkoloji dünyasının değerleri arasında yerini almıştır.

Çobanzade, Türkoloji dünyasına yaptığı katkıların önemli bir kısmını, hayatının 12 yıla yakın döneminin (1924/25-1937) geçtiği 1920-30'lu yılların Türkoloji merkezi olan Bakü'de /Azerbaycan'da gerçekleştirdi. Burada çeşitli ilmî kurum ve kuruluşlarda görev alarak, gazete ve dergilerde yazılar yazarak Türkolojiye hizmetlerini sürdürdü. Çobanzade'nin Azerbaycan'daki yaşamının 1925-1929 yılları arasındaki dönemin önemli bir kısmı, bugünkü Azerbaycan Bilimler Akademisi'nin temelini oluşturan "Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti"yle bağlıdır. Cemiyetin bölüm, şube ve komisyonlarında görev alan Çobanzade, burada konferanslar verdi, yapılan toplantılarda tartışmalara katılıp öneriler sundu, aynı zamanda Türkiye'de 1920-30'lu yıllarda maarif ve medeniyet sahasında yapılan ıslahatlar konusunda bildiriler sundu.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde Azerbaycan Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti (ATTC)'nin dosyaların bulunduğu 389 no'lu fontta Bekir Çobanzade'nin buradaki faaliyetine ışık tutacak çok sayıda belge bulunmaktadır. Belgelerin önemli bir bölümü ATTC toplantılarının tutanaklarından oluşmaktadır. Aynı zamanda Cemiyet'in Hudud Haricindeki Şark Bölümü'nün dosyaları arasında da Çobanzade'nin burada yaptığı konuşma metinleri bulunmaktadır. Daha önce tarafımızdan yapılan bir çalışmada, Çobanzade'nin Azerbaycan Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti'ndeki faaliyetleri ve burada Türkiye'de 1920-30'lu yıllarda maarif ve medeniyet sahasında yapılan ıslahatlar üzerine yaptığı konuşması incelenmiştir.¹ Yapılan çalışmada Çobanzade'nin Türkiye'de 1920-30'lu yıllarda maarif ve medeniyet sahasında yapılan ıslahatlar üzerine yaptığı konuşmalara ağırlık verildiğinden, onun cemiyetteki faaliyetleri zaman zaman genel hatlarıyla incelenmiştir. Bu çalışmada ise daha önceki çalışmada genel hatlarıyla incelenen konular cemiyetin toplantı tutanakları ve belgelerinden hareketle daha ayrıntılı irdelenmektedir. Aşağıda sunulan tutanaklardaki bilgiler ayrıca Çobanzade dışında dönemin önemli Türkologları ile ilgili yapılacak çalışmalara, dönemin akademik muhitine de ışık tutacaktır.

Çalışmanın başlığında geçen "kesitler" ifadesinin açıklamasını vermek de faydalı olacaktır. Bahsi geçen fonttaki belgelerin sistemli olmaması, bazı yerlerde boşlukların bulunması, bu belgelerin Çobanzade'nin buradaki faaliyetlerini tüm boyutlarıyla yansıtmadığı ihtimalini de göz önünde bulundurmaya gerektirmektedir.

¹ Elnur Ağayev, "Bekir Çobanzade'nin "Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti"ndeki Faaliyetleri ve Islahatlar Üzerine Görüşleri", Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, yıl 9, sayı 17, Bahar 2013, s. 135-170.

Elnur Ağayev

Fakat bu sistemsizlik ve boşlukların görülmesi genel bir düşünceye ulaşılmasını engellemektedir.

Bekir Çobanzade'nin "Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti'ndeki Faaliyetlerinden Kesitler

1925 yılının sonlarında hazırlanan ve Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti'nin yapısını gösteren bir listede Çobanzade'nin cemiyette aşağıdaki görevleri üstlendiği görülmektedir:

1. Merkez Konsey Başkanlığı İlmi Sekreterliği,
2. Türkoloji Bölümü Başkanlığı,
3. O güne kadar tek toplantısını düzenleyen Tarih Komisyonu başkanı,
4. Lengüistik Komisyonu organizatörü,
5. Redaksiyon-Yayın Komisyonu'nda üye.²

Çobanzade, üstlendiği bu görevlerini kitaplar, makaleler yazarak veya cemiyetin toplantılarına katılarak yerine getirdi. Aşağıda, Azerbaycan Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti'nin günümüze ulaşan arşiv belgelerinde Çobanzade'nin cemiyetin toplantılarındaki katılımları, bu toplantılardaki konuşmaları veya ismi geçen diğer belgeler üzerinde durulacaktır. Takip edilecek yöntem aşağıdaki gibi olacaktır: öncelikle tutanak sunulacak, devamında tutanakta Çobanzade ile ilgili bulunan kısımların kısa değerlendirmesi yapılacak ve sonuç kısmında ise Çobanzade'nin cemiyetteki faaliyetleri genel bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Tutanak³

Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti Tarih Bölümü Tabiat-Etnografya Şubesi'nin Kuruluş Toplantısı / 13 Ekim 1925

Katılımcılar: Prof. Çoban-zade, Gubaydullin, Aleksandroviç D. B., Subhanverdihanov A., Uels A. V., Lavrov, Prof. Fridolin, Prof. Zummer, Doç. Pakhomov, Alekberov A., Sadig H., Giyasbeyova A., Ryumin, Sısoyev V. M.

Başkan: Çoban-zade, *Başkan yardımcısı:* Gubaydullin, *Sekreter:*

Sısoyev V. M.

Gündem: Şubede görev alacakların belirlenmesi ve yapılacak işlerin planlanması.

Katılımcıların gündemle ilgili görüşlerini belirtmeleri.

Pakhomov: Bilimsel anlamda hazırlıklı olan, Azerbaycan tarihi üzerine bilimsel çalışmaları bulunanlar ilk aşamada buraya [cemiyete/şubeye] dâhil edilmelidir. Çünkü burada işi yürüten esas güçler onlar olacaktır. Aktif çalışacak ve aynı zamanda şubenin işlerine göre sorumluluk taşıyacaklardır. Bunların dışından kalan insanlar da bildiri sunabilir, oturumlara katılabilirler, ama karar alma aşamasında sorumluluk onların üzerinde olmayacaktır.

² "Структура Общества Обследования и Изучения Азербайджана", Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана, № 1, Баку 1925, с. 128, 129, 137, 139 [Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti'nin Yapısı], Azerbaycan'ı Öğrenen Cemiyetin Haberleri, sayı 1, Bakü 1925, s. 128, 129, 137, 139].

³ ARDA, fond [kolleksiyon] 389, Klasör [siyahı-klasör] 1, delo [iş-dosya] 13, list [vərəq-yapraq] 2-3.

Elnur Ağayev

Çoban-zade Leningrad İlmî-Araştırmalar Merkezi örneğini vererek benzerinin yapılmasını önerdi. *Çoban-zade*'nin ifadesine göre orada aktif çalışanlar kategoriye ayrılmaktadır:

- a. Enstitü'nün siyasetini belirleyen profesör üyeler,
- b. I. dereceli bilim adamları - Doçent ve diğer derecede olanlar,
- c. II. dereceli bilim adamları - yeterli bilgi ve tecrübe toplayanlar,
- d. Birinci kategoriye girenlerin kontrolü altında iş yapanlar. Bu kategoriye esasen Türkoloji Bölümü'ndeki gibi, özellikle üniversite öğrencilerini ve Azerbaycan tarihi üzerine çalışmak isteyenleri davet etmek gerekir. Böylece, bir taraftan çalışmalar yapılmış olacak, bir taraftan da yeni nesil bilim adamları yetiştirilecektir.

Sısoyev: Komisyon çalışmalarına Azerbaycan tarihini araştıranlar, bu alanla ilgilenen, edebiyat okuyan, aktif katılımcılar devam etmelidir.

Fridolin: İlmî-Araştırmalar Enstitüsü'nün kurulması daha faydalı olacaktı, fakat bunun için şimdilik yeterli bilimsel ve maddi altyapı bulunmamaktadır.

Subhanverdihanov: Arşiv, müze ve nüvizmatika odaları bize seminerler yoluyla Azerbaycan'ı öğrenmek için genç bilim adamları, eğitmen ve sosyal aktivistler yetiştirme olanakları sağlıyor.

Toplantıya katılanlar, aktif şekilde çalışanlar için bir yaş sınırı ve zorunlu ilmi rehberliğin getirilmemesi kararına geldiler. Ayrıca Tarih Bölümü'nün başka bölüm ve komisyonlarla ortaklaşa toplantılar düzenleyerek, gençleri de ilgilerine göre buraya çekmek konusunda karar alındı.

Gelecekte yapılacak işler görüşülürken Fridolin, ayrı ayrı çalışanlar ve çalışmalar arasında tutarsızlıkların olmaması için belirli bir plan etrafında hareket edilmesi gerektiğini vurguladı. Ayrıca Fridolin'e göre, sadece bilimsel çalışmalarla da yetinmemek lazım, aynı zamanda Azerbaycan tarihi ile ilgili var olan kaynakların tanıtılması işi de yürütülmelidir.

Toplantıda, komisyonun daha Azerbaycan tarihinin sorunları belirlenmediğinden ve yeterli bilim adamları bulunmadığından şimdilik bir plan hazırlaması uygun görülmedi. Komisyon başkanlığına Azerbaycan tarihi ile ilgili sorunların belirlenmesi çalışmasını yürütmesi önerildi. Aynı zamanda üniversite profesörlerinin de, sorunların öncelikli olarak araştırılması, tespit edilmesi için yardımları istendi.

Sısoyev, 1) 1905 yılında Azerbaycan (Uels'den rica edilsin), 2) Şirvanşah Kesrani Dönemi (Pokhomov'dan rica edilsin) vb. konu başlıkları üzerinde durdu ve ilk aşamada araştırmalara konu olarak esasen Azerbaycan'ın 18. ve 19. yüzyıl gibi daha yakın tarihlerinin seçilmesini önerdi.

Prof. Çoban-zade, 20 Aralık 1925 tarihinde Türkoloji Kurultayı Düzenleme Kurulu'nun yapacağı toplantıyla bağlantılı olarak Azerbaycan'da Türk-Tatar İlmî-Araştırmalar Enstitüsü'nün kurulmasının önemi üzerinde durdu ve bu enstitünün kurultay günlerinde açılmasının iyi olacağını söyledi. Burada her şeyin öncelikli olarak maddi olanaklara bağlı olduğunu da ifade etti. *Çobanzade*'nin bu önerisi katılımcılar tarafından olumlu karşılandı. Böyle bir enstitünün kurulması ve bunun Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti ile organize çalışılması konusunda da istekler orataya çıktı.

Elnur Ağayev

Çobanzadenin önerisi katılımcılar tarafından olumlu karşılanırken, ilerideki günlerde komisyonda konuşma yapacakların bir sonraki toplantıda konuşma konusu ve metinlerini sunmaları istendi.

Bu tutanaktan, Çobanzade'nin bilimsel çalışmalar için kurumsallaşmayı önemseydiği görülmektedir. Çobanzade, kurum içinde görev dağılımını ve görülecek işlerin konu sınırlamasının belirlenmesini de istiyor. Ayrıca, Azerbaycan'da Türk-Tatar İlmî-Araştırmalar Enstitüsü'nün kurulmasını öneriyor.

Tutanak⁴

Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti Merkezi Konseyi'nin Toplantısı / 5 Kasım 1926

Katılımcılar: Merkezi Konsey Üyeleri: Kh. Teregulov, Figurovski, Çoban-zade, Zifeldt, Aleksandroviç, Dalavasser, Sısoyev, Alekperov, aday M. İzmailov.

Denetleme komisyonu üyeleri: Subhanverdihanov, Sısoyev, *Davet edilenler:* Şarifov, Bayraşevski

Başkan: Teregulov,

Sekreter: Alekperov

Gündemdeki konular: Cemiyetin yaz aylarında gördüğü işler,
Yayın planı,
Azerbaycanşınaslık kursu ile ilgili,
Cemiyetin Başkanlığının seçimi,
Diğer konular.

Zifeld toplantıyı açtı ve başkanlığın seçilmesini önerdi. Başkanlığa Teregulov seçildi.

Zifeld, yoldaş Baharlı'nın cemiyet tüzüğü'nün 15. maddesine göre Kurul üyeliğinden çıkarılması isteğinin olduğunu söyledi. Bu isteği kabul gördü. Yerine prof. *Kuznetsova* aday gösterildi.

Zifeld, yoldaş Cebiyev'in uzun süreliyiine Bakü'de olamayacağına göre Kurula yeni üyenin seçilmesini önerdi. Prof. *Figurovski* ise, Cebiyev'in hastalığından dolayı Kurul işlerine katılamadığını ve bundan dolayı da yerine seçilecek üyenin geçici olması gerektiğini söyledi. Oylama sonucu Cebiyev'in yerine *Mikail İzmailov* aday gösterildi.

Cemiyetin yaz aylarında gördüğü işlerle ilgili *Zifeldt* konuşma yaptı. Konuşma etrafında tartışmalar yapıldı. Mikail İzmailov, soru cevap kısmında Türkoloji bölümünün yazın yaptığı işlerin yetersizliğine ve üyelerinden üyelik hakkını zamanında toplayamamalarına dikkatleri çekti.

Çoban-zade, Turkoloji bölümünün yazın yapılan çalışmalarının yetersizliğine neden olarak aşağıdakileri gösterdi: Başkanlığın ve çalışanların olmaması veya yetersizliği, aynı işi yapan birçok benzer komisyonların olması, ayrıca bölümlerde birçok komisyonun olması ve bunun işlerin bir arada toplanmasını engellemesi. *Çoban-zade*, bundan dolayı da Bilim Kurulu'ndan ve Türkoloji Bölümü Başkanlığı'ndan alınmasını ve sorumlu olacağı herhangi bir komisyona verilmesini rica etti. *Çobanzade*, ricasının kabul görmemesi halinde şunların yapılmasını istedi: cemiyet, bölümün bundan sonraki faaliyetini açıklasın,

⁴ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 5, Yaprak 2-3.

Elnur Ağayev

planlasın, elemanları belirlesin ve yöneticisini, başkanını seçsin, çalışmasını sağlasın.

Dalavasser, Türkoloji Bölümü'nün önemini ve vazgeçilmezliğini vurguladı ve buranın işlemesi için her türlü önlemlerin alınmasını istedi. *Dalavasser*, ayrıca Foto Bölümünün cemiyetinin amacını anlamadığını ve şimdiki ekibin bırakılması gerektiğini vurguladı.

Mikail İzmailov, Türkoloji Bölümü'nü Cemiyetin önemli bölümlerinden birine çevirmenin cemiyetin esas görevlerinden olması gerektiğini söyledi. Bölüm işlerindeki başarısızlıkların nedenini o, bilimsel çevrelerde, bilimsel güçler ve okullar arasında bölümün ve işlerinin yeterince tanıtılmamasında gördü. Aynı zamanda ona göre, üniversitenin Şarkiyatçılık Fakültesi'nde çalışan Çoban-zade bütün kültürel güçleri cemiyetin komisyonlarının işlerine çekmelidir.

Yazın yapılan işlerle ilgili görüşlerini bildiren Prof. *Figurovski*, yönetmeliğe göre Bölümlerin kaderini bizler değil bölümlerin kendilerinin belirlemesi gerektiğini ifade etti.

Foto-Bölüm ile ilgili tartışmalarda *Subhanverdihanov*, tüm diğer işlevsiz kalan Bölümlerle ilgili de konuşulması gerektiğini söyledi. *Aleksandroviç* ise bu işe Kurulun bakmasını önerdi.

Çoban-zade, Türkoloji Bölümü'nün 3 komisyona ayrılmasını önerdi: Tarihi-Etnografik, Edebiyat-Tenkit ve Folklor. Ayrıca yeni bütçeye, bölümün Azerbaycan üzerine gezi planlarının da eklenmesini istedi.

Cemiyetin başkanlığı seçimi tartışmasında Prof. *Figurovski* eski başkanlığın resmi istefa vermemesinden dolayı yenisinin seçiminin doğru olmadığını söyledi. *Zifeld* ise bunun karşılığında, örneğin yoldaş Mehmed-zade'nin görevini yerine getirmek için zamanının ve olanaklarının olmadığını kendisine bildirdiğini ifade etti.

Toplantı sonunda Cemiyetin yeni başkanlığı seçildi. Başkanlık aşağıdakilerden oluştu: 2 başkan (Cebiyev ve Şahbazov) ve 3 yardımcıları (H. Sultanov, A. Aleksandroviç ve Blin(?)) Bu toplantıda seçilen yeni Bilim Kurulu 3 kişi olarak belirlendi: *R. Zifeldt, İzmailov ve Çoban-zade*.

Bu tutanaktan da Çobanzade'nin kurumsallaşmayı önemsemediği görülmektedir. Başkanlığın bulunmaması, görev dağılımının doğru yapılmadığı, aynı işleri değişik komisyonların yürüttüğü bir ortamda işlerin yürüyemeyeceğine dikkak çeken Çobanzade, gerekirse Bilim kurulundan ve Türkoloji Bölüm Başkanı görevinden alınmasını ve ona belli bir sorumluluk verilmesini istemektedir. Türkoloji Şubesinin Tarihi-Etnografik, Edebiyat-Tenkit ve Folklor olarak üç gruba bölünmesini de yine Çobanzade önermektedir. Toplantıda yenilenen Bilim Kuruluna Çobanzade yeniden seçilmektedir.

*Tutanak*⁵

Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti Başkanlığı'nın toplantısı / 26 Ağustos 1928.

Katılımcılar: H. Sultanov, A. Zifeldt, Apresov, Prof. Çoban-zade, Vezirov, Bertselius, Subhanverdihanov, Sudakov, Dalavasser.

⁵ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 6, Yaprak 5.

Elnur Ağayev

Oturum Başkanı: H. Sultanov,

Sekreter: Dalavasser

Gündem: Başkanlık, Astronomi komisyonu, Azerbaycan Tarihi ile ilgili SSCB Merkezi Arşivi'nde bulunan belgelerin toplanması, Cemiyetin planına Yakın Doğu ile ilgili bilimsel çalışmaları dâhil etmek, II. Ülkeşinaslık Kurultayı'nın çağırılması, cemiyetin yayınlarının listesini yayımlamak, yayınlara telif miktarının belirlenmesi.

Yoldaş H. Sultanov'un önerisiyle yoldaş Apresov Cemiyet yönetimine kabul edildi.

Yoldaş Sudakov Astronomi Bölümünün Nijni Novgoroda seferinden bahs etti. Ayrıca oradaki önemli bilim adamlarının Bakü'de rasathanenin kurulmasının gerekliliğini vurguladıklarını söyledi. Astronomi Bölümü, yerinde incelemelerde bulunmak ve ayrıntıları görüşmek için konunun uzmanı Prof. Pokrovski'nin Bakü'ye davet edilmesini önerdi. *Yoldaş Zifeld* de bu fikri destekledi fakat şu uyarıda da bulundu: Cemiyetin rasathane kurma gücü bulunmamaktadır ama bu konuda girişimi üzerine alabilir. Benzer girişimi cemiyet daha önce Umumittifak Türkoloji Kurultayı için de yapmıştı. Toplantıda Bakü'de rasathane açmak konusunu uygun görüldü. H. Sultanov ve A. Zifeldt bu konuda hükümete iletmek üzere bir bildiri notu hazırlamak için görevlendirildi. Gerekli masrafların cemiyet tarafından karşılanması uygun görüldü.

Azerbaycan Tarihi ile ilgili, SSCB Merkezi Arşivinde bulunan belgelerin toplanması konusu görüşülürken *Çoban-zade*, çalışmalar için cemiyetin bünyesindeki bilim adamları kadrosunun yeterli olmadığını belirtti.

Yoldaş Apresov Yakın Doğu ülkelerinin incelenmesinin önemini vurguladı ve bu konuda cemiyetin faaliyette bulunması gerektiğini söyledi. Bu doğrultuda *Apresov, H. Sultanov, A. Zifeldt*'den oluşan bir komisyon oluşturuldu.

Cemiyetin yayınları ve ödenecek telif ücretleri konusunda da karar alındı.

1924 yılında çağrılan I. Ülkeşinaslık Kurultayı'ndan 4 yıl geçtiğinden, cemiyetin 5. yılını kutlamasına denk gelecek şekilde 2 Kasım'da II. Ülkeşinaslık Kurultayı'nın yapılması için hazırlıkların yapılması kararı alındı. Bunun için komisyon kuruldu. Komisyonunda *Zifeldt, Prof. Çobanzade, Vezirov, Subhanverdihanov* ve *Alekperov* yer aldı.

Tutanaktaki bilgiye göre toplantı katılımcıları arasında bulunan *Çobanzade*, Azerbaycan Tarihi ile ilgili SSCB Merkezi Arşivinde bulunan belgelerin toplanması için cemiyetin bünyesindeki bilim adamları kadrosunun yeterli olmadığına dikkat çekti. Ayrıca 2 Kasım 1928 tarihinde II. Ülkeşinaslık Kurultayı'nın yapılması için oluşturulan komisyona seçildi.

*Tutanak no.*⁶

Azerbaycan'ı Tedkik ve Tetebbu Cemiyeti Başkanlığı'nın toplantısı / 1 Ekim 1928.

Katılımcılar: H. Sultanov, İ. İ. Meşaninov, Prof. Çoban-zade, A. Vezirov, C. Kazımov, A. R. Zifeldt, Zeynallı, M. Şahbazov, S. L. Bertselius ve F. Şabanov.

⁶ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 6, Yaprak 6-8;

Elnur Ağayev

Gündem: 1. Cemiyet'in denetimi, 2. Denetimle ilgili olarak kadro sorunu, 3. Hudud Haricindeki Şark Bölümü hakkında-konuşmacı Apresov, 4. Prof. İ. İ. Meşaninov'un bölgelerdeki kazı gezileri hakkında, 5. Sovyet-Norveç Ekspedisyonu hakkında-konuşmacı A. R. Zifeldt, 6. İ. Hasanov'un çalışmaları hakkında, 7. Bazı bürolara kredi verilmesi hakkında, 8. Cemiyet'in eşyaları hakkında.

Başkan: H. Sultanov

Sekreter: F. Şabanov.

Cemiyetin işlerinde aksaklıkların, vurdumduymazlıkların, yönetimde yetersizliklerin vurgulandığı bir toplantıdır. (Hemid Sultanov, sert ve eleştirel konuşmasını yapar.)

Cemiyetin işlerinin denetlenmesi için denetleme komisyonu oluşturuldu.

Konulardan biri de denetlenme ilgili olarak kadrolar işine bakılmasıdır.

Burada *Çoban-zade* özellikle kadro belirlenmesinde bölüm ve komisyonların ihtiyacı dikkate alınarak atamaların yapılmasını önerdi. Her Bölüm ve komisyonun kadro ihtiyaçlarını kısa zamanda merkeze bildirmeleri konusunda karar alındı.

Toplantıda, Hudud Haricindeki Şark Bölümü'nün kurulması kararlaştırıldı. Buna göre aşağıdaki heyette bir başkanlık oluşturuldu: H. Sultanov, A. R. Zifeldt ve Andresov, sekreter: Şahbazov.

Prof. Meşaninov'un bölgelerde kazı yapması ile ilgili, cemiyetin bürolarının işlerini sorgulanması gibi konular da görüşüldü.

Ayrıca cemiyetin demirbaş eşyalarının listesinin yeniden hazırlanması, kontrol edilmesi için de A. Şahbazov, F. Şabanov, S. L. Bertselius'ten oluşan komisyon kuruldu:

Toplantıda Çobanzade, kadro atamasının keyfi değil, öncelikle cemiyetin bölüm ve komisyonların bu konudaki taleplerinin/ihtiyaçlarının alınması ve buna göre atamaların yapılmasını önermektedir. Toplantıda bu doğrultuda da karar alındı. Bu da Çobanzade'nin daha önce de dile getirdiği kurumsallaşma, ihtiyaçlara göre hareket etme prensipleriyle örtüşmektedir.

Tutanak no. 23/25⁷

Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti Tarih-Efnografya Bölümü Yafetidologiya Derneği'nin Toplantısı / 20 Kasım 1928, Bakü.

Katılımcılar: A. R. Zifeldt, A. Subhanverdihanov, V. Hulufly, Aleksandroviç, D. A. Fituni, Halid-Said, Amirhanova, Bolubekov, Avetikov, Volkov, Şabanov.

Gündem: Avetinov'un "Kaspiler Hakkında" bildirisi.

Avetinov'un Kaspiler'le ilgili bildirisi dinlendi.

Toplantısının ikinci gündemi olarak teşkilat sorunlarına bakıldı.

Son kısımda ise sonraki toplantılarda bazı bildirilerin sunulması öngörüldü. Bu bildirilerden biri de şu başlığı taşıyordu: Çobanzade: "Azerbaycan-Türk dilinde Kuzey ve Güney Elementleri".

⁷ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 1, Yaprak 207-208.

Elnur Ağayev

Toplantıda, ilerideki dönemde Çobanzade'nin "Azerbaycan-Türk Dilinde Kuzey ve Güney Elementleri" konusunda bildiri sunacağı öngörüldü. Fakat ulaşılan belgelerden böyle bir bildiriye sunup sunmadığını tespit etmek mümkün olmadı.

*Tutanak no.*⁸

Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti Türkoloji Bölümü'nün Toplantısı / 23 Kasım 1928 /Cuma/ Bakü.

Katılımcılar: Prof. Çoban-zade, İskenderli, Emin-Abid, Eminbeyli, V. Hulufli, A. Ahverdov, Sadullayev, A. Subhanverdihanov, M. Salamov, A. Triniç, F. Şabanov, Prof. Gubaydullin, A. R. Zifeldt.

Gündem: 1. Konuşmacı Prof. B. Çoban-zade: "Rusya Türkolojisinin Çağdaş Durumu"

2. Sözlük komisyonunun faaliyeti,
3. Teşkilat meseleleri.

Başkan: B. Çoban-zade,

Sekreter: F. Şabanov

Başladı: Gündüz saat 11,

Bitti: Gündüz saat

1.10

Çobanzade konuşmasında kısaca SSCB'de Türkolojinin çağdaş durumu üzerinde durdu, esas dikkati ise A. N. Samoyloviç'in çalışmalarına yöneltti.

Çoban-zade, Prof. Samoyloviç'in Ekim İhtilali öncesi ve sonrasında Türkoloji üzerine yaptığı bilimsel çalışmalarının özelliklerini ortaya koydu ve ayrıca Türk halkının varlığı ve dili üzerine yaptığı çalışmalarının önemine vurgu yaptı.

Profesörün 1923-24 yıllarında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Şarkiyatçılık Fakültesi'nde ve Bakü Maarif Evi'nde Türkoloji üzerine yaptığı konuşmalarını da hatırlatan Çoban-zade, Samoyloviç'in Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti'nin organize ettiği toplantılarda yer aldığını ve özellikle de I. Türkoloji Kurultayı'nın düzenlenmesini savunduğuna dikkat çekti.

Konuşmasının sonunda Çoban-zade, Samoyloviç'in bilimsel çalışmalarının 25. yıldönümünün tamamlandığını hatırlattı ve bunun Azerbaycan'da da bilimsel merkezlerde törenlerle anılması gerektiğini söyledi.

Samoyloviç'in çalışmalarının 25. yıldönümünün kutlanması konusunun görüşülmesinde V. Xulufli, A. Ahverdov, A. Tagi-zade, Prof. Gubaydullin, A. R. Zifeldt yer aldılar.

Çoban-zade'nin konuşması ve görüşmeler/tartışmalar sonunda aşağıdaki kararlar alındı:

1. Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti A. N. Samoyloviç'in şerefine tören düzenlemeyi, ertelenmesi mümkün olmayan vacip bir görev olarak görmektedir.

2. A. N. Samoyloviç'in ilmi faaliyetinin 25. yılı Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti ve Azerbaycan Devlet Üniversitesi Şarkiyatçılık Fakültesi'nin ortak düzenleyeceği bilimsel toplantıyla kutlansın.

3. A. N. Samoyloviç'in bilimsel faaliyeti ile ilgili Çobanzade geniş bir konuşma metni hazırlasın.

⁸ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 8, Yaprak 2.

Elnur Ağayev

4. Kutlamadan sonra yubilyara tebrik telegramı gönderilsin.

5. Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti Başkanlığı'ndan, Cemiyetin Haberleri dergisinin 8. sayısının A. N. Samoyloviç özel sayısı olarak yayınlanması isteğinde bulunulsun.

6. Kutlama günü yerel gazetelerde A. N. Samoyloviç'le ilgili yazılar, makaleler yayınlaması işini görüşmek için yoldaş Tağı-zade görevlendirilsin.

Sözlük komisyonun işiyle ilgili yapılan toplantıda Veli Xuluflu bilgi verdi.

Karar: 1. Canlı/konuşulan Türk dilinin *Büyük* sözlüğünün yayınlanması işi önemli görülsün: 2. Veli Xuluflu önümüzdeki Cuma günü komisyonun faaliyeti ile ilgili geniş bilgi versin.

Toplantıda Teşkilat meseleleri görüşüldüğünde, Çoban-zade Bölümün daimi başkanlığının seçilmesini önerdi. Bu öneri doğrultusunda aşağıdakilerden oluşan daimi başkanlık seçildi: Başkan B. Çoban-zade, yardımcısı: Xuluflu, sekreter: A. Tağı-zade.

Çobanzade, toplantıda ünlü Rusya Türkologu Samoyloviç'in bilimsel çalışmalarının 25. yılı dolayısıyla "Rusya Türkolojisinin Çağdaş Durumu" isimli bildirisini sundu. Bu bildiride Çobanzade Samoyloviç örneğinde, Ekim İhtilali öncesi ve sonrasında Rusya'da Türkoloji üzerine yapılan çalışmalardan hareketle Rusya Türkolojisinin çağdaş durumundaki olumlu gelişmelere dikkatleri çekti.⁹

Toplantıda Çobanzade, ayrıca yine kurumsallaşma konusuna dikkat çekti ve Cemiyet'in bölümlerine daimi başkanlarının seçilmesini önerdi. Bu doğrultuda yapılan seçim sonucunda da Çobanzade Türkoloji Bölümü başkanı seçildi.

Tutanak¹⁰

Azerbaycan SSC'yi Öğrenme Cemiyeti Türkoloji Bölümü Sözlük komisyonunun toplantısı / 3 Ocak 1929

Katılımcılar: Prof. N. İ. Aşmarin, B. Çoban-zade, N. F. Yakovlev, A. R. Zifeldt, A. Tağı-zade, V. Hulufu, İ. Hasanov ve D. Efendi-zade.

Gündem: 1. Sözlüğün sorunları
2. Güncel konular

Başkan: Prof. Çoban-zade,

Sekreter: A. Tağı-zade

1. Sözlüğün karakter ve türü üzerine

Prof. Aşmarin: Sözlüğün karakteri ve tipi sözlüğün programı hazırlanırken belirlenmişti. Yani burada Azerbaycan halkının canlı konuşma dili esas alınmalıdır. Geniş halk kitlesi tarafından anlaşılmayan/onlara malum olmayan edebî sözler dâhil edilmemelidir.

Prof. Yakovlev: Sözlük oluşturma konusundaki sorunlar günümüzde genel olarak SSCB'nin tüm halklarında görülmektedir. Sözlük hazırlanırken bu alanda var olan tüm metot ve formalardan istifade etmek gerekiyor. Sözlük, dilin tüm zenginliklerini göstermelidir. İlmî terminolojinin hazırlanmasına fayda sağlanmalıdır. Onda aynı zamanda tüm edebî sözler yer almalıdır.

⁹ Aynı yıl Çobanzade'nin Samoiloviç'le ilgili aşağıdaki makalesi yayınlandı: Bekir Çobanzade, "Profesör A. N. Samoiloviç", Maarif İşleri, sayı 7-8, 1928, s. 80-86.

¹⁰ ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 26, Yaprak 7.

Elnur Ağayev

Zifeldt: Biz başından beri halk konuşma dili (lehçe, ağız) esasına dayalı sözlük hazırlamayı düşündük. Sözlüğe edebî terimlerin dâhil edilmesini gerekli görmüyorum. Ayrıca bu iş için özel terminoloji komitesi olduğunu da unutmayalım.

Prof. Çoban-zade: Edebî sözlüğün hazırlanması işinin çok karmaşık olduğu görülmektedir. Çünkü bu alandaki sorunlar daha yeterli düzeyde öğrenilmemiştir. Hazırlanan sözlüğün canlı dille sınırlı tutulmasını öneriyorum.

Bu konuyla ilgili şu karar alındı: Sözlük Azerbaycan halkının canlı konuşma dili ile sınırlandırılmalı.

2. Etimolojik Analiz

Prof. Aşmarin, Azerbaycan dilinin yeterli derecede öğrenilmediğine dikkat çekerek, bu durumda etimolojik analizin yapılması için gerekliliğin olmadığını ifade etti. Ona göre şimdiki durumda bu işe girişmek işimizi hem zorlaştırır ve hem de yavaşlatır, buna ise şimdi gerek yoktur.

Karar: Etimolojik ilkeler uygulanmasından şimilik vazgeçilsin.

3. Sözlüğün transkripsiyonu üzerine

Prof. Aşmarin: Bilimsel transkripsiyonu tam ve kesinliğiyle burada uygulamak çok zor bir görev olacaktır. Ama yine de sözlüğün hazırlanmasında bazı esas ses özelliklerini dikkate almak gerekir. Bundan dolayı da bu özellikleri dikkate alan yaklaşık bir kural ve sınırlar belirlemek gerekir.

Prof. Çoban-zade, bu işin zorluğunu gözönünde bulundurarak bilimsel transkripsiyondan vazgeçilmesini önerdi.

Prof. Zifeldt, Bazı genel işaretlerin (uzunluk, kısalık vb.'lerini ifade etmek için) uygulanmasını gerekli gördü ve transkripsiyon için Azerbaycan alfabesini değil, birleştiricilerin esas alınmasını önerdi.

Prof. Çoban-zade, birleştirici alfabelerin uygulanmasını doğru bulmadı; aynı zamanda uzun ve kısalık bildiren işaretlerin uygulanmamasını istedi.

Tagı-zade: Sözlük bilimsel karakteri olan ve dili öğrenmek, terminolojiyi hazırlamak, yazım kurallarını vb.'lerini düzenlemek için önem taşımaktadır. Bunun için de sadece uzun ve kısaltmaları düzeltmeyi değil, ilmî transkripsiyonunu kabul etmek gerekiyor.

Xuluflu, birleştirici alfabelerin kabulüne itiraz etti.

Hasanov, bilimsel transkripsiyonun kabulünün karışık ve zor olduğunu bildirdi, kelimelerde vurgunun belirtilmesini gerekli buldu.

Prof. Aşmarin, kısa ünlülerin/seslilerin uygulanmama olasılığını tartışmadan, uzun ünlülerin belirtilmesinin gerekli olduğunu düşünmektedir.

Karar: 1. Sözlük için Azerbaycan'da kabul edilen yeni alfabeyi kabul etmek.

Azerbaycan Türk dilinin sözlüğünün hazırlanmasının görüşüldüğü toplantıda Çobanzade, sözlüğün karakteri ve türü tartışması sürerken, alandaki sorunların daha yeterli düzeyde öğrenilmemesinden dolayı edebî sözlüğün hazırlanması işinin karmaşık olduğuna dikkat çekti ve bunun yerine canlı halk dilinin esas kabul edilmesini önerdi. Sözlüğün transkripsiyonu tartışmasında da Çobanzade, işin zorluğunu gözönünde bulundurarak bilimsel transkripsiyondan vazgeçilmesini önerdi ve ayrıca birleştirici

Elnur Ağayev

alfabelerin uygulanmasını doğru bulmadı; aynı zamanda uzun ve kısalık bildiren işaretlerin uygulanmamasını istedi.

Tutanak¹¹

Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti Yafetidologiya Derneği'nin Türkoloji Bölümü ile ortak toplantısı / 5 Ocak 1929

Katılımcılar: Prof. Çoban-zade, A. R. Zifeldt, Prof. Aşmarin, İ. Cafer-zade, A. Tağı-zade, A. Subhanverdihanov, V. Hulufu, F. Ağa-zade, D. Axund-zade ve Şabanov ve diğerleri (20 kişi).

Oturum Başkanı: Çoban-zade, *Sekreterler:* A. Tağı-zade ve F. Şabanov

Gündem: Prof. N. F. Yakovlev'in "Anlayışa Bağlı Olarak Gelişen Kelimelerin Diyalektiği" bildirisi.

Çoban-zade toplantıda oturum başkanıdır.

Umumiittifak Merkezi Yeni Türk Alfabeti Komitesi ve Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti Türkoloji Bölümü'nün ortak toplantısı / 9 Ocak 1929.¹²

Katılımcılar: Prof. Çoban-zade, Prof. Yakovlev, Prof. Aşmarin, Aga-zade F., Tağı-zade A., Hasanov İ., Karakaşlı K., Hulufu V. ve Zifeldt A. R.

Gündem: 1. Prof. N. F. Yakovlev'in "Tekmilleştirilmiş Yeni Dağlı¹³ Alfabeti" konulu konuşması

Çoban-zade toplantıda oturum başkanlığı yapmıştır.

Tutanak¹⁴

Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti'nin Türkoloji Bölümü ile Yafetidoloji Derneği'nin Ortak Toplantısı, 23 Nisan 1929.

Katılımcılar: Prof. B. Çoban-zade, Prof. V. B. Miller, R. O. Şor, A. R. Zifeldt, M. Khalfin, S. İsgenderli, F. Agazade, V. Hulufu, A. Subhanverdihanov, Abrurrahmanov, Halid-Said, Bağirov, Tağı-zade, Feyzulli, F. Şabanov.

Konu: R. O. Şor'un: Doğu Halkları Dillerinin Fonetik İncelemelerindeki Yaklaşım Sorunları

Başkan: B. Çoban-zade

Sekreter: F. Şabanov

Şor'un konuşmasından sonra B. Çoban-zade. V. B. Miller, A. R. Zifeldt, A. Tağı-zade vb. konuyla ilgili görüşlerini söylediler.

B. Çoban-zade: Şimdiye kadar Doğu dilleri üzerine yapılan incelemeler esasen ilkel şekilde yapılmıştır. Şor'un konuşmasından sonra, bu konuşmaya dayanarak bilimsel çalışmalar yapılabilir. Geç kalmadan tüm kaynakları ve bölümü Türk dillerini, genelde tüm Doğu dillerini incelemeye yöneltmeliyiz. Ayrıca bölümün ileriki yıllarda Türk-tatar dillerine yöneleceğinden umutluyum.

¹¹ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 1, Yaprak 211.

¹²ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 26, Yaprak 11.

¹³ Dağ Yahudileri

¹⁴ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 8, Yaprak 4-5.

Elnur Ağayev

Prof. Miller de, konuşmasında şimdiye kadarki yaklaşımlarla dillerdeki seslerle ilgili yeterince sonuç almak mümkün olmadığını, Çoban-zade'nin de ifade ettiği gibi ancak bu yeni metod-yaklaşımla Tatar ve İran, aynı zamanda diğer halkların dillerinin ses yapısını incelemenin mümkün olacağını vurguladı.

A.R. Zifeldt, Şor'un Azerbaycanda genç dilbilimcilerle çalışmalarını önemli gördü.

Konuşmalar üzerine Şor da Lingvistikanın bilimsel zemine oturtulması gerektiğinden bahs etti. Bu yapılmadığı takdirde çok iyi saha çalışmaları yapılmasına rağmen istenilen sonucun alınamayacağına dikkat çekti. Buna Aşmari'nin Nuha diyalekti çalışmasını örnek gösterdi.

Çobanzade, şimdiye kadar yapılan Türk dilinin de dâhil olduğu Doğu dilleri incelemelerini ilkel buluyor ve bunda sonra genelde Doğu dilleri özelde ise Türk-Tatar dilinin incelenmelerine yönelmesi gerektiğine dikkat çeker.

*Azerbaycanı Tedkik ve Tetebbu Cemiyeti Başkanlığı'nın Toplantısı / 26 Mayıs 1929*¹⁵

Yayın kurulu sekreteri Bertselius Cemiyet'in yayınları ile ilgili konuşma yaptı. Konuşma etrafında tartışmada Çobanzade de iştirak etti.

*Tutanak no*¹⁶

Azerbaycan'ı Tedkik ve Tetebbu Cemiyeti'nin Türkoloji Bölümü'nün Toplantısı/ 3 Haziran 1929

Katılımcılar: B. Çoban-zade (Başkan), Hulufu (Sözlük komisyonu başkanı), Zeynallı (Folklor komisyonu başkanı), Aliev (Sözlük komisyonu sekreteri), Vezirov Y. (Folklor komisyonu sekreteri), Tağı-zade A. (Bölüm üyesi), A. R. Zifeldt (Cemiyetin Bilim Sekreteri) ve F. Şabanov (Bölümün Sekreteri).

Katılmayanlar: Edebiyat Komisyonu başkanı A. Ahverdov ve Karakaşlı

Gündem:

- 1.Bölümün 1928/29 yılı bütçesinin onaylanması,
2. Yaz işleri hakkında,
- 3.1929/30 yılı planının esasları üzerine
4. Güncel konular.

Başkanı: Prof. B. Çoban-zade,

Sekreter: F. Şabanov.

Başladı: 6.30,

Bitti: 9.15

Çoban-zade 1929/30 yılı planının esasları üzerine konuşma yaptı. Konuşması üzerine aşağıdaki karar alındı:

1. Azerbaycan'ı Tedkik ve Tetebbu Cemiyeti'nden Devlet İlmî-Tedkikat Enstitüsü'ne geçiş sürecinde Türkoloji Bölümü ve komisyonların yapısı da değiştirilsin. Türkoloji Bölümü amacına uygun olarak ayrı bağımsız bir merkeze çevrilsin, komisyonlar ise onun yanında bölüme dönüştürülsünler. Böylece bölüm yöneticileri (eski komisyon başkanları) işlerini ciddi şekilde yürütsünler ve cemiyetin Türkoloji merkezinin faaliyet planlarına destek versinler.

¹⁵ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 27, Yaprak 19.

¹⁶ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 8, Yaprak 7-12.

Elnur Ağayev

2. Cemiyetini başkanlığından talep edilsin ki ilimle uğraşan yeni yetenekli gençleri merkeze çağırsın ve ayrıca Azerbaycan haricinde olsa bile bu alandaki uzmanların faaliyetlerini takip etsin.

Türkoloji Merkezi Başkanlık Heyeti'nin verdiği işleri yerine getirenler, gerek yönetici veya gerekse işe yeni başlayanlar olsun, iş karşılığında ödüllendirilsinler.

3. İşlerin verimli bir şekilde yürütülmesi için merkez coğrafi bölümlere yapsın: bir bölge tüm yönleriyle (dilbilim, folklor, edebiyat tarihi vb. yönleriyle) incelendikten sonra diğer bir bölgeye geçilsin. Burada önceden hazırlanan plan dışında tesadüfen ele geçen kaynaklar, ilmî çalışmalar da ihmal edilmemelidir.

4. 1929/30 yılından itibaren bölümün işlerinin koordineli yürütmesi için plan yapılırken diğer bölümlerle de (özellikle Tarih, Ekonomi bölümleri ile) irtibat kurulsun. Bunun için de bölümlerin çalışma planları hazırlanırken olayların kronolojisi de dikkate alınsın. Örneğin, önce Moğol dönemi, sonra da Selçuklu dönemi incelensin.

5. Komisyon başkanları bir hafta zarfında buradaki konuşmalara uygun olarak çalışma planlarını yapsınlar ve Bölüm Başkanlık Heyeti'ne teslim etsinler.

6. Davet edilen ülke delegeleri (Ermenistan, Gürcistan, Dağıstan) ve bölümün bölge başkanlarının katılımıyla bir iş toplantısının düzenlenmesi düşünülebilir.

Toplantının Sözlük bölümünün konuları görüşülürken B. Çoban-zade ve Veli Hulufu sözlükler için yapılan Almancadan ve Rusçadan çevirilerin redaktörleri olarak atandılar.

Çobanzade, cemiyet çalışmalarında işlerin koordineli yürütmesi için bölümleri arasında irtibatın kurulmasını öneriyor. Bu öneri aynı zamanda disiplinler arası bir çalışmanın da işaretini vermektedir. Ayrıca, Çobanzade'ye göre çalışma planı hazırlanırken olayların kronolojisinin dikkate alınması işleri makul sürede ve verimli sürdürmeyi sağlar. Örneğin, önce Moğol dönemi, sonra da Selçuklu dönemi incelensin.

1929 yılında Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti isim ve şekil değiştirip Azerbaycan Devlet İlmî Tedkikat Enstitüsü adını aldı. Dolayısıyla Çobanzade de dâhil olmak üzere bir kısım bilim adamına aşağıdaki şekilde yazı gönderilerek eski kurumun ellerinde kalmış eşyalarının teslim edilmesi istenmektedir:

Azerbaycan Merkezi İcraiye Komitesi yanında Azerbaycan'ı Öğrenen Cemiyet /18 Haziran 1929, yazı no. 302/1-7¹⁷

Yoldaş Çoban-zade, Zeynallı, Musahanlı, Emin-Abid, Fituna, Dalavasser, Axverd., Cabbar Efendi, Subxanver.

Azerbaycan'ı Öğrenme Cemiyeti sizden rica ediyor, 1923-29 yılları arasında çalıştığınız dönemde cemiyetin sizde kalan eşyaları varsa, onları öğrenci-uygulayıcılar olan S. Aşurbeyli ve M. Selimxanova'ya teslim edebilirsiniz.

Cemiyetin İşler Yöneticisi M. Salamov.

Aşağıda sunulan diğer belgede Çobanzade'nin gençleri desteklediği görülmektedir:

Azerbaycanı Öğrenme Cemiyeti Merkez Bürosunun toplantısı / 11 Eylül 1929¹⁸

¹⁷ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 10, Yaprak 42.

Elnur Ağayev

Katılımcılar: H. Cebiyev, Apresov, Zifeldt, Kazımov, Tagı-Şahbazi, Prof. Gubaydullin, Prof. Çoban-zade, Bukilen, V. Hulufu, Sabdullayev, Zeynallı, Elekberov, Şahbazov, A. Tagı-zade, Salamov, Petruşevski, prof. Figurovski, Rafabekov, Amirhanov

Gündem: Hudut Haricindeki Şark Bürosunun faaliyet raporu
Dağıstanla Bilimsel ilişkiler hakkında konuşma
Prof. Çoban-zade'nin Kabardi, Balkar ve Karaçay seferi hakkında

malumat,

Yayınlarla ilgili rapor
Günlük konular.

Başkan: H. Cebiyev, *Sekreter:* Salamov
Hudud Haricindeki Şark Bürosu başkanı Apresov'un, komisyonlarının faaliyetleri ile ilgili bilgi vermesiyle konuşmalar başlar.

Çobanzade de dinleyenler arasındadır.

Prof. B. Çobanzade de Kabardi, Balkar ve Karaçaya yaptığı seferiyle ilgili bilgi aktardı. Oradaki genç bilim adamlarıyla görüşünden bahsetti ve Dağıstanlı genç bilim adamlarının cemiyete üye yapılmasını önerdi. Özellikle iki isim, Hacıbeyov (Lezgi) ve Şamxalov (Avar) isimleri üzerinde durdu. Notların aktarımından sonra, bundan sonra Kuzey Kafkas halklarıyla ilişkilerin geliştirilmesi konusunda karar kabul edildi. Ayrıca Çobanzade'nin önerdiği isimlerin cemiyete üye yapılması konusunda da karar oluştu.

Toplantıda son olarak Mirze Şefi ile ilgili Cebiyev konuştu. Daha sonra Mirze Şefi ile ilgili yazılan Almanca ve Rusça yazıların toplanması, bu yazıların kısa sürede Türk diline çevrilmesi ve ayrıca Rusçada da yazarın hayatıyla ilgili kısa eleştiri yazılarının hazırlanması kararı alındı.

Kitabın hazırlanması ve redaksiyon işi için Çoban-zade ve Zeynallı görevlendirildi.

Çobanzade, sadece Azerbaycan'da değil, Azerbaycan haricinde olsa bile yetenekli gençlerin cemiyete çağrılmasından ve yaptığı çalışmalarının izlenmesinden yanadır. Kendisi Kabardi, Balkar ve Karaçay'a seferi zamanı karşılaştığı Hacıbeyov (Lezgi) ve Şamhalov (Avar) soyadlı iki genç bilim adamının cemiyete üye yapılmasına muvaffak olmuştur. Ayrıca bu toplantıda, Mirze Şefi Vazeh ile ilgili hazırlanacak kitap için Çobanzade Hanefi Zeynallı ile beraber görevlendiriyorlar.

Azerbaycan'ı Öğrenme Cemiyeti Merkez Bürosunun toplantısı / 18 Eylül 1929¹⁹

Komsiyon ve günlük işlerin görüşüldüğü bir toplantıdır.

Meşaninov, Gence'de yapacakları arkeoloji gezi hakkında bilgi verdi, bu gezinin 2 hafta süreceğini ve Ekim ayının ilk haftasında sonlanacağını söyledi.

Çobanzade de bu toplantıda iştirak ediyor.

Azerbaycan'ı Öğrenme Cemiyeti Merkez Bürosu'nun Toplantısı / 25 Eylül 1929²⁰

¹⁸ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 27, Yaprak 35.

¹⁹ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 27, Yaprak 37.

²⁰ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 27, Yaprak 39.

Elnur Ağayev

Çobanzade iştirak ediyor.

Azerbaycan'ın bölgelerinde çalışmaların sürdürülmesi gerekliliğini savunuyor ve destekliyor.

Bekir Çobanzade'nin cemiyetin toplantılarına katılımı yanında çeşitli vesilelerle de Cemiyet belgelerinde hatırlanmakta, ismi geçmektedir:

*Azerbaycan Merkezi İcraiye Komitesi Yanında Azerbaycan'ı Tedkik ve Tetebbu Cemiyeti'nin 1926/1927 yılı Bilimsel Haaliyetleri Hakkında Rapor*²¹

Cemiyetin ayrı ayrı bölüm ve komisyonlarının faaliyetlerinin değerlendirildiği bu raporda Türkoloji Bölümü'nün Lengüistik Komisyonu'nun faaliyeti değerlendirilirken, Çoban-zade'nin cemiyet tarafından yayımlanan "Türk-Tatar Diyalektolojisi" kitabı özellikle vurgulanmaktadır. Bu kitabın geçmişte bu alanda bulunan boşluğu doldurduğuna ve Türkoloji ile tanışmak isteyen herkes için önemli bir kaynak olduğuna dikkat çekiliyor.

*ASSR'in 10. Yıldönümüne edebiyat listesi*²²

14 eserin ismi olan bu listede Çoban-zadenin iki eserinin de ismi geçiyor:

- I. *10 Yılda Yapılan Dil ve Edebiyat Çalışmalarının Sonuçları,*
- II. *Azerbaycan Edebiyatında Nasyonalizmden Enternasyonalizme*

Çobanzade'nin, aynı zamanda geleceği parlak olan gençlerin desteklenmesi için Halk Eğitim Komiserliği'ne yazı yazdığı da görülmektedir. Bunlardan biri aşağıdaki gibidir:

*Halk Eğitim Komiserliği'ne*²³

3 Ekim 1929 / No. 491

Cemiyetin Bilim sekreteri A. R. Zifeldt, Türkoloji Bölümü Başkanı B. Çobanzade ve cemiyet işlerinden sorumlu M. Salamov imzalarıyla yazılan mektupta, cemiyetin faaliyetinde, özellikle de Türkoloji Bölümü'nün faaliyetinde aktif görev alan, Sözlük komisyonunun aktiflerinden, cemiyet tarafından yayına hazırlanan canlı Azerbaycan Türk dilinin diyalektik sözlüğünün redaktörü Yusif Aliyev'in Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Pedagoji Fakültesi'ne kabulü rica edilmektedir. Aliyev'in bu alanda başarılı olacağına inandıkları vurgulanmaktadır.

Arşiv belgeleri arasında son olarak ünlü bilim adamı *Prof. İvan İvanoviç Meşaninov'un Bakü'den uğurlama törenine katılanlar listesinde Çoban-zade'nin adına da rastlanmaktadır.*²⁴

²¹ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 15, Yaprak 7.

²²ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 48, Yaprak 12.

²³ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 29, Yaprak 3.

²⁴ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 10, Yaprak 69.

Sonuç

Aktarılan belgeler ışığında Çobanzade'nin, cemiyetin faaliyetlerinde aşağıdaki bilimsel ve insani özellikleriyle iştirak ettiği görülmektedir. Çobanzade:

- Bir bilim adamı için önemli olan kaynak çalışmasının saha çalışmalarıyla desteklenmesini önemsiyor. Konu dil olunca canlı halk dilinden verilerin toplanması için bu çalışmaların önemine dikkat çekiyor.
- Türk Dilinin, Türk Edebiyat Tarihinin, Türk Dili Terminolojisinin sorunlarının öncelikle belirlenmesi ve buna göre çözümler üretilmesini istiyor.
- Yeni Türk Alfabesi'nin başarılı bir şekilde yayılmasına, çalışmalarıyla destek vermektedir.
- Bilimsel çalışmalar için kurumsallaşmayı önemli görmektedir. Kurum içinde görev dağılımını ve yapılacak işlerin sınırının belirlenmesini istiyor. Azerbaycan'da Türk-Tatar İlmî Araştırmalar Enstitüsü'nün kurulmasını öneriyor. Ayrıca kurumsallaşmada yeterli kadronun ayrılmasını da talep ediyor.
- Sadece Türk Dilinin araştırılması ile yetinmemekte, bilgi dairesini de düşünerek diğer Doğu dillerinin de araştırılmasını önemli bulmaktadır.
- Genç bilim adamlarının yetiştirilmelerini, eğitimlerini daha üst kademelerde devam ettirmelerini, Cemiyet'e üye yapılmalarını desteklemektedir.
- Cemiyet'in komisyonlarında, düzenleme kurullarında yer alıyor, toplantılarda oturum başkanlığı yapıyor, karşılama törenlerine katılıyor, bildirimler hazırlayıp ve sunuyor.

Kaynaklar

A. Arşiv Kaynakları

- ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 1, Yaprak 207-208, 211.
ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 5, Yaprak 2-3.
ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 6, Yaprak 5, 6-8.
ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 8, Yaprak 2, 4-5, 7-12.
ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 10, Yaprak 42, 69.
ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 13, Yaprak 2-3.
ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 15, Yaprak 7.
ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 26, Yaprak 7, 11.
ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 27, Yaprak 19, 35, 37, 39.
ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 29, Yaprak 3.
ARDA, Koleksiyon 389, Klasör 1, Dosya 48, Yaprak 12.

B. Makaleler

“Структура Общества Обследования и Изучения Азербайджана”, Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана, № 1, Баку 1925, с. 127-139.

AĞAYEV, Elnur, 2013, “Bekir Çobanzade'nin “Azerbaycan'ı Tedkik ve Tetebbu Cemiyeti”ndeki Faaliyetleri ve Islahatlar Üzerine Görüşleri”, Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, yıl 9, sayı 17, Bahar, s. 135-170.

ÇOBANZADE, Bekir, 1928, “Profesör A. N. Samoiloviç”, Maarif İşleri, sayı 7-8, s. 80-86.

Araştırma Makalesi

Sāsāni İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar

Ulaş Töre Sivrioğlu*

Öz

400 yıl boyunca Mezopotamya ve İran'a hâkim olan Sāsānilerin idaresi altında pek çok etnik köken ve inançtan halk yaşamaktaydı. Bu kozmopolit ağ içinde Hıristiyanlar da önemli bir yer teşkil etmekteydiler. Kendi aralarında bir birlik olmamasına ve zaman içinde Gregoryen, Nasturî, Yakubî, Rum-Ortodoks gibi farklı kiliselere bölünmelerine rağmen, Hıristiyanlar, Sāsāni imparatorluğu içinde diğer dinlerin aleyhine olarak en hızlı ilerleyen kitleyi temsil etmekteydiler. Kimi zamanlarda Hıristiyanları baskı altında tutmalarına rağmen; genel olarak Sāsāni Şahları Hıristiyanların zanaat ve ticaretteki yeteneklerinden yararlanmayı ihmal etmiyorlardı. Hıristiyanlığın nitel ve nicel gücü Özellikle Sāsānilerin son asırlarında artmış; hatta bu durum son Şahların birçoğunun vaftiz olduğu söylentisine bile yol açmıştı. İslâm'ın tarihsel müdahalesinden hemen önce Hıristiyanlık İran'da en canlı yayılım gösteren din hâline gelmiş durumdaydı. Bu metinde bir yandan İran/Sāsāni Hıristiyanlarının tarihi incelenirken; bir yandan da Hıristiyanlığın Sāsāni İran'ındaki başarısının nedenleri açıklanmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sāsāniler, İran, Hıristiyanlık, Nasturîlik, Gregoryen ve Alban Kilisesi

* Dr, Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: toresivrioglu@hotmail.com

The Christianity And Christians İn Persia Mesopotamia And Caucasia İn Sassanid Period

Absract

Under the administration of Sassanian Dynasty that dominated Mesopotamia and Persia for 400 years lived any a communitiy belongig to a different ethnicity and religion. In this cosmopolitan network, Christians constituted an important part, too, in spite of the fact that tehere was no unity among themselves and they disintegrated into various sects such as Gregorian, Nestorian, Jacobite, and the Greek-Orthodox Church in time, Christians represented the fastest progressing population to the detriment of other religious communities in Sassanian Empire. Although holding them down at times, Sassanian Shahs didi'nt ignore benefitting from the talents of Christian people in craftsmanship and trade. The qualitative and quantitave force of Christianity increased especially in the last century of Sassanian Dynasty; moreover, this situtaion even led to rumors that the majoritiy of the last shahs had been bapitized. Just before the historical intervention of Islam, Christianity had been the most widespred religion in Persia. In this text, not only is the history of Persian/Sassanian Christians analyzed, but the reasons of the success of christendom in Sassanian Persia are tired to be explained as well.

Keywords: Sassanians, Persia, Christianity, Nestoriansim, Gregorian and Albanian Church

Giriş

Sāsāniler MS 224-651 yılları arasında batıda Habur Nehri'nden doğuda İndus ve Oxus (Ceyhun) Nehirlerine uzanan geniş bir coğrafyayı idareleri altında tuttular. Sāsāni idaresi altındaki topraklar, farklı din ve milliyetlerin bir arada yaşadığı, etnik çeşitlilik açısından zengin bir coğrafyaydı. Sāsānilerin yönetimi altında Mazda dininin (Zerdüştlük) değişik mezheplerinin yanı sıra, Yahudilik¹ ve Hıristiyanlığın çeşitli kolları, gnostik inançlar, Arap paganizmi, Manicilik ve Budizm gibi birbirinden çok farklı dinlere inanan insanlar yaşamaktaydı. Ancak tüm bu dinler içinde en dikkat çekici gelişmeyi -kendi aralarındaki bölünmelere rağmen- Hıristiyanlık göstermekteydi. 400 küsur yıllık Sāsāni tarihine genel olarak bakıldığında Hıristiyanlık düzenli bir şekilde etkisini diğer dinler aleyhine genişleten yegâne inanç biçimi olmuştu. Öyle ki İran dinleri tarihi ile ilgilenen birçok uzman, İslâm'ın tarihsel müdahalesi olmasaydı, Sāsānilerin de Roma İmparatorluğu gibi Hıristiyanlığı kabul edeceklerini ileri sürebilmişlerdir.² Nitekim biz bu çalışmada bir yandan Sāsāni Şahlığı içindeki Hıristiyan azınlıkların tarihi üzerinde durarken, öbür yandan; Hıristiyanlığın diğer rakip dinlere karşı nasıl üstünlük kurmayı başarabildiği de açıklamaya çalışacağız.

a-Sāsāni Devletinin Resmi Dini (Mazdaizm) ve Hıristiyanlığa Bakış Açısı

Sāsānilerin Hıristiyanlığa bakış açısını değerlendirebilmek için Sāsāniler devri İran'ında genel olarak din ve devlet ilişkilerini anlamak gereklidir. Bilindiği üzere Sāsāniler tek bir dini “gerçek din” (Peh. *wehdēn*)³ olarak kabul etmekteydiler; o da

¹ İran'da Yahudilerin konumu kesinlikle Bizans'tan daha iyiydi. Mesela Hıristiyanlığın resmi din kabul edilmesinin ardından Roma İmparatorluğu'nda Yahudilerle evlenmek yasaklanırken; İran'da birçok Şah ve aristokrat İranlının eşi Yahudi'ydi. Bkz: Ulaş Töre Sivrioğlu, Pehlevice (Orta Farsça) Bir Tarihi Coğrafya Metni: Şahrestānīhā Ī Ērānšāhr, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Academic Journal of History and Idea 2014 / Cilt:1 / Sayı:3 fragman 10, 47, 53

² Heinz Herbert Schöffler, Gundi-Şapur Akademisi, Aristoteles Doğu Yolunda, Yaba Yayınları, İstanbul, 2008, s.103

³ Shaul Shaked, “Religion in the Last Late Sasanian Period: Eran, Aneran and other Religious Designations”, The Sasanian Era (The Idea of Iran), Volume III, ed. Vesta Sarkosh Curtis and Sarah Sewart, I. B. Tauris, London, 2008, s.105-106

Ulaş Töre Sivrioğlu

Mazdaizm (Peh. *Mazdāyesn*) veya Mazdaizm bir kolu olan Zerdüştlük (Yun. *Zoroasterianism*) idi.⁴ Diğer bütün dinler Sāsānilerin gözünde teorik olarak “şeytanî din” (Peh.*dušdēn*) olarak kabul edilmekteydi.⁵ Öte yandan Sāsānilerin, Mazdacılığa bağlılıklarının şekli yorumu açık bir konudur. Günümüzde İran din tarihi uzmanları Sāsānilerin, “Ortodoks Zerdüşçüler” mi yoksa “Zurvancı gnostikler” mi olduklarını tartışmaya devam etmektedirler.⁶ Şāpūr I’in (242-271) hayli tartışmalı senkretik bir din olan Maniheizmi⁷ desteklemesi,⁸ benzer şekilde Kawād I (488-531) heretik (Peh. *ahlāmog*) bir Mazdacılık yorumu olan Mazdekçiliğe⁹ arka çıkması¹⁰ gibi örneklerle bakıldığında Sāsāni Şahlarının hepsinin “Ortodoks Zerdüşçülüğün” katı destekçileri olduklarını söylemek mümkün olmamaktadır.

Öte yandan Sāsānilerin “Ortodoks Zerdüştlüğe” bakış açıları ne olursa olsun, Mazdaizmin bir devlet dini olarak örgütlenmesinde ve din-devlet bütünleşmesinde büyük bir rol oynadıkları kesindir. Sāsāniler, Mazdaizmi bir devlet dini olarak görmeyen ve Ahura Mazda ile Yunan Tanrılarına aynı derecede saygı gösteren selefleri Parthlardan¹¹ farklı olarak Mazda dinini daima diğer dinlerden üstün tutmuşlardır. Yunan ve İran tanrılarının suretleriyle süslenen Parth sikkelerinin aksine arkasında bir ateş tapınağı atları bulunan yeni tipteki Sāsāni sikkelerine geçiş bu politikanın bir yansımasıdır.¹² Zaten Sāsān ailesini Arşak/Parth hanedanından ayıran

⁴ Mazdaizm gibi eski bir dinin tanımlanmasında antik çağlarda beri yaşanan zorluklar ilgi çekicidir. Mazda dini Zerdüştlük olarak da tanınmasına rağmen Zerdüştlük aslında Mazda dininin Ortodoks bir yorumuydu. Yine de özellikle Yunan ve Romalı yazarlar Mazda dinine inananları genel olarak Zoroasterian veya Magi adlı ruhbanların varlığı nedeniyle Magician olarak isimlendirmeyi tercih etmekteydiler ki sonraki asırlarda da bu isimleri benimseyen Araplar Mazda dinine inananları Zerdüşti veya Mecusî olarak anacaklardı. Geniş bilgi için bkz J. Duchensne-Guillemin, “Zoroastrian Religion” The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York, 2006, s.897-902

⁵ Shaked, agm, s.105-106

⁶ J. Duchensne-Guillemin, agm, s.897-902, Wiesehöfer, Antik Pers Tarihi, Telos Yayınları, İstanbul,2002, s.287. A.V. Williams, Sāsānilerin Zurvancı olduğu iddiasının Hristiyan kaynakların bir abartısı olabileceğini söylemektedir. Bkz A.V. Williams, “Zoroasterians and Christians in Sasanian Iran” Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester 78, 1996,s. 46-47

⁷ Maniheizm için bkz. G. Widengren, “Manichaeism and It’s Iran Background, The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York, 2006 s.965-991

⁸ Mani ile Şāpūr I’in arası o kadar iyiydi ki Mani görüşlerini özetlediği Şāpūrakān adlı kitabını Şah’a adamıştı. G. Widengren, agm ,s.968-969.

⁹ Mazdekçilik için bkz: Ehsan Yarshater, “Mazdakism” The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York,2006, s.991-1027

¹⁰ Wiesehöfer, age,s.305

¹¹ Parthlar, Zeus-Oramasdes, Apollon-Mithra tapımı gibi İran ve Yunan tanrılarını sentezleyen bağdaştırmacı kültürlere desteklemekteydiler. J. Duchensne-Guillemin, agm, s.866-874. Parthların Mazdaizmi bir devlet dini olarak gördüklerine dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Schöffler, age, s.56.

¹² J. Duchensne-Guillemin, s.874-875

Ulaş Töre Sivrioğlu

en önemli özelliklerden biri de, politik iktidarı ele geçirmeden önce İsthar'daki Anāhita Tapınağının koruyuculuğunu yapmış olmalarıdır.¹³ Anāhita tapımının koruyucuları olmaları sebebiyle kendilerini sadece siyasal alanda değil tinsel olarak da ayrıcalıklı gördükleri de kesindir.¹⁴ Mani'nin Peygamberliğini sorgulayan Bahrām I (271-274) “Bu vahiy niye sana indi de ülkenin efendileri olan bize inmedi”¹⁵ diye söylenirken kastettiği bu ayrıcalıktır. Nitekim ilk Sāsāni şahları açıkça ataları Sāsān'ı “Tanrı” olarak (Peh. *Sāsān i xwaday*)¹⁶ anmışlar kendilerinin de Tanrı soyundan olduklarını (Peh. *ctry MN yzdn*) iddia etmişlerdir.¹⁷

Sāsān soyu gerçek ve doğru dini temsil ettiğinden, Şah, dini bir konuda ne düşünüyorsa teorik olarak toplum da aynı düşüncede olmak zorundadır. Aksi şekilde hareket edenler hem gerçek dine hem de devletin kendisine ihanet etmekle suçlanacaklardır. Avesta'nın Sāsāniler zamanında derlendiği düşünülen *Vendidad* adlı bölümünde¹⁸ bu konu şu şekilde formüle edilmiştir: “Kanunu hor görenlerin hepsi Hükümdara karşı gelen asilerdir, Hükümdara karşı çıkan bütün asiler dinsiz adamlardır ve bütün dinsizler ölmeyi hak ederler”.¹⁹ Benzer bir din-devlet bütünleşmesi teorisi İslâmî aktarımlarla bize ulaşan ve sıklıkla da tekrar edilen, *Tansar Mektubu* olarak bilinen Zerdüşt rahibi Tansar'ın Sāsāni devletinin kurucusu Ardaşir I'e (224-242) tavsiyesinde (Peh. *andarz*) de tekrar etmektedir: “Din ve devlet aynı bedende doğarlar ve birbirlerine ayrılmaz biçimde bağlıdırlar. Etkinlik ve çöküş, sağlık ve hastalık da her ikisine aynı tarzda isabet eder.”²⁰

Sonuç olarak Sāsān hanedanı kendisini İran'da hem devletin hem de “gerçek dinin” yegâne koruyucusu ve önderi olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Elbette bu

¹³ Toraj Daryae, Sasanian Persia, The Rise and Fall of an Empire, I. B. Tauris, New York, 2009, s.70

¹⁴ T. Daryae, Sāsānilerin bu özelliğini siyasal iktidarı ele geçirmeden önce uzun bir dini liderlik deneyimine sahip olan Safevîlere benzetmiştir. Daryae, age, s.69

¹⁵ Mircea Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna, Cilt II, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003, S.434

¹⁶ R. N. Frye, “The Political History of Iran Under the Sasanians”, The Cambridge History of Iran, Volume 3(1) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, s.115, Daryae, age, s.153

¹⁷ Ardaşir I (224-240) kestirdiği sikkelerde kendisini “tanrı soyundan” (*ctry MN yzdn*) olarak nitelemektedir. Daryae, age, s.9

¹⁸ Vendidad, Selevkoslar, Parthlar veya Sāsāniler devrinde derlendiğine dair farklı teoriler bulunmaktadır. Bkz: Prods OktoSkjærvø, The Videvdad: It's Ritual-Mythical Significance” The Age of the Parthian, Ed. Sarkosh Curtis and S. Stewart, The Idea of Iran Vol. 2, Middle East Institute, London, 2007

¹⁹ Vendidad.17/11.

²⁰ A. V. Williams, age, s.38, Mesudî, benzer bir metni, Ardaşir'in oğlu Şāpūr I'e vasiyet ettiğini yazmaktadır. “Din ve saltanat kardeşdir. Din saltanatın temeli, saltanat da dinin bekâsıdır. Eğer saltanat temeli (din) yoksa yıkılmaya mahkûmdur. Mesudî, Murûc ez-Zehab, Altın Bozkırlar, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s.142. Wiesehöfer, bu tür metinlerin geç dönemlere ait olduğunu söylemekte ve erken Sāsāni çağında bu türden bir din devlet bütünleşmesinin başladığı iddiasına karşı şüphelerini dile getirmektedir. Bkz. Wiesehöfer, age, s.305-306

Ulaş Töre Sivrioğlu

pratikte Zerdüş-Mazda ruhbanlarının (*Magi* veya *Mōbed*) her dönemde şahları tek dini otorite olarak kabul ettikleri; Şahların da sadece Zerdüştilere sahip çıktıkları anlamına gelmemektedir. Söylemsel olarak sürekli din ve devletin bütünlüğünün, şah ile *mōbed*lerin ittifakının önemini vurgulanmasına rağmen, pratikte din ve devlet bütünleşmesi her zaman şahların tercih ettiği bir durum olmamıştır. Özellikle söz konusu Hıristiyanlar olduğunda, şahların “gerçek dine inanmayan”(Peh. *agdēn*) tebaaları ile Mazda dinine inanan kendi halk katmanları ve *mōbed*ler arasında sıkışıp kaldıkları görülmektedir. Hıristiyanlar, tam da Şahlar ile Zerdüş ruhbanlar arasında yaşanan rekabetin en koyu olduğu anlarda İran siyasetinin en önemli katalizörlerinden biri olarak sahne almışlardır. Genellikle *mōbed*lerin siyasi gücünü kısmak isteyen Şahlar, Hıristiyanları bir denge unsuru olarak destekler ve *mōbed*lere karşı kullanırken; *mōbed*lerle işbirliği içindeki şahların devirlerinde ise Hıristiyanların ciddi takibata uğradıkları görülmektedir.²¹

*Mōbed*ler ve sıradan Mazdacılar için Hıristiyanlar, güven uyandırmayan yabancı kültürlerin temsilcileriydiler. Şahlar için ise Hıristiyanlar, Roma/Akdeniz ve Mezopotamya uygarlığının²², mimarisini, bilim ve felsefesini İran’a taşıyarak ülkeyi zenginleştiren, okur-yazar ve zanaatkâr bir kitleyi temsil ediyordu. Hıristiyanlık bu dönemde antik mirası reddetmediği gibi, Hıristiyanlar Aristoteles felsefesine, Hellenistik bilimlere ilgili kişilerdi.²³Sāsāni sınırları içinde kurdukları manastırlarda sadece dini ilimleri değil, Yunanca gramer, retorik, diyalektik, aritmetik, müzik, geometri, astronomi gibi temel bilimleri de öğretmekteydiler.²⁴ Sarayın adını bildiğimiz hemen tüm hekimleri Hıristiyan’dılar.²⁵ Sadece İran’ın değil muhtemelen o çağda tüm dünyanın en ileri tıp okulu olan *Gūndiṣāpūr* Akademisini Hıristiyan hekimler yönetiyordu.²⁶Roma’dan getirilen Hıristiyan mimarlar İran’ı kentler, su kemerleri, köprülerle donatıyorlardı.²⁷ Hıristiyanlar içinde Süryânice, Yunanca,

²¹Wiesehöfer, age, s.305

²²İranlılar Hıristiyanlıktan önce de Mezopotamya kültürünün temsilcisi olan Arami/Süryâni kültürünün etkisi altındaydılar. Aramiceden Pehleviceye geçmiş idari sözcük dağarcığı (dipîr-kâtip, dēn-din, nāmag-mektup, Yazn-hazine, muhr-mühür, vb) bu etkiyi kanıtlamaktadır. Wilhelm Eilers, “Iran and Mesopotamia” The Cambridge History of Iran, Volume 3(1) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsean Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York, 2006, s.499.

²³Süryânî Hıristiyanları Aristoteles’i 13. Havari olarak niteleyecek kadar sevmekteydiler. Nisibis Piskoposu Paulus, Aristoteles diyalektiği hakkında yaptığı bir derlemeyi Hüsrev I’e sunmuştu. Schöffler, age, s.50,68

²⁴Gerard Dedeyan, Ermeni Halkının Tarihi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015,s.175-176.

²⁵Örneğin Yezdigerd I’in (399-420) hekimi Maruthas en ünlü saray doktorlarından biriydi. Siirt Vekâyinâmesi, Doğu Süryani Nasturi Kilisesi Tarihi, İstanbul, 2010, s.284,Frye, age, s.143

²⁶Gūndiṣāpūr ve buradaki Sāsāniler dönemi tıp, felsefe ve bilimsel çalışmalar için bkz: Heinz Herbert Schöffler, age,

²⁷Ahvaz bölgesindeki Şūstar’daki taşkınları engellemek amacıyla setleri inşa eden Hıristiyan mimarlardı. Judith Lerner, “Christianity In Pre-Islamic Persia: Material Remains,” in Encyclopædia Iranica, vol. V, fasc. 5, Costa Mesa, 1991, pp. 328-30;Efsanevî, el-Havarnak kasrını inşa eden de Hıristiyan (Romalı) bir mimardı. Rivayet

Ulaş Töre Sivrioğlu

Farsçayı aynı derecede bilen kişilere sıklıkla rastlanması sayesinde Romalılarla kurulan diplomatik ilişkilerde kilit rol oynamaktaydılar.²⁸ Dil bildikleri ve misyonerlik faaliyetleri için Hindistan ve Çin gibi uzak ülkelere gittiklerinden İranlılara bu ülkelerle kurulan ilişkilerinde yardımcı oluyorlardı.²⁹ Basra Körfezi ticaretinde³⁰ en önemli rolü de onlar oynuyor³¹ ve uzak diyarlardan getirilen baharat, şeker pancarı, inci gibi nadir bulunan ürünleri Şahlara hediye ederek onların gönlünü kazanıyorlardı.³² Kentli ve zanaatkar zümrelerden oluştuğu ve gelir vergisi dışında ayrıca bir kelle vergisi ödedikleri için hazineye katkıları Mazdacılardan daha fazla oluyordu.³³ Özetle, *mōbedler* haklarında ne düşünürse düşünsün, Hıristiyanlar İran devleti ve Şahların kolayca vazgeçemeyecekleri kalifiye bir kitleyi temsil etmekteydiler. Bu durumu en kısa yoldan formüle eden Şah Hürmüz IV (579-590) “Hıristiyanlığı dört ayak üzerinde duran bir tahtın iki ayağına” benzetmişti.³⁴

Öte yandan birçok Sāsāni şahının Hıristiyanlara sempati duyması ve onları desteklemesi, gerçek hayatta ve hukuk karşısında Hıristiyanların Mazdacılarla eşit olduğu anlamına gelmemekteydi. Hıristiyanlara tanınan haklar ancak Mazdacı efendilerin buyruklarına uydukları ölçüde güvence altındaydı ve hayatın her alanında Hıristiyanlara “ikinci sınıf insanlar oldukları hissettirilmekteydi. Örneğin Hıristiyanlara ilk kez Şāpūr II (309-379) devrinde konulan, sonraki dönemde de kalıcı

---

göre Şah eseri o kadar beğenmişti ki başka bir benzerini yapmaması için mimar idam edilmişti. K. Philip, *Siyâsal ve Kültürel İslâm Tarihi I.Cilt, Boğaziçi Neşriyat. İstanbul,1980, s.125.* Bu olaydan 500 yıl kadar sonra Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad (1221-1237) vezirine “Havarnak Sarayını geride bırakan bir bina yapmasını” emretmekteydi. Nusret Çam, *İslâm da Sanat, Sanat da İslâm, Akçağ yayıncılık, Ankara 1999,s.138.*

²⁸ Örneğin İmparator Mauricos’a (582-602) elçi olarak gönderilen Mār Abo, Yunanca, İbranice, Süryânice, Farsça biliyordu. Siirt Vekâyinâmesi, s.364. Yezdigerd I’in saray hekimi Maruthas aynı zamanda elçilik görevinde de bulunmaktaydı. Frye, *age, s.143.* XVI. Patrik Iaboloho da Sāsāniler adına diplomatik görevlerde yer almıştır. Bkz. Siirt Vekâyinâmesi, s.290

²⁹ İran kökenli Hıristiyanların Hindistan ve Çin’deki faaliyetleri için bkz. Aziz Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi, Doz Yayınları, İstanbul, 2005, s.289-292, 387-392.* Hindistan’da Hira (Irak) ve İran kökenli Hıristiyanlara ait arkeolojik buluntular için bkz: J. Lerner, *agm, pp. 328-30;* Ayrıca bkz. Christopher Buck, “The Universality of the Church of the East: How Persian was Persian Christianity?” *The Journal of the Assyrian Academic Society* 10:1 (1996), s.85-86

³⁰ Hıristiyanların ticaret alanındaki aracı rollerine bir kanıt olarak Pehlevice kökenli çek ve senet gibi kelimelerin Süryâniler aracılığıyla Akdeniz dünyasında tanınması da verilebilir. Ahmet Altungök, *Sāsānî Kültür Ve Medeniyetinin İslâm Kültür Ve Medeniyetine Etkileri, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXIX / 2, 2014,,s.461*

³¹ Schölller, *age,s. 92-93*

³² Örneğin Zabe (Bahreyn) piskoposu Hezekiel Hüsrev I’in (531-579) için Bahreyn’den nadir bulunan inciler çıkartıyordu. Siirt Vekâyinâmesi,s.197-201

³³ J. P. Asmussen, *Christian in Iran”, The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York, 2006, s.933*

³⁴ Siirt Vekâyinâmesi,s.201

Ulaş Töre Sivrioğlu

hâle gelen “kelle vergisi” bu ast-üst ilişkileri hatırlatan bir unsurdur.³⁵ Bir Zerdüş Hıristiyan köle edinebilirdi; ancak bunun tersi mümkün değildi. Eğer Zerdüş bir köle inançsız birine (*āg-dēn*) satılırsa Mazda rahipleri bu köleye el koyma hakkına sahiptiler.³⁶ Mazdaist bir erkek Hıristiyan bir kadınla evlenebilirken bunu tersi yasaktı.³⁷ Mazdaist kocanın Hıristiyan karısı eski dininde kalmakta serbestti; ancak doğuracağı çocuklar Mazda dininde kabul edilmekteydiler. Bir Hıristiyan teorik olarak “kirli” biri sayılmaktaydı. Hatta bu “kirliliğin” Hıristiyan kişi Mazda dinine girse bile bir sene daha sürdüğüne inanılmaktaydı. Sonradan Mazdacı olan kişi bu bir senelik süre geçmeden ölürse cenazesi Zerdüş geleneklerine göre düzenlenmezdi.³⁸ Mazdacılıktan Hıristiyanlığa –veya herhangi bir dine- geçiş ise kesinlikle kabul edilemez bir hareketti. Bu tür kişiler eğer devletin koruması altında değillerse genellikle halk tarafından linç edilirdiler.³⁹

Bütün bu aleyhte örneklere ve zaman zaman Hıristiyanlara karşı yaptırımların çok set olmasına rağmen; yine de Sāsāni Hıristiyanlarının, kendi çağlarının en rahat azınlık gruplarından biri olduğu söylenilebilir. Hıristiyanlığın tek resmi din

³⁵Erbil Vekâyinâmesi, Derleyen: Mşiha Zha, Yaba Yayınları, İstanbul, 2002,s.120, Siirt Vekâyinâmesi, s.124. R. N. Frye, bu kelle vergisini, İslâm ülkelerindeki cizye vergisine benzerliğine dikkati çekmiş ve anımsatan Sāsānilerin bu tür uygulamalarının Osmanlı Millet Sistemine kaynaklık ettiğini savunmuştur. R. N. Frye, “The Political History of Iran Under the Sasanians”, The Cambridge History of Iran, Volume 3(1) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsean Yarshater, Cambridge Universty Press, Cambridge-New-York, 2006, s.132. benzeri bir benzetme 1910 yılında Sāsāni Hıristiyanlarını Osmanlı Ermenilerine benzeten W. A. Wigram, (The Assyrian Church,London, 1910),tarafından da yapılmıştır. Aktaran Williams, agm, s.45

³⁶ Shaked, agm, s.107

³⁷ Pērōz'u(459-483) devrinde Sāsānilerin vassalı ve Şah'ın kız kardeşinin kocası olan Alban Kralı Vaçe Hıristiyan olduğunda, Pērōz “derhal kız kardeşini İran'a geri gönderilmesini” emretmiştir. Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, Son Hunlar, Hazarlar, Ermeniler, Terekemeler, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006. S.71. Bu durum nedeniyle 554 Sinod'unda Hıristiyanlar Mazdacı kadınlarla evlenmemeleri konusunda uyarılmaktaydılar. Zira bu tür evlilikler öğrenildiğinde evlilik geçersiz sayılıyor ve doğan çocuklar Hıristiyan babadan koparılıyordu. Williams, agm, s.43

³⁸ Shaked, agm, s.107

³⁹Sāsāni tarihi, Mazda dinini terk ederek Hıristiyan olan kişilere dönük toplumsal yaptırımlar ve ağır şiddetin sayısız örnekleriyle doludur. Siirt Kronoği'nin şehitler listesinde Mazdacılığı terk edip Hıristiyan olan Mār Abo'nun öğrencisi Mār Ayyub'un kendi kardeşi Ardaşir tarafından öldürüldüğü, Şehit Gorgis'in de Mazdacı kökenli olduğu anlaşılınca çarmıha gerildiği gibi örnekler yer almaktadır. Siirt Vekâyinemesi,s.195,375. Bu konuda ilginç bir örnek de 8. Asırda yazıldığı tahmin edilen Kartli Tarihi'nde geçmektedir. Aziz Eustate'nin hayatının anlatıldığı pasajda Aziz Eustate'nin Ganzag'ta (Azerbaycan/Gence) Zerdüş bir ailede dünyada geldiği, 30 yaşında ise vaftiz olduğu, Nevruz kutlamalarına katılmadığı gerekçesiyle 590 yılında 7 arkadaşı ile yargılandığını öğrenmekteyiz. Dava esnasında hepsi de Zerdüş kökenli olan beş kişi Hıristiyan olduklarını inkâr edince serbest bırakıldılar. Hıristiyan olduklarını saklamayan iki tutukludan Stephanos adlı biri anne-babasının Hıristiyan olduğunu kanıtlayınca serbest kalırken; Eustate Zerdüşlükten döndüğü için idam edilmişti. Bkz. Marie Félicité Brosset, Gürcistan (Kartli) Tarihi, TTK Yayınları, Ankara 2003, s.192. Ayrıca bkz: Stephen H. Rapp Jr. New Perspectives on “The Land of Heroes and Giants”: The Georgian Sources for Sasanian History, Sasanika 13,2014, s.5.Hıristiyanlığa geçiş yüksek tabaka için de kabul edilemez bir suçtu. Hüsrev I'in (531-579) akrabası olan Goloandht adlı bir kadın Hıristiyan olduğu için hapsedilmiş ve ancak Romalı bir heyetin devreye girmesiyle serbest bırakılmıştı. Bkz: James R. Russell, “Christianity In Pre-Islamic Persia Literary Sources”, Encyclopædia Iranica, vol. V, fasc. 5, Costa Mesa, 1991, pp. 327-28; s. 327-28;

Ulaş Töre Sivrioğlu

olmasından sonrasında Doğu Roma İmparatorluğunda Hıristiyan olmayan toplulukların durumuyla mukayese edildiğinde Sāsāni Hıristiyanlarının hakları ve özerklik alanları çok daha genişti.⁴⁰ Roma/Bizans İmparatorluğunda Hıristiyan olmayanlar (örneğin Yahudiler⁴¹) orduya alınmazken; Sāsānilerde Hıristiyanlar başkomutanlık olmak üzere en üst askerî görevlere gelebilmekteydiler.⁴² Justinianus I (527-565) devrinde İran seferine çıkan General Belisarius'un, İranlı komutanların, İran ordusundaki Yahudi ve Hıristiyan askerlerin hamursuz bayramında savaşmak istemedikleri için ateşkes önermesine şaşırması bu farktan kaynaklanmaktadır.⁴³

b- Sāsāni Hıristiyanlarının Erken Dönemleri (224-270)

Sāsāni Devleti Ardaşir I (224-240) tarafından kurulup Parthları yıktığında (224) Hıristiyanlık Mezopotamya ve İran'da oldukça canlı bir yayılım içindeydi.⁴⁴ Hıristiyanların henüz mezheplere bölünmedikleri II. Asırda İranlı ve Mezopotamyalı Hıristiyanların büyük bölümü Aramice (Süryânice) konuşan insanlardan oluşmaktaydılar ve en önemli merkez olarak Antakya Patrikliğini kabul etmekteydiler.⁴⁵ Buna karşın etnik kökenleri ne olursa olsun Roma İmparatorluğu sınırında kalan Hıristiyanlar için "Doğu Kilisesi" (Lat. *orient*, Sür. *madnehā*) veya Pers (Sür. *Pārs*) Kilisesi" tabirleri kullanılmaktaydı.⁴⁶

Matta İncil'ine göre İranlılar Hz. İsa doğduğunda üç Magi tarafından ziyaret edildiğinde beri Hıristiyanlar hakkında bilgi sahibiydiler.⁴⁷ (Bkz. Resim 1). Parthlar zamanında *Saoşyant*⁴⁸, *Mithra*⁴⁹ kültleri gibi Mesihçi özellikler gösteren inançların hızlı

⁴⁰ J. P. Asmussen, agm, s.934

⁴¹ Hıristiyan Roma'daki Yahudi azınlık için bkz. U. Töre Sivrioğlu, Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S.330-1453) History Studies, Volume 7 Issue 2, Special Issue on Byzantine, p. 99-132, March 2015

⁴² Sāsāni ordusunda Hıristiyan üst düzey komutanlara –özellikle Ermeni kökenlilere- sıklıkla rastlanmaktaydı. Bunlar arasında en ünlüleri Simpat Pakraduni Hüsrev II Perviz (591-628)'in sağ kolu gibi görülen Simbad (Sinpat) Pakraduni bu dönemde Sāsāni ordusunun başkomutanlığına getirilmiştir. Grousset, age, s.256-257. Grigor adlı başka bir Hıristiyan generalin –belkide bu kişi Simbad'tır-Romalılara karşı Hüsrev II zamanı yapılan savaşta İran ordusuna komuta ettiği bilinmektedir. Asmussen, agm, s.934

⁴³ Sivrioğlu, agm, s.111

⁴⁴ Parthlar devri İran Hıristiyanlığı için bkz. James R. Russell, agm, pp. 327-28;

⁴⁵ Erbil Vekâynâmesi, s.29

⁴⁶ Christopher Buck, "The Universality of the Church of the East: How Persian was Persian Christianity?" The Journal of the Assyrian Academic Society 10: 1 (1996), s.57, Asmussen, agm s.93

⁴⁷ Matta 2/1-12. Balthassar, Melchior ve Gaspar adını taşıyan bu Magi veya bilgelerin sırasıyla Mezopotamyalı, İranlı ve Ermenistanlı olduğu tahmin edilmektedir. Hüsrev II (591-628) Bethlehem'i fethettiğinde bir kilisede kendisine Hz. İsa'nın doğumunu haber olarak Kudüs'e gelen Magileri tasvir eden mozaik gösterilmişti. Bkz. James R. Russell, agm, pp. 327-28;

⁴⁸ Bakire bir kadından doğduğuna inanılan Saoşyant, Ahriman'ın hâkimiyetine son verecek kurtarıcıydı. Bkz. Eliade, age, s.364-366. Kurtarıcı Saoşyant kültü ile Yahudi-Hristiyan Mesihçiliğinin karşılaştırılması için Bkz. William W. Malandra An Introduction to Ancient Iran Religion, Redaing from Avesta and the Achaemenid Inscription, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1983, s.22-23

Ulaş Töre Sivrioğlu

biçimde yayılması Hıristiyanlığın da kendini kabul ettirebileceği hazır bir ortam sağlamaktaydı. Nitekim Hıristiyanlık İran’da ilk olarak bir mesih beklentisi içinde olan Yahudiler arasında yayılmaya başlamıştır.⁵⁰Hıristiyan kroniklerine göre Sāsānilerin kontrolü altına giren *Adiabene* (Erbil) bölgesinde MS 120 civarından beri faal olan Hıristiyan cemaatler bulunuyordu.⁵¹ Yine *Arzanene* (Sason), *Secerd* (Siirt), *Bet-Zabday* (idil), *Nisibis* (Nusaybin) gibi yerleşimlerde *Adiabene* metropolitliğine bağlı cemaatler yaşamaktaydı.⁵²Arkeolojik bulgular da Parthlardan Sāsānilere geçen İran ve yakın coğrafyasında Hıristiyan cemaatlerin varlığını kanıtlamaktadır. Basra Körfezi’ne Bahreyn’in karşı kıyısındaki antik *Kharg* Adasında 250 yılı civarına tarihlenen Hıristiyan mezarları bulunmuştur.⁵³ Sāsāni kontrolü altındaki *Dura-Europos*’da da zengin dekorasyonu günümüze kadar ulaşmış bir kilise ortaya çıkarılmıştır.⁵⁴

Hıristiyan Kronikleri, genellikle dini hoşgörülerini ile tanınan Parthların⁵⁵, Hıristiyanlara karşı tepkili olduklarını, daha erken 2. Asırda Mazda dininden Hıristiyanlığa dönenlere karşı sert yaptırımlar uyguladıkları belirtmektedirler.⁵⁶ Nitekim Hıristiyanlar, Parthların devrilmesini sevinçle karşılamışlar ve Sāsānileri kurtarıcı olarak görmüşlerdi. Erbil Kronoğünde Sāsānilerin gelişinden sonra *Nisibis* ve *Ktesiphon* (*Medain*) gibi kentlerde yıllardır kendilerini gizlemek zorunda kalan Hıristiyanların nihayet kendi piskoposluklarını kuracak cesarete sahip oldukları vurgulanmaktadır.⁵⁷

Aslında bu vaziyet Sāsāniler için de önemli fırsatlar sunmaktaydı. Zira Hıristiyanlar tam da Sāsānilerin tarih sahnesine çıktıkları yıllarda Roma imparatorlarının yoğun baskısı altındaydılar ve Sāsānileri “Tanrı’nın Hıristiyanlara çektirilen acıların intikamını almak için putperestlerin üzerine gönderdiği bir musibet” olarak görmekteydiler. Dönemin bütün Romalı Hıristiyan tarihçileri İmparator Valerianus’un (253-260) Sāsāni Şahı Şāpūr I (242-270) karşısında yenilmesini

⁴⁹Mithracılık Hıristiyanlıkla o kadar ortak noktaya sahipti ki Kilise Babalarından İustinus, Mithracılığı gerçek dinin Şeytan tarafından çıkarılan bir taklidi olduğunu ileri sürmüştü. Bkz. Eliade, age, s.371-372. “Kardeş dinler” olarak görülen Mithra kültü ile Hıristiyanlık ilişkisi için bkz: David Ulansey, *Mitras Gizlerinin Kökeni, Antik Dünyada Kozmoloji ve Din, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, 2008, s.10-11.

⁵⁰Russell, agm, s.327-28; Hıristiyanlık İran gibi İberia’da (Gürcistan) da Yahudi toplulukların din değiştirmesi sayesinde girmişti. Brosset, age, s.75

⁵¹Erbil Vekâyinâmesi, s.70

⁵²Erbil Vekâyinâmesi, s.29

⁵³Lerner, agm, pp. 328-30

⁵⁴Lerner, agm, pp. 328-30

⁵⁵Asmussen, agm, s.921

⁵⁶Erbil Vekâyinâmesi, s.73-75. Muhtemelen bunun nedeni, Parthların sınırları içinde kalmakla birlikte Mezopotamyalı Hıristiyanların, Romalıların kontrolü altındaki Antakya Patrikliğine ve oradan gönderilen piskoposlara bağlı olmalarıydı.

⁵⁷Erbil Vekâyinâmesi, s.97

Ulaş Töre Sivrioğlu

sevinçle karşılamışlar ve Tanrının Şāpūr I vasıtasıyla Hıristiyanlara yapılan eziyetin intikamını aldığını iddia etmişlerdir.⁵⁸ Öyle ki Sāsāni ordusunun Antakya çevresini yakıp yıkması ve yanında binlerce esir götürmesi dâhi Hıristiyan yazarların fikrinin değiştirmemiştir. Tam tersine Antakya'dan getirilen savaş esirleri arasında yer alan Hıristiyanların “Roma baskısından kurtuldukları, Tanrının Romalı Hıristiyanları Perslerin sevgisiyle ödüllendirdiği” söylenmektedir.⁵⁹ Nitekim aralarında Demetirus adlı bir piskoposun da olduğu Antakyalı esirlerin yerleştirildiği *Veh Antiok Şāpūr*⁶⁰ veya daha bilinen adıyla *Gūndiṣāpūr* İran Hıristiyanlarının önemli bir merkezi olacaktır.⁶¹ Bu nüfus aktarımları sonucunda İran'ın batısındaki Kuzistan bölgesine, *Kappadokia*, *Antiokheia*, *Klykia* gibi farklı bölgelerden –çoğunluğu Hristiyan olan– yüz bin dolayında insan yerleştirildiği tahmin edilmektedir.⁶² Ki Hıristiyanların erken dönem merkezlerinden olan ve kendi çağının en ünlü tıp merkezi hâline gelen *Gūndiṣāpūr*'un başkent *Ktesiphon*'dan sonra Sāsāni devletinin en kalabalık ikinci kenti olduğu tahmin edilmektedir.⁶³

Hıristiyanların Romalılara duyduğu öfkeyi siyaseten kullanma eğiliminde olan Şāpūr I devri için doğulu Hıristiyan kronikleri, “batıda (Roma sınırları içinde) Hıristiyanlara huzur verilemezken, doğuda (Sāsāni sınırları içinde) hiçbir baskı olmadan piskoposluklar kurulabildiğini belirtmektedirler.⁶⁴ Roma baskısı neticesinde Hıristiyanların gönüllü biçimde İran'a yerleşmeye devam ettikleri de bilinmektedir.⁶⁵ Hatta kroniklerde herhangi bir baskı görmeden Hıristiyanlığa geçen Zerdüştilerden de bahsedilmektedir. *Adiabene* Metropolitliğine kadar yükselen Ahad Abuhi (273-291) bunlara örnek olarak verilebilir.⁶⁶

c. Hıristiyanlara Dönük Siyasetin Değişmesi: Güvenden Şüpheye (270-300)

Şāpūr I, 270 yılında ölmüş ve yerine hükümet etme yeteneği zayıf oğlu Hürmüz I (270-271) hemen ardından da Bahrām I (271-274) çıkmıştır. Bahrām I ve ardılı Bahrām II (274-293) dönemi ilginç bir tarihsel kişilik olan Zerdüş Baṣrahibi

⁵⁸ Lactantius, 3.3.1, Hieronymus, 258-60, Orosius VII, 22, 3-4, Michael Dodgeon-Samuel N.C Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363, A Documentary History*, Routledge, London and New York, s.58-61

⁵⁹ Siirt Vekâyinâmesi, s.65

⁶⁰ Zosimus, I, 27, 2, Michael Dodgeon- Samuel Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363, A Documentary History*, Routledge, London and New York, 1991, age, s.51

⁶¹ Frye, age, s.121,

⁶² Wiesehöfer, age, s.247

⁶³ Schöffler, age, s.41

⁶⁴ Erbil Vekâyinâmesi, s.97-100

⁶⁵ Wiesehöfer, age, s.248

⁶⁶ Erbil Vekâyinâmesi, s.104.

Ulaş Töre Sivrioğlu

(*mōbedan-ı mōbed*) Kārtīr'in siyasal iktidara hâkim olduğu yıllardı ki Bahrām II'yi bizzat tahtta çıkararak kişinin Kārtīr olduğu bile düşünülmektedir.⁶⁷ Hıristiyan kaynakları Bahrām II'nin aslında yakın akrabalarla evlilikler (Peh. *xwēdōdah*) gibi Mazdacı gelenekleri⁶⁸ eleştiren ve Hıristiyanlığa eğilim duyan biri olduğunu; ancak Kārtīr'in korkusundan bu düşüncelerini açığa vuramadığını iddia etmişlerdir.⁶⁹

Kārtīr'in çağı Şāpūr I'in oluşturmak istediği kozmopolit imparatorluk felsefesinden “Ortodoks Zerdüştlüğe” dönüşü temsil eden genel bir hoşgörüsüzlüğe geçiş çağıdır. Bunun somut göstergesi Şāpūr I'in (240-270) desteklediği Mani'nin hapse atılarak öldürülmesi olmuştur.⁷⁰ Nitekim Kārtīr'in günümüze kadar gelmeyi başaran çeşitli yazıtlarında⁷¹, Zerdüş ruhban sınıfının diğer inanç gruplarına karşı nasıl bir tepki içinde oldukları açık bir şekilde de görülmektedir. Kārtīr yazıtlarında Yahudilerin (Peh. *yhw-d-y*), Buddhistlerin (Peh. *šmn-y*), Hinduların (Peh. *brmn-y*), Nasranîlerin (Peh. *n'cr'y*), Hıristiyanların⁷² (Peh. *krstyd'n*), Mandanîlerin⁷³ (Peh. *mktk-*

⁶⁷ J. Duchensne-Guillemin, agm, s.881

⁶⁸ Hıristiyan ve sonraki asırlarda da Müslüman yazarların Mazda dini ile ilgili en büyük eleştirilerinden biri, Mazda dininin kardeşler ve anne-oğul, baba-kız evliliklerini meşru gördüğü iddiasıdır. Gerçekten de tarihsel belgeler Parth ve Sāsāni sarayında ve ruhban sınıfı içinde kız ve erkek kardeşler arasında evlilikle yapıldığını kanıtlamaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Prods Oktor Skjærvø, “Next-Of-Kin Marriage In Zoroastrianism” Last Updated: January 30, 2013 <http://www.iranicaonline.org/articles/marriage-next-of-kin>. Öte yandan Hükümdarların kız kardeşleriyle evlenmesine (incestuous) Roma, Mısır, Hindistan gibi birçok antik kültürde rastlamak mümkündür. Bkz. Keith Hopkins, “Brother-Sister Marriage in Roman Egypt”, *Comparative Studies in Society and History* Vol 22 No 3, Jul pp. 1980, 303-354. Anne-oğul, baba-kız evliliklerine ise antik kültürlerde genel olarak hoş bakılmamaktaydı. Her ne kadar Hıristiyan yazarlar Mazdacılar arasında anne-oğul evliliğinin de serbest olduğunu yazmaktaysalar da (Örneğin Erbil Kronoği'nde sonradan Hıristiyan olan Erbil Piskoposu Ahad Abuhi'nin (273-291) ağabeyi ile annesinin evli olduğu söylenmektedir. Bkz. Erbil Vekâynâmesi, s.104.) Zerdüş yazınında anne-oğul evliliğini mahkûm eden metinler bulunmaktadır. Örneğin İran mitlerinde kötülüğün sembolü olan Dahhāk'ın annesi ile birlikte olması zina olarak görülmüş lanetlenmiştir. Bkz: *Dadestan-i Denig 72/2*, Translated by E. W. West, from *Sacred Books of the East*, volume 18, Oxford University Press, 1882.

⁶⁹ J. Duchensne-Guillemin, agm, s.881

⁷⁰ G. Widengren, agm s.971

⁷¹ Kārtīr Sāsāni tarihi boyunca Şahlara haricinde kitabeleri günümüze ulaşmış tek kişidir. Bu özelliği başrahibin şahlara denk bir güce sahip oluşu şekliyle yorumlanmaktadır. Bu konu için bkz: M. Sprengling, “Kartir, Founder of Sasanian Zoroastrianism” *The American Semitic Languages and Literatures*, Vol.57, No 2, April 1940, pp. 197-228, M. Sprengling, “Third Century in Iran Sapor and Kartir”, *Oriental Institute University of Chicago*, Chicago 1953

⁷² Nasranîler, (Nazarens) ve Hıristiyan terimi ile kimlerin kastedildiği konusu bugünde bir muammadır. J. Duchensne-Guillemin Nasranîlerin III. Asırda yaygın olan Yahudi-Hıristiyan sentezi gnostik mezheplerden biri olabileceğini belirtmektedir. J. Duchensne-Guillemin, agm s.882. Diğer bir görüş ise Nasranîlerin Süryânice konuşan Hıristiyanları, Krestyane'nin ise Yunanca konuşan Hıristiyanları tanımladığı şeklindedir. Wiesehöfer, age, s.290. Bu dönemde henüz kiliseleri net olarak ayrılmamakla birlikte Sāsāni Hıristiyanlarının Yunanca ve Süryânice ibâdet eden iki farklı cemaat oldukları dönemin kroniklerinde de anılmaktadır. Bkz: Siirt Vekâynâmesi, s.64 J. De Menasce'nin Krestyane terimi ile farklı bir Hıristiyan mezhebi olan Markioncuların kastedildiği savunması ise günümüzde kabul görmemektedir. Asmussen, agm, s.933

⁷³ mktk-y (maktak) ile kimlerin kastedildiği saptanamamıştır. Genellikle günümüzde Sabiiler olarak da tanınan Irak Hıristiyan-gnostikleri olan Mandanîleri tanımladığı düşünülmektedir. Edmondo F. Lupieri, “Mandaeanism”

Ulaş Töre Sivrioğlu

y) ve Maniheistlerin (Peh.zyndyk-y) kendilerini ve put yuvalarını imha etmekle övünmektedir.⁷⁴

Gerçi Hıristiyan kaynaklarında Kārtīr döneminde büyük bir baskı görülmediğini, gerek Hüzmüz I (270-271) gerekse Bahrām I (271-274) devrinde Hıristiyanların rahat olduklarını; hatta Hıristiyanlara sempati duyan Bahrām I'in biraz Süryânice bile öğrendiği belirtilmektedir.⁷⁵ Muhtemelen asıl baskı altındakiler o gün için Hıristiyanlar değil Manicilerdi. Buna karşın, her ne kadar Hıristiyanlar da Manicilerden hoşlanmasalar da ⁷⁶ iki inanç arasında birçok ortak nokta bulunduğundan ⁷⁷ Manicilere karşı tepkinini kısmen Hıristiyanlara da yöneldiği görülmektedir.⁷⁸ İki din arasındaki farkları bilmeyen Mazdacı radikal kitleler Mani tapınaklarının yanı sıra Kiliseleri de ateşe vermişlerdir. Buna karşın Bahrām II (274-293) ve Narseh (293-302) devrinde yıkılan Kiliselerin yeniden yapılmasına izin verildiği ve Hıristiyanların ciddi sayılabilecek bir eziyete uğramadıkları nakledilmektedir.⁷⁹

Sonuçta Roma İmparatorluğunda Hıristiyanların kovuşturulmasının sona erdiği tarih olan 313 yılı öncesinde Sāsāni topraklarında Hıristiyanların genel olarak rahat bir konumda oldukları görülmektedir. Bu elbette Kārtīr gibi radikal Mazdacıların Hıristiyan varlığını kabul ettikleri anlamına gelmemektedir. Bu tür kesimler Şahları sürekli olarak Hıristiyanlara karşı kışkırtmışlardır. Ancak Romalıların Hıristiyanlarla sağladıkları tarihsel uzlaşma öncesinde Şahların Hıristiyanlığı bir tehdit olarak görmedikleri kesindir. Bu dönemde Hıristiyan teolojisi ile Sāsāni devlet teorisi arasındaki farklardan kaynaklanan bazı ufak krizler de başlangıç aşamasında engellenmiştir. Örneğin Adiabene Metropoliti Ahad Abuhı'nın (273-291) döneminde Bet-Zabday (idil) Piskoposu halka açık bir toplantıda “Şahların kendilerini Tanrı olarak görmelerini” eleştiren bir konuşma yapınca siyasal ortam gerilmiş ve bu olay

---

History," Encyclopædia Iranica, online edition, 2012, Eilers, agm s.500. J. Duchensne-Guillemine'e göre bu terimle Maniciler kastedilmektedir. Duchensne-Guillemine agm s.882.

⁷⁴ KKZ, 10-11, <http://www.avesta.org/mp/kz.html>

⁷⁵ Siirt vekâynâmesi, s.76

⁷⁶ Wiesehöfer, age, s.295. Hıristiyanların Maniheizm'e bakışı için bkz. Aziz Augustinus, İtiraflar, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010.

⁷⁷ Sıradan bir Mazdacının bir Hıristiyan ile Manici arasındaki farkı anlaması çok zordu. Mani'nin kendisi bile Hıristiyanlığın gnostik bir yorumu olan Elkasai mezhebine bağlı bir babanın oğlu olarak doğmuş ve ilk gençlik çağını bu mezhebe bağlı biri olarak geçirmişti. Kendi kurduğu dinde de Kristolojik özellikler dikkat çekici bir ağırlık oluşturmaktaydı. Eliade, age, s.433. İsa Peygamberin Maniheizm için bkz: Werner Sundermann, "Christ in Manicheism," in Encyclopædia Iranica, vol. V, fasc. 5, Costa Mesa, 1991, pp. 335-39

⁷⁸ Hıristiyanların şikâyetlerine rağmen Manicilik tarihsel olarak İran'da Hıristiyanlığın yayılması için olumlu etkilerde bulunmuştur. Birçok İranlı Hz. İsa'nın adını ilk kez Manicilerden işitmiştir. Maniciliğin gerilemeye başlamasından en fazla kazanç elde edenler ise Hıristiyanlar olmuştur. Russell, agm, pp. 327-28.

⁷⁹ Siirt Vekâynâmesi, s.77-90

Ulaş Töre Sivrioğlu

sokak çatışmaları çıkmasına bile yol açmıştır. Ancak bu Gerginlik İran'ın her yanından toplanan Hıristiyan dinî liderlerin Şah'ı⁸⁰ yumuşatmak için devreye girerek devlete bağlılıkları konusunda güvence vermesiyle hemen çözümlenebilmiştir.⁸¹

d. Şâpür II Çağı (309-379): Şüpheden Baskıya

Hıristiyanlar ile Sāsāniler arasındaki güvene dayalı ilişkilerin 4. Asır başlarında yaşanan bir dizi radikal değişim ile sona erdiğini görmekteyiz. İlk olarak 313 yılında Roma İmparatorluğu'nda yayınlanan Milano Fermanı ile Hıristiyanlarla büyük bir uzlaşma sağlanmış ve dönemin en güçlü siyasi figürü olan İmparator Constantinus nezdinde Hıristiyanlar büyük bir müttefik elde etmişlerdir.⁸² Aynı sene içerisinde Sāsānilerin düşmanı olan *Armenia* (Ermenistan) Kralı Tiridates III (287-330) Aziz Gregorios⁸³ tarafından vaftiz edilmiştir.⁸⁴ Bundan 20 sene sonra Sāsāni egemenliğinden kurtulma mücadelesi veren *Iberia* (Gürcistan) Kralı Mihran III (284-361) Azize Nino⁸⁵ tarafından 334'te vaftiz edilecektir. Böylece bir kuşaklık zaman dilimi içerisinde Hıristiyanlık, Sāsānilerin sorunlar yaşadığı ülkelerin resmi dini olma yolunda önemli bir ilerleme kaydetmiştir.

Bu değişimden en olumsuz şekilde etkilenenler ise Sāsāni sınırları içinde yaşayan Hıristiyanlar olmuştur. Mezopotamya-İran Hıristiyanları artık Romalıların kovuşturmalarından Sāsānilere kaçan bir topluluk değil; tam aksine kalben Büyük Constantinus'a bağlı bir cemaat (Sür. *amma*)⁸⁶ olarak görünmektedirler. Şâpür II ise Hıristiyanlar için kesinlikle bir "ikinci Firavun" olarak görülmektedir.⁸⁷ Siirt Vekâyinâmesi'ne göre Şâpür II aslında erişkinliğe ulaşıp yönetimi ele alır almaz (316) Hıristiyanlara karşı harekete geçmeye karar vermiş; ancak Büyük Constantinus'tan çekindiği için onun ölümünü beklemişti.⁸⁸ Süryâni Mikhael ise, henüz Büyük Constantinus hayattayken, Pagan(Zerdüş) İranlıların Şâpür II'nin huzuruna çıkarak Hıristiyanları kötilediklerini, onları Romalıların ajanları olmakla suçladıklarını

⁸⁰Muhtemelen Bahrâm II (274-293)

⁸¹Erbil Vekâyinâmesi, s.110

⁸²Eusebios, VIII,9

⁸³Aziz Gregorios için bkz: Hanspeter Tiefenbach, Anadolu'nun Azizleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012, s.121-129

⁸⁴Ermeni tarihçiler bu vaftiz edilme olayını 301 yılına çekerek Roma dünyasında yaşanan değişimlerden önce gerçekleşmiş gibi göstermişlerse de gerçekte Tiridates III Milano Fermanı ardından din değiştirme kararı almıştır. Dedeyan, age, s.142

⁸⁵Azize Nino için bkz: Tiefenbach, age, s.129-133

⁸⁶BüyükConstantinus'a duyulan hayranlık için bkz: Erbil Vekâyinâmesi, s.111

⁸⁷The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813, Translated: Cyril Mango and Roger Scott, Clarendon Press, Oxford, 1997, A.M. 5841. Erbil Vekâyinâmesi, s.118

⁸⁸Siirt vekâyinâmesi, s.115

Ulaş Töre Sivrioğlu

belirtmektedir. Buna sinirlenen Şâpûr da Hıristiyanların Kiliselerini yıkmaya karar vermiştir.⁸⁹ Bu anlatılara karşın 325 yılında İran'dan gelen bir piskopos İznik Konsili'ne katılabildiğine göre baskıların bu tarihten sonra başlaması olasılığı daha yükseltir.⁹⁰ Nitekim Cedrenus'a göre kıyımlar 326 yılında başlamış ve bir sene içerisinde İranlılar 18 bin Hıristiyan'ı öldürmüşlerdir.⁹¹ Bu katliamın 339'da başladığını ve 35.000 kişinin öldürüldüğünü belirten klasik kaynaklar da bulunmaktadır.⁹² Süryâni Mikhael ve Eusebius gibi Hıristiyan yazarlara inanacak olursak Büyük Constantinus, İran'da Hıristiyanlara dönük baskıların sona ermesi, hatta Şah'ın bu yeni dini kabul etmesi için Şâpûr II'ye, bir mektup göndermiştir.⁹³ Ancak bu girişim sadece Şah'ın daha da sinirlenmesine ve Romalılara savaş açarak Nisibis'i (Nusaybin) kuşatmasına yol açmıştır.⁹⁴

Bu gelişmeler neticesinde, geçmişteki Roma-Sâsâni savaşlarında Sâsânilerin tarafını tutan Hıristiyanlar artık Romalıların zaferi için canla başla çalışıyorlardı. İranlıların Nisibis kuşatması sırasında ruhban sınıfı kent savunmasında önemli rol oynamıştı.⁹⁵ Artık İranlı Hıristiyanlar da kendi devletlerinin Constantinus'a yenilmesini umut etmekteydiler.⁹⁶ Hıristiyanların taraflarını belli etmelerinden sonra “acıma duygusu nedir bilmeyen” Şâpûr II'nin saltanatının 31. yılında (340) *Adiabene*'den Susa'ya kadar tüm şehirlerde Hıristiyan olduğu bilinen herkes öldürülmeye başlanmıştır. Hıristiyan kaynaklarına göre Yahudiler ve Maniciler de, Hıristiyanları, “İran'da yaşanan her şeyden Romalıları haberdar etmekle suçlayarak” ihbar ediyorlardı.⁹⁷ Yahudiler ayrıca Hıristiyanların, Şâpûr II'nin Yahudi olan annesini dahi vaftiz etmeye çalıştıkları şayiasını yaymışlardı.⁹⁸ Zerdüştiler de Hıristiyanların askerlik yapmayarak ticaret yoluyla zenginleştiklerinden şikâyet ederek onlara çifte vergi ve bir tür kelle vergisi konmasını sağlamışlardır.⁹⁹ Zaten birçok araştırmacı İranlıların Hıristiyanlarla asıl kopuşma nedeninin, Patrik (*Katolikos*) Mâr Şamun'un (Simon) Romalılarla yapılan savaşın masraflarını karşılayacak ek vergilere tepki

⁸⁹ Süryâni Mikhael Kronoği, VII,3, Dodgeon-Lieu, age, s.150

⁹⁰ Buck, agm,s.59

⁹¹ Cedrenus, 12-517, 15, Dodgeon-Lieu, age, s.153

⁹² Buck, agm, s.60

⁹³ Eusebius, vita Constantini, IV, 9, Süryâni Mikhael Kronoği, VII,3, Dodgeon-Lieu, age, s.150

⁹⁴ Bunlar Hıristiyan yazarların iddialarıdır Ammianus Marcellinus gibi Pagan yazarlarda bu pasajlar yer almamaktadır. Bkz Dodgeon-Lieu, age, s.153

⁹⁵Theophanes, Chronographia, A.M. 5841. Hatta Hıristiyan geleneğine göre İran askerleri Nisibis piskoposunun mucizeleri sonucu ortaya çıkan bir sivri seinek istilası sonucu çeklime zorunda kalmışlardı. Erbil Vekâyinâmesi, s.118

⁹⁶ Dodgeon-Lieu, age, s.162

⁹⁷ Erbil Vekâyinâmesi, s.120

⁹⁸ Siirt vekâyinâmesi, s.123

⁹⁹ Erbil Vekâyinâmesi, s.120, Siirt vekâyinâmesi, s.124

Ulaş Töre Sivrioğlu

göstermesinden kaynaklandığını düşünmektedirler.¹⁰⁰ Hristiyan kroniklerine göre Şâpûr II, Patrği Tanrı'ya mı yoksa kendisine mi daha bağlı olduğu konusunda sorguya çekmiş, Patrik de Şah'a "Senin hükümdarlığının devamı için dua etmekteyiz. Ama benim Tanrıma olan sevgim sana olan dostluğumdan daha iyidir" cevabını vermiştir.¹⁰¹

Sonuç olarak İran Hıristiyanlarının Patriği Şamun, ve önde gelen Hıristiyan dini liderleri Saray'a çağrılarak Güneşe (*Mithra*) ibadet etmeye zorlanmışlar ve bunu kabul etmeyen Patrik Mâr Şamun ile 102 (veya 130) arkadaşı öldürülmüştür.¹⁰² Öldürülen Patriğin yerine gizlice Patrik seçilen Mâr Şahdost (isim Patriğin İran kökenli olduğunu ve bir zamanlar saraya yakın olduğunu düşündürmektedir) da 128 arkadaşı ile birlikte yakalanıp sorgulanmıştır. Şahdost'la bizzat konuşan Şâpûr II onu Zerdüşt dinine döndürmeye çalıştıysa da Patrik şehitliği tercih etmiştir.¹⁰³ Mâr Şahdost ve ardından Mâr Barbaşimin'in katledilmesinden sonra Hıristiyan hiyerarşisi dağılmış ve yaklaşık kırk yıl boyunca (346-383) yeni bir Patrik seçilememiştir.¹⁰⁴ Bu kanlı dönemde kıyımlar bütün ülke sathına sıçramış örneğin *Adiabene* piskoposu Yuhanna da Mithra'ya ibadet etmeyi reddettiği için Beth-Lapat'da (*Gündişâpûr*) idam edilmiştir. Onun yerini alan Mar Abraham'ın da sonu aynı şekilde olmuştur.¹⁰⁵

Korkuya kapılan Hıristiyanlar gizlenmek veya kimliklerini saklamak zorunda kalmışlar; saklanmaktan bıkan bazıları ise kendilerini gönüllü bir şekilde ihbar ederek şehit olmayı tercih etmişlerdir.¹⁰⁶ Hatta Hıristiyan kroniklerine göre Pusai gibi İran kökenli Azizler inançları uğruna ölüm cezasına çarptırıldığı için Şah'a teşekkür bile etmişlerdir.¹⁰⁷ Süryâni kaynakları Şâpûr II devrinde -abartılı sayılarla- 160.000 ilâ 230.000 Hıristiyan'ın öldürüldüğünü belirtmektedir.¹⁰⁸ Hıristiyan kaynaklarına göre Şâpûr II Hıristiyanların cenazelerini bile kendi dinlerine göre gömmelerine izin vermemiş, cesetlerin Zerdüşt geleneğine uygun olarak yırtıcı kuşlara parçalattırılmıştır.¹⁰⁹

Hıristiyan kaynaklara göre 351 yılına kadar hız kesmeyen bu zulüm dönemi Mesih'e inananlar tarafından inançlarının sınıandığı bir imtihandır ve inancı zayıf olan

¹⁰⁰ Wiesehöfer, age, s.289

¹⁰¹ Wiesehöfer, age, s.291

¹⁰² Erbil Vekâyinâmesi, s.121, Siirt vekâyinâmesi, s.125

¹⁰³ Siirt vekâyinâmesi, s.126-134

¹⁰⁴ Mehmet Alicı, Sāsānî İmparatorluğu'nun Erken Döneminde Hıristiyanların Konumu ve İlk Sinodlar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 56:1 (2015), s.52

¹⁰⁵ Erbil Vekâyinâmesi, s.121

¹⁰⁶ Siirt vekâyinâmesi, s.126-134, 219

¹⁰⁷ Williams, agm, s.49

¹⁰⁸ Siirt vekâyinâmesi, s.129,220

¹⁰⁹ M. Alicı, s.96

Ulaş Töre Sivrioğlu

bazıları bu sınavdan geçemezken komünyonun büyük bölümü onları Tanrı'ya ve kendilerinden önceki din şehitlerine yakınlaştıran bu baskılardan memnurluklarını dile getirmişlerdir.¹¹⁰ Hatta gene Hıristiyan kroniklerine güvenecek olursak bu baskı döneminde dâhi Hıristiyanlar, büyük bir suç olarak kabul edilmesine rağmen¹¹¹ misyonerlik faaliyetlerine, Pagan ve Zerdüştlerden yeni inananlar kazanmaya devam etmişlerdir.¹¹² Özellikle Zagroslar gibi dağlık bölgelere kaçmak zorunda kalan piskoposlar burada yeni inananlar kazanmışlardır.¹¹³ Bazı Hıristiyanlar, örneğin 363 Antlaşması sonrasında Sāsānilere bırakılan *Nisibis*'teki ruhbanlar kenti terk ederek Roma idaresindeki *Edessa*'ya (Urfa) yerleşmek zorunda kalmışlardır.¹¹⁴

d.2. Şāpūr II Çağı'nda (309-379)Ermeni, Gürcü ve Alban Kiliselerinin Doğuşu

313 tarihli Milano Fermanı'nın ardından Hıristiyanlar Romalıların yeni müttefiki olurken; Roma'nın müttefikleri de Hıristiyanlaşıyorlardı. Bunların başında da İran tehdidi karşısında Romalıları güvence olarak gören *Armenai* ve *Iberia* krallıkları gelmekteydi. IV. Asra kadar Yunanca ve Aramî-Süryânice konuşan insanların dini olarak şekillenen Hıristiyanlık bu asrın başından itibaren Doğu Anadolu ve Kafkasya'da yeni etnik grupların dini olma yolunda çok önemli adımlar atmaktaydı. Tüm bu gelişmeler sonucunda Sāsāni İran'ı Hıristiyan komşularla çevrili hâle geldi. Üstelik Ermenice, Gürcüce ve Albanca¹¹⁵ konuşan bu yeni Hıristiyan kitleler, tâcir-kâtip ruhlu barışçıl Süryânilerden farklı olarak; feodal örgütlenmeleriyle bağımsız yaşamaya alışkın, savaşçı nitelikler taşıyan farklı bir kitleyi temsil etmekteydiler ve

¹¹⁰ Erbil Vekâyinâmesi, s.121

¹¹¹ Hıristiyanlara dönük en büyük suçlama Zerdüşt kökenlileri kendi dinlerine döndürmeleri idi. Erbil Piskoposu Maran Zha'nın (346-376) Hıristiyanlaştırma çabası nedeniyle yakalandığı ve öldürüldüğü nakledilmektedir. Ktesifon Piskoposu Mār Şemon Bar Sabbâe'yi biri olarak bildiği, ancak Yahudilerin kralı kışkırttığı ifade edilmektedir. Ktesifon piskoposu Yahudiler tarafından misyonerlikle suçlanmıştır. Mehmet Alıcı, agm, s.51

¹¹² Dönemin en ünlü eski Mazdacısı Farhad (Peh. frahaxtan) veya Hıristiyanlığa geçtikten sonraki adıyla Afrahât (270-345) Hıristiyanlara yapılan işkenceleri mektuplarıyla Constantinus'a şikâyet etmiştir. T.D. Barnes Constantine and Christians of Persia," The Journal of Roman Studies, Vol. 75 (1985), ss.128-129. Aynı isimde iki kişi daha vardır. Dādīšō (424) Sinoduna katılan İsfahan Piskoposu ve Mār Aqaq (Acacius 486) ve Mār Bābay (497) Sinodlarına katılan Arbela metropolitliğine bağlı olan Bēth Baghaş piskoposu... J. P. Asmussen, "Afrahat," Encyclopædia Iranica, I/6, p. 570. Üç farklı Afrahât'ın varlığı İranlılar arasında Hıristiyanlığa geçişin yaygınlığına bir diğer delildir.

424 Sinod'unda katılmıştır. Arbela İhtar tapınağının başrahibi İtilaha bile kendisini iyileştiren piskopos Maran Zha tarafından vaftiz edilmişti. Erbil Vekâyinâmesi, s.121

¹¹³ Siirt vekâyinâmesi, s.221

¹¹⁴ Atiya, age, s.276

¹¹⁵ Albanca hakkında fazla bilgimiz olmamakla birlikte bu dilin Ermeniceden farklı olduğu, Albanların Ermeni ve Gürcülerden ayrı bir halk olduğu konusunda Ortaçağ kaynakları arasında ittifak bulunmaktadır. Moisey Kalankatuklu, Albaniya Tarixi, Hazırlayan: Mxitar Qoş, Avrasiya Press Bakı, 2 0 0 6, s.3-4

Ulaş Töre Sivrioğlu

İranlıların karşısına silahlı güçleriyle dikilmeye hazırdılar. Bu durum Sāsānileri Kafkasya'nın Hıristiyan halklarına karşı bambaşka politikalar izlemeye itecektir.

MS 52 yılından beri Path/Arşak (Er. *Arşaguni*) hanedanının bir kolu tarafından yönetilen *Armenia*, Hıristiyanlıktan önce siyasi, kültürel ve dini olarak İran etkisi altında bir ülkeydi.¹¹⁶ Ermeniler, yerel bazı Pagan kültürlerle birlikte başta Ahura Mazda (Er. *Aramazd*) olmak üzere Mithra (Er. *Mihr*), Anāhita A (Er. *Anahid*), Varathragna (Er. *Vahagn*) gibi İran tanrılarına inanmaktaydılar.¹¹⁷ Parth devletinin yıkılmasından (224) sonra Sāsāniler *Armenia*'ya hâkim olarak burasını bir *marzbanlığa* çevirmişler, *Armenia* Kralı Hüsrev II Sāsāniler tarafından öldürülürken (252) hayatta kalan Parth prensleri de Romalılara sığınmışlardı.¹¹⁸ 287 yılına kadar süren ilk Sāsāni idaresi dönemi boyunca Sāsāniler kendi Mazdacı anlayışlarını yaymaya çalışan bir dini politika izlediler.¹¹⁹ Yabancı bir Mazdacı anlayışın dayatılması, bir yandan Ermenilerin geleneksel inancında sarsılmalarla, İranlılara karşı bir tepki hareketi oluşmasına öte yandan yeni tinsel arayışların ortaya çıkmasına etkili olmuştur.¹²⁰

4. Asır sonunda *Armenia* Romalılar ile Sāsāniler arasında sıkışmış ve derebeylerin (Er. *nakharar*,) elinde parçalanmış bir krallık görünümündeydi.¹²¹ Romalıların desteği ile tahtta çıkan Tiridates III (287-330) ülkesinde siyasi ve dini birliği sağlamaya çalışıyordu.¹²² Başlangıçta Hıristiyanlara hiçbir sempati duymayan hatta Roma İmparatoru Diocletianus'un (284-305) desteğini kaybetmemek için onlara zulmeden Tiridates III¹²³ Milano Fermanı'nın (313) ardından hızlı biçimde politikasını değiştirerek zamanında hapse attığı Aziz Gregorius'un eliyle vaftiz olmuştu (314). Her ne kadar Hıristiyan geleneği Tiridates III'ün Aziz Gregorios'un mucizeleri sonucu (Kralı yabandomuzuna çevirmek vb) vaftiz olduğunu savunsa da bu değişim aslında

¹¹⁶ Ermeniler üzerindeki İran tesiri, folklorik özellikler ve dilde de kendini göstermekteydi. David M. Lang, 1955 yılına kadarki bütün Ermeni patriklerinin adının (Tigran, Vahram, Suren, Babken, Horen, Arşak vb) Parthça olduğunu belirtmektedir. D. M. Lang, "Iran, Armenia and Georgia", The Cambridge History of Iran, Volume 3(1) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York, 2006,s.526

¹¹⁷ 4. Asır başlarında Ermeni Mazdaizmi için bkz: Grousset, age, s.115

¹¹⁸ Dedeyan, age, s.134

¹¹⁹ Örneğin Ermeni Mazdaizminde ateş kültü önemli değilken; İranlılar ateş kültünü yaymak için uğraştılar. Dedeyan, age, s.134

¹²⁰ Dedeyan, age, s.134-138, 140

¹²¹ Bu dönemde birbiriyle rekabet halinde olan *Armenia*'da 86 prenslik (veya feodal beylik) bulunuyordu. Dedeyan, age, s.143

¹²² Tiridates III, Hristiyan olmadan önce de Ermeni halkını fiilen parçalara bölen yerel Tanrı kültürlerini kaldırmaya çalışıyordu. Tiridates başlangıçta Ermeni tanrı kültürlerinin sayısını azaltarak üçe (Ahura Mazda, Anāhita, Varathragna) indirmeye çalışmıştı. Dedeyan, age, s.141

¹²³ Ermeni Hıristiyanların ilk şehitleri Tiridates'in emriyle 301 yılında katledilen 40 bakire rahibedir. Dedeyan, age, s.141

Ulaş Töre Sivrioğlu

dönemin sosyo-politik gelişmelerinden kaynaklanmaktaydı. Hıristiyanlığa geçiş ile *Armenia* Kralı hem Roma'nın yeni hâkimi Büyük Constantinus'un desteğini sağlıyor hem de *Armenia*'yı Sāsānilere bağlayan kültürel köprülerin atılması yolunda önemli bir adım atıyordu.¹²⁴ Tiridates III ve Aziz Gregorios, Tercan'daki *Mihr*, Erez'deki (Erzincan) *Anāhid*, Hani'deki (Kemah) Ahura Mazda (*Aramazd*) tapınaklarını yerli halkın direnişine rağmen yıktırtırken hem yerel dini inançlara ve İran etkisine hem de otonomik taleplere meydan okuyordu.¹²⁵ Yerel tanrıların yok oluşu tüm *Armenia*'da tek bir Tanrı, tek bir Kral ve tek bir Patrik hâkimiyetinin kurulmasının yolunu açacaktı.

Buna karşın yerel tapımlara karşı açılan savaş Ermeni halkını sanıldığı gibi tek bir siyasi yapı etrafında birleştirmede gibi, tapınak mallarına ve Hıristiyanlığa geçmek istemeyen ailelerin mallarına el konulması, Ermenileri fiilen ikiye bölerek uzun sürecek bir iç çatışma döneminin başlamasına yol açtı.¹²⁶ Hıristiyanlaşma, Hıristiyan tarihçilerin abarttığı ölçüde de başarılı değildi.¹²⁷ Sevan Gölü'nün güneydoğusu (Sünik), Daron, Vaspuragan (Van-Urmiye gölleri arası), Ahlat ve Arzaene (Bitlis) gibi kırsal ve dağlık bölgeler yani Ermeni kültür dünyasının geleneksel coğrafyası ve feodal beylerin liderliğindeki klanlar Hıristiyanlığı benimsememişlerdi.¹²⁸ Mazdacı derebeyleri Krala karşı ayaklanıp Aziz Gregorios soyundan gelen Patrikleri¹²⁹ öldürürken, Sāsāniler de bu tür isyanların en önemli destekçileri oldular. Sāsānilerin desteğini alan Vahan Mamigonyan ve Meruyan Ardzıruni gibi etkili derebeyleri, *Armenia* Kralı olarak Arşag II'yi (350-368), tanımadıklarını ilân ederek Hıristiyanlıktan çıktıklarını ve Mazdaizm'e döndüklerini

¹²⁴ Gelenekler Ermeniler arasında Hıristiyanlığın Urfa Kralı Abgar IV'ün (MÖ 4-MS50) gönderdiği mektuplarla yayılmaya başladığını iddia etse de muhtemelen Ermenistan'a ilk misyonerleri gönderen Abgar IX (179-214) du. Hıristiyanların anacak Sāsānilere karşı bağımsızlık ve birlik çabalarının en yüksek düzeyde olduğu 4. Asır başlarında başarılı olmalarında siyasal iklim doğrudan etkiliydi. Grousset, age, s.118,

¹²⁵ Grousset, age, s.119

¹²⁶ Dedeyan, age,s143

¹²⁷ Gelenekler "Aziz Gregorius'un milyonlarca kişiyi vaftiz ettiğini" savunsa da Hıristiyanlar, henüz güçlü bir örgütlenme ağına sahip olmadıkları gibi, çoğunluğu Suriye, Kappadokia gibi Roma eyaletlerinden gelen, Süryânice, Yunanca gibi yabancı dilleri konuşan Kilise adamları yerel halkla güçlü bir temas kuramıyorlardı. Gelenekçilerin tepkilerinden çekinen Tiridates, Mazdaist gelenekten uzak yeni bir başkent (Dvin) kurmak zorunda kalmıştı. Grousset, age, s.123-126, Dedeyan,age,s.147, Atiya, age,s.350

¹²⁸ 420'li yıllar gibi geç bir tarihte Aziz Mesrob (362-440) hâlen İspir-Erzurum arasındaki dağlık bölgelerdeki halkı vaftiz etmek için çabalamaktaydı. Grousset, age, s.176

¹²⁹ Ermeni Kilisesinde Patriklik makamı Aziz Gregorius'un soyundan gelenlere verilmekteydi. Piskoposluklarda genelde babadan oğla geçerdi. Hıristiyan dünyasında örneğine pek rastlanmayan bu durum muhtemelen Mazdacı geçmişten kaynaklanan bir alışkanlığa dayanmaktaydı. Mazdacı dönemde de magilik babadan oğula geçmekteydi. Zaten ilk Ermeni ruhbanlarının hemen hepsi eski magi aileleriydi. Dedeyan, age,s.143, Tiefenbach, age, s.124

Ulaş Töre Sivrioğlu

ilân ettiler.¹³⁰ Ardından bu türden din değiştirme olaylarının yaygınlaştığı görüldü. Mamigonyan ve Ardzıruni, Hıristiyan Ermenileri Mazdaizm'e döndürmek için sert bir politika gütmeye başladıklarında ise karşıt bir reaksiyona sebep oldular ve Romalıların desteklediği Hıristiyan klanlar ateş tapınaklarını yakarak Mazdaizm'e dönmüş Ermenilerin derilerini yüzdüler.¹³¹ Bazı Ermeni tarihçilere göre olaylar esnasında Mazdaizm'in misyonerliğini yürüten Vahan Mamigonyan da öldürüldü.¹³²

Öte yandan *Armenia* üzerinde yaşanan tüm çatışmaları Mazdacılık ve Hıristiyanlık taraftarları arasında yaşanan dinsel bir mücadele olarak algılamamak gereklidir. Sonuç olarak İranlılar için asıl mesele dini inançlar değil uyrukların devletlerine olan bağlılıklarıydı.¹³³ Örneğin Hıristiyanlığa mesafeli durmasına ve Mithra'ya adaklar adamasına rağmen¹³⁴ *Armenia* Kralı Tigran VII (339-350) Romalıları yakınlığı nedeniyle Sāsānilerin güvenmediği biriydi. Tam aksine onun yerine tahta çıkan oğlu Arşag II (350-368), inançlı bir Hıristiyan olmasına rağmen başlangıçta Sāsāniler tarafında desteklenmişti. Sāsāni sarayına çağrılan Arşag II, Romalıları karşı İranlıların tarafını tutacağına dair İncil'e el basarak yemin bile etmişti.¹³⁵ Arşag II, sonradan karar değiştirerek Romalıların müttefiki olmasına rağmen, onun bu taraf değiştirmesinde dinin bir etkisi olduğu söylenemezdi. Zira Arşag II'nin Roma'ya yakınlaştığı esnada Roma'da Mithra dinine inanan son Pagan İmparator olan İulianus (361-363) hüküm sürüyordu. Arşag'ı kral olarak tanımak istemeyen birçok Hıristiyan derebeyi de Sāsānilerle anlaşmaya hazırdılar.¹³⁶

Armenia'ya benzer koşullar içinde olan diğer krallık *İberia*'da da Hıristiyanlığa geçiş hikâyesi Ermenilerinkine oldukça benzemektedir. Burada da ilk Hıristiyan Kral Mihran III'ün (284-361) 334'te vaftiz olması Azize Nino'nun¹³⁷ gösterdiği çeşitli mucizelere bağlanmaktaysa dada tıpkı *Armenia*'da olduğu gibi *İberia*'da da Hıristiyanlığı geçişi çabuklaştıran biri dizi sosyo-politik koşul bulunmaktaydı. *İberia* da

¹³⁰ Grousset, age, s.135. Onların bu tavrı geliştirmelerinde Romalıların 363 yılında Sāsānilere yenildikten sonra *Armenia* ile ilgili siyasetlerini değiştirmeleri de etkiliydi.

¹³¹ Grousset, age, s.143

¹³² Vahan, Movses'e göre 369'da öldürülmüştü. Pavistos'a göre ise 379'da Manuel Mamigonyan tarafından öldürülmüştür. Her ikisi de Roma-Sāsāni çatışmalarının kızıştığı tarihlere denk gelmektedir. Grousset, age, s.155-156.

¹³³ Bu konuyla ilgili olarak sonraki Şahlardan Hüsrev I Anuşirvān'ın (531-579) Huzistan'da çıkan isyan üzerine dönemin Nasturî patriğine söylediklerini aktarmak yerinde olacaktır: "Söyle onlara... Bana karşı gelmekte direnen herkesi öldürürüm; ister iyi bir Zerdüşti olsunlar; ister Yahudi veya Hristiyan". Peter Brown, *Geç Antikçağ'da Roma ve Bizans Dünyası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s103.

¹³⁴ Grousset, age, s.130

¹³⁵ Grousset, age, s.134

¹³⁶ Grousset, age, s.139

¹³⁷ Muhtemelen Yahudi kökenli olan Azize Nino'nun hikâyesi için bkz: Brosset, age, s.88-133, Tiefenbach, age, s.128-138

Ulaş Töre Sivrioğlu

Hıristiyanlık öncesinde kültürel olarak İran tesiri altında bir coğrafyaydı.¹³⁸ Kaynakların Parth veya Sāsāni kökenli olduğunu belirttiği *İberia* Kralı Mihran III¹³⁹ de *Armenia* Kralı gibi Sāsāni etki alanından uzaklaşmak istiyordu. Bunu başarmanın etkili yolu da halkı İran geleneğinden ve Mazda dininden uzaklaştırarak¹⁴⁰ Hıristiyan kimliği giderek belirginleşen Roma dünyasına yaklaştırmaktan geçmekteydi.¹⁴¹ Zira Mihran III'ün bağımsızlık rüyasına destek veren yegâne güç Hıristiyanları müttefiki olarak gören Büyük Constantinus'tu.¹⁴² Yine de Kral Mihran III'ün din değiştirmesinin sonuçlarını abartmamak gerekmektedir. *Armenia*'da olduğu gibi *İberia*'da da kentli sınıflar haricinde halkın büyük bölümü uzun bir dönem Hıristiyanlığı benimsemedi. Önemli feodal beyler vaftiz olmayı kabul etmediler ve Mazdacı gelenekleri sürdürdüler.¹⁴³

Armenia ve *İberia* için söylediklerimizi *Albania* (Modern Azerbaycan) için de tekrar edebiliriz. *Albania* hakkındaki en eski tarihi eseri kaleme alan Ermeni tarihçilerden Moisey Horenesi'nin belirttiğine göre geçmişte Zerdüştlük ve Pagan yerel inançların yaygın olduğu 4. Asır başlarında *Albania*'da Aziz Gregorius'un Kral Urnayr'ı (306-371) vaftiz etmesiyle Hıristiyanlık hızlı biçimde yayılmaya

¹³⁸ Gürcü Krallarının isimlerinin hemen hepsi Pehleveceydi. Örneğin Bakur (Baghpur) Pehlevece "Tanrının oğlu" anlamına gelmekteydi. Mihran ve Mirdat; Tanrı Mithra'nın armağanı, Aspatur; parıltılı at, Varāz; yabandomuzu, Trdat; Tanrı Tir'in armağanı, Vahtang, Tanrı Vərəθraγna anlamına gelmekteydi. Bkz. Rapp Jr, agm s.13-14. Gürcülerin Sanatları, giysileri, folklorleri ve dilleri de İran geleneğinin etkisi altındaydı. Rappa Jr, agm, s.16-17. Ortaçağda hüküm süren Kraliçe Tamara (1184-1213) çağında bile Gürcüler arasında Rostom, Kaikhosrov, Vahtang gibi isimler hâlen popülerdi. D. M. Lang, agm, s.526-532. Osmanlıların 1583'teki İran seferi esnasında ona karşı koyan Hıristiyan Gürcü Beyi adını Şehname kahramanlarından almış olan Minuçehr adlı biriydi. İ. Hakki Uzunçarşılı, Büyük Osmanlı Tarihi, Cilt III, TTK Yayınları, Ankara 1988, s.61

¹³⁹ Kartli Tarihinde Kral Mihran III (284-361) Şāpūr I'in oğlu olmasına rağmen İran tahtına çıkması engellendiği belirtilmektedir. Brosset, age, s.62-63

¹⁴⁰ *İberia*'da Ahura Mazda'ya Armaz/Armazi adıyla tapınılmaktaydı. D. M Lang, agm, s.534. Gürcüler arasında Ahura Mazda tapımının yaygın olduğunu Azize Nino'un mucizeleriyle Armazi'nin putunu dualarıyla darmadağın ettiği bir menkıbeden anlıyoruz. Rivayete göre Azize Nino bir gün kalabalık bir kitlenin Mztheta şehrine Armaz'a tapınmak için gittiklerini görünce onarla acır. Kalabalık tek bir Tanrı'ya ve onun oğlu olduğuna inananlara " yani Hıristiyanlara lanet okuyan dualar okuyormuş. Bunun üzerine Azize Nino da bir karşı dua okuyarak Armaz'ın heykelini paramparça etmiş. Brosset, age, s.75-77. *İberia*'da Hıristiyanlığın kutsal kenti olan Mztheta (Mc'xet'a) aslında Ahura Mazda'nın kutsal kentiydi. Kentin adı "Armazi'nin Kalesi" (Armazis-c'ixe) den türemiştir. Rapp Jr, agm,s.7.

¹⁴¹ Sāsāni ordusunun onu tahttan devirmek için *İberia*'ya girmesi ve *İberia*'nın Romalıların bu işgale karşı bir ittifak kurması aynı zamanlara denk gelmekteydi. Bunu Azize Nino'nun dualarıyla Sāsāni ordusunu durdurduğu belirtilmesinden de anlamaktayız. Brosset, age, s.88-91

¹⁴² Nitekim Mihran III'ün (284-361) Mazda dinini terk ederek Hıristiyanlığa geçişi ile (334) herkesten önce Büyük Constantinus'a müjdeli mektuplarla bildirilmişti. Brosset, age, s.88-91

¹⁴³ Kartli Tarihi bu durumu şu şekilde ifade ediyor: "Kafkas dağlarındaki halklar karanlıkta kalmaya devam ediyorlardı. En önemli beylerden, Kral Mihran III'ün damadı olan Pēroz'un klanı da vaftiz olmamıştı zira onlar "Krala sözde bağlıydı". Brosset, age, s.94

Ulaş Töre Sivrioğlu

başlamıştır.¹⁴⁴ Bu ülkede de Hıristiyanlık feodallere karşı merkezi hükümeti güçlendirmenin bir aracı vazifesi görmüştür. Hıristiyanlığın kabulü ile Aristokratlar gelirlerinin 1/10'ini Kiliseye bırakmak mecburiyetinde tutulmuşlardır. Kralın merkezileşme politikasına hizmet eden Hıristiyanlığa geçile birlikte başkent *Qəbələ*'nin aynı zamanda Katolikosluk merkezi haline geldiği görülmektedir.¹⁴⁵

Albania'da Hıristiyanlık özellikle *Arran* (Doğu Azerbaycan) bölgesinde Mazdacılara Hıristiyanlığı öğreten okullar açılmasıyla yayılmaya başlamıştır.¹⁴⁶ Diğer önemli Hıristiyan merkezleri ise *Amarasda*, Gavurkale, Yelisey'deydi.¹⁴⁷ Zaman içerisinde *Arran*, bölgenin en önemli Hıristiyan merkezlerinden biri haline gelmiştir. Burada birçok kilise ve manastırda yerel bazı feodallerle işbirliği içinde olan kuvvetli bir Hıristiyan cemaati oluşmuştur.¹⁴⁸ Öte yandan *Albania* Kralı Urnayr, *Armenia* Krallarından farklı olarak din değiştirmeyi Sāsānilere karşı bir mücadelenin aracı olarak kullanmamıştır. Gerek 359 yılındaki *Amida* kuşatması esnasında gerekse 371 yılında Romalılara karşı verilen savaşta Urnayr'ı Sāsānilerin müttefiki olarak görmekteyiz.¹⁴⁹

e.Hıristiyanlarla Yeniden Uzlaşma (378-438)

Fırtınalı ve uzun bir saltanat döneminin sonlarına yaklaşırken ihtiyar Şāpūr II'nin (309-379) Hıristiyanlığı yok etmek eskisi kadar hevesli olmadığı görülmektedir. Hıristiyan geleneği Bu politika değişikliğini Hıristiyan hekim Barşebā'nın Şāpūr II'nin karısı ve kız kardeşi Şīrān'ı iyileştirmesinin sonucuna bağlamaktadır.¹⁵⁰ Bu romantik rivayete rağmen Şāpūr II'nin politika değişikliğinin sebebinin daha geniş bir çerçevede incelemek gereklidir. Asıl nedenler Hıristiyanların öldürmekle tükenmeyeceğinin kabul edilmesinin yanı sıra, Hıristiyanların Roma İmparatorluğu ile kurdukları dini bağların siyasete sanıldığı kadar etkisi olmadığını da anlaşılması olabilir. 4. Asrın sonlarına doğru Doğu Hıristiyan misyonerliğinin de bir tıkanma noktasına geldiği, 4.

¹⁴⁴ *Albania*'da Hıristiyanlığa ait en eski tarihsel aktarımlar II. Asra kadar geriye gitmektedir. Geleneklere göre bu ülkede Hıristiyan dinin tebliğ eden ilk kişi Fedday'ın öğrencisi olan Yeğişe idi. Arkeolojik veriler-örneğin mezarlar- ise asıl olarak 5. Asırda belirginleşmektedir. T. M. Məmmədov, *Kafkaz Albania'sı, İlk ve Orta Əsirlərdə, Təhsil Nəşriyatı*, Bakı, 2006, s.28, 154,191-192,200; Ziyad Bünyadov, *Azərbaycan Vİ-IX Əsirlərdə, Şərq – Qərb*, Bakı 2007,S.8

¹⁴⁵ Məmmədov, age, s.162-169

¹⁴⁶ Bünyadov, age, s.73

¹⁴⁷ Məmmədov, age, s.200

¹⁴⁸ Bünyadov, age,s.85

¹⁴⁹ Məmmədov,age,s.169

¹⁵⁰ Siirt vekâyinâmesi, s.243. Vekâyinâmede hatalı biçimde Barşebā'nın "Ardaşir oğlu Şāpūr" (yani Şāpūr I) zamanında yaşadığı söylenmektedir. Barşebā'nın iyileştirdiği prenses Şīrān da Hıristiyan olmuş ve her ikisi Hıristiyanlığı Merv bölgesinde yaymaya başlamışlardır. Siirt vekâyinâmesi, s.243.

Ulaş Töre Sivrioğlu

Asır başlarındaki heyecanını büyük ölçüde yitirdiği görülmektedir. Hıristiyanlığa geçişin ilk heyecanları dindikten sonra *Armenia* ve *İberia*'da Hıristiyan ruhbanların katı dayatmalarına karşı koyan ve eski geleneklere ilgi duyan bir dizi hükümdar peş peşe tahtta çıkmışlardır. Örneğin ruhbanlarla arası iyi olmayan *Armenia* Kralı Tigranes VII (339-350) Patrik Husig'i (324-348) dövdürterek görevden almış Piskopos Taniel'i boğdurtmuştu.¹⁵¹ Sonraki krallardan Papas (370-374) da Aziz Gregorios'un soyundan gelen ve siyasetine sürekli müdahale eden Patrik Narses'i idam ettirerek Aziz Gregorios soyunun dinî alandaki tekeline son vermiştir.¹⁵² *Daēvalar*¹⁵³ ile konuşup onlar tarafından yönetildiğine ve vücudundan iki yılan çıktığına¹⁵⁴ inanan Papas, anlaşıldığı kadarıyla Mazdacı geleneğin dünyasında yaşamaya devam etmektedir. Benzer şekilde "Dinsiz biri olduğu" söylenen *İberia* Kralı Varaz Bakar (379-393) da "krallığı döneminde hiç bir kilise inşa etmemekle, İranlılara yakın olmakla" suçlanmıştır.¹⁵⁵ Onun ardılı olan ve adı da Mazdacı geçmişi yansıtan oğlu Mithradates¹⁵⁶ III (409-411) ise "ne bir kilise inşa ettirmiş ne de eskileri onarmıştır."¹⁵⁷ Daha ilginç bir örnek olarak 5. Asır başlarında *İberia* Başpiskoposu olan Mobidan adlı kişinin Hıristiyan gibi davranan gizli bir Magi olmakla suçlanması ve yazdığı tüm dini eserlerin sonradan yakılmasıdır.¹⁵⁸ *Albania*'da da halkın geniş kesimlerinin 4. Asır boyunca Hıristiyanlığa ilgi göstermediği; eski inançların gücünü koruduğu bilinmektedir.¹⁵⁹

Bu örnekler bakıldığında erken 4. Asırdaki dinsel heyecanların giderek söndüğü ve yerini pragmatik siyasetin aldığını, Hıristiyan kimlikli kişilerin

¹⁵¹ Dedeyan, age, s.149.

¹⁵² Papas, Ermeni Patriğinin Kappadokia Başpiskoposluğu tarafından atanması geleneğini de kaldırmıştır. Papas'ın Roma/Bizans etki alanından ayrılma çabası Romalıların gözünden kaçmamış ve kendisi bizzat Romalı korumaları tarafından öldürülmüştür. Grousset, age, s.143.

¹⁵³ *Daēvalar* (Peh. div, Fars. Dēv, Er. dew) Hint-İran inancında ikincil tanrılardı. Ancak Zerdüş, *Daēvalar* kötücül ruhlar (demon) ve sahte Tanrılar olarak nitelmiş, onlara tapınmayı yasaklamıştır. Zerdüş'ün reformlarına karşın yerel kültürde *Daēva* tapımı devam etmiştir. Clarisse Herrenschildt and Jean Kellens, "Daiva", *Encyclopædia Iranica* Vol. VI, Fasc. 6, 1993, pp. 599-602, Ehsan Yarshater, "Iranian Common Beliefs And World-View", *The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York, 2006, s.347

¹⁵⁴ İran inancında Ahriman Kral Dahhāk'ı iki omzundan öpmüş ve Kralın omuzlarından yılanlar çıkmıştı. Bunlar kesildikçe yeniden türeyen ve ancak insan beyni yerlerse sakinleşen yılanlardı. Firdevsî, *Şehnâme*, MEB Yayınları, İstanbul, 1994, Beyit: 579-595,

¹⁵⁵ Brosset, age, s.111

¹⁵⁶ *Mithra-dat*, *Mithra*'nın armağanı anlamına gelmektedir. Benzer bir hükümdar adı da *Tiridates*, yani Tanrı Tır!in armağanıdır. Bu isimler Hıristiyanlığa geçişten sonra da terk edilmediler.

¹⁵⁷ Brosset, age, s.116

¹⁵⁸ Brosset, age, s.118

¹⁵⁹ Məmmədov, age, s.197. İslâm orduları geldiği zamanda bile Hıristiyanlık *Albania*'nın sadece kuzeyinde etkiliydi. Ülkenin güneyi hâlen geleneksel kadim inançlarına ve Mazdaizm'e bağlı durumdaydı. Bünyadov, age, s.36

Ulaş Töre Sivrioğlu

inançlarının sorgulanır hâle geldiğini görmekteyiz. Bu ortamda Sāsānilerin de din çatışmasını körükleme için bir sebepleri kalmıyordu. Nitekim *Armenia* Kralı Papas'ın Romalılar tarafından öldürülmesinden ve Ermeni Kilisesinin *Kappadokia*'ya bağlanmaya çalışılmasından, rahatsız olan Ermeni derebeyleri ihtiyar Şāpūr II' den dinlerine müdahale edilmeyeceğine dair bir güvence aldıktan sonra, Roma taraftarı grubun lideri Muşeg Mamigonyan'ı öldürerek yeniden Sāsāni egemenliğini kabul etmişlerdir (378 dolayı).¹⁶⁰ Saltanatının büyük bölümünde anti-Hıristiyan siyasete önderlik eden Şāpūr II böylece iktidarının son yıllarında farklı bir politikanın temellerini atmıştır: Sāsāni egemenliğini kabul etmeleri şartıyla Hıristiyanlara müdahale etmemek... Ermeni derebeyleri ile Şāpūr III arasında (383-388) da benzer bir antlaşma yapılması uzlaşma politikasının artık bir devlet siyaseti olarak benimsendiğini göstermektedir. Şāpūr III, *Armenia* Kralı Hüsrev IV'ü (387-389) kendi kız kardeşi ile evlendirip *Armenia* tahtına oturtmuş Sāsānilerin güvendiği biri olan Aziz Sahag'ı da Patrikliğe atamıştır.¹⁶¹

Şāpūr III'ün ardından tahta çıkan Bahrām IV (388-399) devrinde de hoşgörü politikası devam etmiştir. 390 yılında yapılan antlaşmayla *Armenia*, Romalılar ve Sāsāniler arasında resmen ikiye bölündüğünde¹⁶² Sāsāni tarafında kalan Ermeni klanları “imansızların emrinde yaşamak istemediklerini söyleyerek Romalılara sığındılarsa da sonradan kendilerine verilen güvenceler sonucu geri dönmüşlerdir.¹⁶³ Bir süre sonra Sāsāni sınırları içinde kalan Ermenilerin bu durumdan Roma sınırlarında kalan akrabalarına göre daha memnun kaldıkları görülmüştür. Doğu *Armenia* (veya *Persarmenia*) 4. Asır sonu ve 5. Asır Hüsrev IV'ten sonra *Armenia* Kralı olan kardeşi Vahram-Şapur (Erm. *Vhramşâpuh*) (392-414) devrinde İranlıların da desteği ile büyük bir kültürel sıçrama süreci içine girmiştir. İran sarayının güvenini sağlayan Aziz Sahag, Ermeni Kilisesini Roma/Bizans etki alanından çıkarmak için önemli adımlar atmış, Onun patrikliği döneminde Aziz Mesrob (362-440) 392-405 yılları arasında Ermeni yazısını geliştirmiş, ardından İncil'in Ermeniceye çevrilmesi projesini başlatmıştır.¹⁶⁴ Dinse metinlerin Ermeni dilin çevrilmesiyle Ermeniler

¹⁶⁰ Grousset, age, s.149-153. Daha önceki olaylarda olduğu gibi nakharların bu girişiminde de Roma siyasetinin etkisinin azalmasının önemli payı bulunmaktadır. 378 yılında Got saldırıları yüzünden Romalılar *Armenia* sınırındaki birliklerini geri çekerek Ermenileri kendi kaderleriyle baş başa bırakmışlardır. Dedeyan, age,s.153

¹⁶¹ Grousset, age, s.149-153

¹⁶² Bu antlaşmayla Batıda Fırat Nehri boylarında Garin (Erzurum), Keltzene (Erzincan), Derzene/Tercan ve Silvan (Martyropolis) çevresi Romalılara; geri kalan topraklar yani bütün Van-Urmiye Gölü havzası, başka bir deyişle *Armenia* Krallığının 4/5'ü Sāsānilerin denetimindeki Hüsrev IV'e bırakıldı. Grousset, age, s.160-162

¹⁶³ Grousset, age, s.160-162

¹⁶⁴ Bu döneme kadar Ermenilerin kendilerine ait bir yazıları olmadığı için İncil Yunanca ve Süryanice olarak okunup yazılıyor ve din adamları eğitim için Roma/Bizans eyaletlerine gitmek zorunda kalıyorlardı. Sāsāniler, Roma eyaletlerinde (özellikle de *Kappadokia*'da) eğitim alan ve Yunancayı iyi bilen din adamlarına karşı kuşku

Ulaş Töre Sivrioğlu

arasında Hıristiyanlık daha da güçlenirken; *Armenia* üzerine Roma etkisi azalmaya başlıyordu. Aziz Mesrob'un reformları sonucu Ermeni Millî Kilisesinin temellerinin atılması Yunanca ayinlerin terk edilmesi, eğitim için din adamlarının artık Roma topraklarına gitmemeye başlaması Sāsānilerin Ermeniler üzerindeki kuşklarının büyük ölçüde dağılmasını sağlamıştır.¹⁶⁵

Yezdigerd I (399-420) İran tahtına çıktığında, Hıristiyan-Sāsāni ilişkileri en iyi dönemlerini yaşamaktadır. Yezdigerd I'in Hıristiyanlara ve diğer dinlerden olanlara olan hoşgörüsü o kadar yoğundur ki Mazdacı literatür ondan daima "günahkâr" (*Peh.athīm*) olarak bahsetmiştir.¹⁶⁶ Hıristiyanlar onun devrinde önemli bürokratik görevlere atanmaya başlamışlar; örneğin –aslında "Romalı" olan Maiferkat (Meyafarakin/Silvan) piskoposu olan Maruthas, Yezdigerd'in saray doktorluğuna getirilmiş, hatta Romalılara gönderilen elçilik heyetlerine defalarca başkanlık etmişti.¹⁶⁷ Hıristiyanlar bu dönemde Maruthas'ın girişimleri sonucu¹⁶⁸ 410'da Diele Nehri üzerindeki *Seleucia*'da Yezdigerd'in önderliğinde bir sinod toplayacak kadar rahattırlar. *Seleucia* Konsil'inde, Doğulu Hıristiyanlar, ilk olarak hiyerarşik biçimde örgütlenebildiler ve *Seleucia* piskoposu Mār İshāk, Sāsāni Hıristiyanlarının (daha doğrusu Süryānice konuşan Hıristiyanların) XIV. patriği olarak seçilmiştir.¹⁶⁹ Sinod'un toplanmasına müsaade veren I. Yezdigerd'in Sinod metninde 'muzaffer, barışın dostu, muhteşem' unvanlarıyla övülmüştür.¹⁷⁰

---

beslemektedirler. Dedeyan, age, s.155. Öte yandan bu çeviri esnasında birçok Pehlevice Mazdacı terim de Ermenice İncil'e geçmiştir. Örneğin Süryānice qurbānā (kurban) yerine Pehlevicetarag, Yunancaidolsözcüğü yerine uzdēs (yazatanın Ermenice versiyonu) kullanılmıştır. Russell, agm, 327-28.

¹⁶⁵ Grousset, age, s.169

¹⁶⁶ Daryae, age, s.58, J. P. Asmussen, Christians in Iran s.939. Yezdigerd I'in günahkâr olarak anılmasının birçok nedeni vardı. I. Yezdigerd, atalarının sikkelerde kullandığı 'tanrıların soyundan gelme' unvanını terk etmiş; bunun yerine 'barışın devam ettiricisi' anlamına gelen 'rāmşehr' (Ramşar) unvanıyla yetinmiştir. Alicı, agm s. 58. Eşi Yahudi olması ayrı bir eleştiri konusudur. Eilers, agm, s.499, Frye, age,s.144. Döneminde Roma/Bizans ile o kadar sıkı ilişkilere girilmişti ki, İmparator Arcadius (388-408) oğlu ve veliahdı Theodosius'un hükümdarlık haklarının garantörü olması için Yezdigerd'ten ricacı dâhi olmuştu. Procopius, History of Wars I, II,1-5, English Translation: H. B. Dewing, Harvard Un. Press, London MCMLXXI

¹⁶⁷ Siirt Vekâinâmesi, s.284,Frye, age, s.143

¹⁶⁸ Sinod'un toplanmasında Maruthas'ın Yunanca kaleme aldığı ve Şah için Pehleviceye çevrilen bir rica mektubunun etkili olduğu bilinmektedir. Mektupta Maruthas Doğulu kiliseler arasında bir hiyerarşinin inşa edilmesi, Roma ve Doğu kiliseleri arasında ortak bir dinî takvimin belirlenmesi ve İznik Kredosunun kabul edilmesi gibi istekleri hakkında bilgi vermektedir. Alicı, agm, s.65

¹⁶⁹ Siirt Vekâinâmesi, s.284,Frye, age, s.143-144. Sinod kararları incelendiğinde belki de en önemli sonuç, Mār İshāk'ın, Ktesifon piskoposu ve bütün Doğu (Madneha) Piskoposlarının Katolikosu ve Lideri (Reşa) olarak ilan edilmesidir. *Seleucia* Sinodu'nda (i) kilise hiyerarşisinin kurulması ve piskopos seçiminin bir usule bağlanması, (ii) taraflar arasında ortak bir dinî takvimin yapılması ve (iii) son olarak İznik Konsili'nde alınan kararların kabul edilmesi karar bağlanmıştır. Alicı, agm s.66

¹⁷⁰ Alicı, agm, s.65

Ulaş Töre Sivrioğlu

21 maddelik Sinod kararları uyarınca merkezi bir hiyerarşi oluşturularak Patriklik seçimi bir sisteme bağlanmış, ruhbanların kadınlarla ortak mekânlarda yaşamaları, faizcilik ve tefecilik, büyücülük gibi Hıristiyanların hoş görmediği hareketler yasaklanmıştır. Bunların yanı sıra yoksullara yapılacak yardımlar, hadımların Kiliseye kabul koşulları, sinodların toplanma kuralları, piskoposların özerklik ve yetki alanları gibi konularda belirli kurallarla bağlanmıştır. 38 ruhbanın imzasıyla kabul eden 21 madde gereğince *Bēt Arāmāyē* (Ktesifon), *Bēt Hūzāyē*, *Bēt Arbāyē* (Nusaybin), *Maişān*, *Adiabene* (Erbil) ve *Bēt Garmay* (Kerkük) olmak üzere Sinod öncesinde de var olan altı metropolitliğe bağlı otuz piskoposluk bölgesinin resmîyet kazanmıştır. Bu tarihten sonra Sāsāni coğrafyasında düzenlenen tüm sinodlar (420, 424 gibi) aşağı yukarı 410 sinodunun belirlediği kararlara sadık kalmışlardır.¹⁷¹

Mar İshak'ın ölümünün ardından Maruthas'ın önerisi ile Yezdigerd I, Mār Abdo'nun öğrencisi Ahay'ı XV. Patrik (*katolikos*) olarak atamıştır.¹⁷² Patrik Ahay sadece dini işlerle ilgilenmemiş, Çin ve Hindistan'da gelen malların gümrük işlemleriyle de uğraşmıştır.¹⁷³ Patriğin bu tür işlerle ilgilenmesinin sebebi, Hıristiyanların Uzak Asya ülkeleri ile ticari ve kültürel ilişkilerinin yoğun olmasıydı. 4. Asır sonlarından itibaren Süryāni tacirler, Sāsānilerin egemenlik alanlarının çok ötesine uzanan bir ticarî ağının merkezinde bulunmaktaydılar.¹⁷⁴ Erbil Kronoği'nde de *Adiabene* Piskoposu Şubha-Lişo (376-407) devrinde “sıkıntıların sona erdiğini ve her yerin huzurla doğduğunu” yazılmıştır.¹⁷⁵ Romalılarla ilişkiler de düzelmiş, İmparator Arcadius (388-408) oğlu ve veliahdı Theodosius'un hükümdarlık haklarının garantörü olması için Yezdigerd'ten ricacı dâhi olmuştur.¹⁷⁶ Romalılarla kurulan iyi ilişkilerde Sāsāni Hıristiyanları önemli bir rol oynamışlardır.¹⁷⁷ XVI. Patrik olarak atanan Iabaloho, Yezdigerd I adına Romalılara gönderilen elçilik heyetinin başına getirilmişti.¹⁷⁸ Hıristiyanlık yeniden kuvvet kazanarak Paganlar ve Mazdacılar arasında yayılmaya başlamıştır. Örneğin Şubha-Lişo'dan sonra *Adiabene* Piskoposluğuna babası Pagan, annesi ise Zerdüşt olan ve Zerdüştler ve Paganlar arasında başarılı bir şekilde Hıristiyanlığı yayan Mār Daniel (407-431) adlı birinin geldiğini öğrenmekteyiz.¹⁷⁹

¹⁷¹ Alici, agm, s.67-69

¹⁷² Siirt Vekâyinâmesi, s.285

¹⁷³ Siirt Vekâyinâmesi, s.289

¹⁷⁴ Atiya, age, s.289-292, 387-392

¹⁷⁵ Erbil vakâyinâmesi, age, s.131

¹⁷⁶ Procopius, History of Wars I, II,1-5, English Translation: H. B. Dewing, Harvard Un. Press, London MCMLXXI

¹⁷⁷ Siirt Vekâyinâmesi, s.290

¹⁷⁸ Siirt Vekâyinâmesi, s.290

¹⁷⁹ Erbil vakâyinâmesi, age, s.134

Ulaş Töre Sivrioğlu

Öte yandan Hıristiyanlara tanınan bu haklar, Şah'ın kişiliği nezdinde Sāsāni Devletinin temel kurallarına bağlılıklarıyla sınırlandırılmıştır. Örneğin Hıristiyan cemaati *Edessa*'da eğitim görmüş ünlü bir âlim olan Maana'nın XVII. Patrik olarak seçilmesini rica etmesine rağmen bunu Yezdigerd I'e kabul ettirememişlerdir. Şah kendisini *Caesar*'a benzeterek, siyasî kararları yalnızca kendisinin verebileceğini hatırlatınca¹⁸⁰ huzurundaki rahiplerden biri "*Caesar*'ın kimsenin dinine karışmadığını" söyleme cüretini göstermiş ve Şah'ın huzurunda izinsiz söz almasının bedelini hemen orada canıyla ödemiştir. Bu olayı protesto eden Maana da patriklik unvanını kullanmaktan men edilerek hayatını sürgünde geçirmiştir.¹⁸¹ Görüldüğü üzere Sāsānilerin hoşgörüsünün çerçevesi kendi politik tercihlerinin belirlediği sınırlarla çizilmektedir.

Yezdigerd I'in ölümünün ardından kısa süreli bir iktidar boşluğu oluşmuş ve bu boşluk devrinden faydalanan fanatik Mazdacılar, sâbık Şah devrinde fazla kollandıklarını düşündükleri Hıristiyanlara saldırarak kitlesel katliamlara başlamışlardır. Siirt Kronoğine göre bu katliamlar Yezdigerd I'in oğlu Bahrām V (420-438) tahtta çıktıktan sonra da devam etmiştir. Bahrām V kiliseleri yaktırılmış, relikleri suya attırılmış, Mazdaizm'den Hıristiyanlığa dönen Aziz Yakub tüm organları kesilerek öldürülmüştür.¹⁸² Binlerce Hıristiyan bu baskılara dayanamayarak Romalılara sığınırken, Bahrām V, İmparator Theodosius II'ye (408-450) mektup göndererek Sāsāni tebaası olan Hıristiyanların iadesini istediye de İmparator bunu reddetmiştir.¹⁸³ İki devlet bir kez daha savaş aşamasına gelirken, Bahrām V ve İmparator Theodosius II 422 yılında her iki tarafın fanatiklerini hayal kırıklığına uğratan bir antlaşma imzalayarak gerilime son vermişlerdir. Antlaşmaya göre Sāsāni devleti sınırları içindeki bütün Hıristiyanlarla Roma/Bizans topraklarındaki Zerdüştilerin tüm hakları karşılıklı olarak güvence altına alınıyor, Romalılar, Kafkasya'dan gelen Hun akınlarını engellemek için Sāsānilerin kurduğu savunma hattının güçlenmesi için İranlılara maddi yardımda bulunmayı kabul ediyorlardı.¹⁸⁴ Siirt Kronoği'ne göre Bahrām V'i bu önemli politik değişikliğe, Şahı önemli bir hastalıktan kurtaran Hıristiyan hekim Aziz Akebalaho ikna etmiştir.¹⁸⁵ Sonuçta suların

¹⁸⁰ Matta 22,21'deki "Sezar'ın hakkı Sezar'a" Sözüne bir gönderme.

¹⁸¹ Siirt Vekâyinâmesi, s.294. Yezdigerd I'in son yıllarında Hıristiyanlara eskisi kadar yakın durmadığına dair başka veriler de vardır. Siirt Kronoği'nde de Hıristiyanların Susiana'da bir ateş tapınağı yakmalarına sinirlenen Yezdigerd I'in kiliseleri yakmaya karar verdiği, ancak araya giren Ermenilerin Şah'ı teskin ettikleri belirtilmektedir. Siirt Vekâyinâmesi, s.292

¹⁸² Siirt Vekâyinâmesi, s.295

¹⁸³ Frye, age, s.145

¹⁸⁴ Frye, age, s.145, Daryae, age,s. 60

¹⁸⁵ Siirt Vekâyinâmesi, s.296

Ulaş Töre Sivrioğlu

yeniden yatışmasının ardından bu olumlu ortamda İran Hıristiyanları başkent Ktesiphon'da 424 yılında bir konsil daha toplama şansı elde etmişlerdir. Bu konsile Rey, İsfahan, Sistan, Nişabur, Herat ve Merv gibi İranın Doğusu ve Modern Afganistan sınırları içinde kalan uzak kentlerden piskoposların da katılması¹⁸⁶ Hıristiyanlığın Sāsāni sınırları içinde ne ölçüde yayıldığını göstermektedir.

Bahrām V (420-438), Mezopotamyalı Hıristiyanlar gibi Kafkas Hıristiyanlarını da politik olarak kendine bağlamayı başarmıştır. Onun devrinde Ermeni derebeyleri “doğrudan İranlılar tarafından yönetilmek dururken, ayrıca bir krala ihtiyaç olup olmadığı” tartışmaya başlamışlardır. Derebeylerin çoğu doğrudan Sāsāni idaresinden yanayken; Kilise ise en kötü Hıristiyan kralın bile inançsızlar tarafından yönetilmekten iyi olduğu görüşünü savunmuştur.¹⁸⁷ Sonuçta derebeylerin talebi üzerine sefih bir yaşam süren son Arşaguni Kralı IV. Ardaşes (423-428) tahttan alınarak *Armenia* doğrudan bir *marzbanlığa* dönüştürülmüştür.¹⁸⁸ Bu tarihten itibaren *Armenia* artık merkezden gönderilen ve genellikle Ermeni kökenli olan valiler (*marzban*) tarafından yönetilmiştir. *Armenia*'nın *marzbanlığa* dönüştürülmesine karşı çıkan Aziz Sahag da Ermeni Patrikliği makamından alınarak yerine Sāsānilerin güvendiği Süryani din adamı Berkişo atanmıştır(429).¹⁸⁹ Aziz Sahag'ın dinî eğitim vermesine izin verilmekle birlikte hiyerarşik atamalar Süryani Patriklerinin denetimine bırakılmıştır. Böylece *Armenia*' da Süryani/Nasturî Patrikler Çağı başlamıştır.¹⁹⁰

f.Hıristiyanlık Karşıtı Politikanın Zirveye Ulaşması (438-483)

Bahrām V'in (420-438) ölümünün ardından tahtta çıkan Yezdigerd II (438-457) kısmi hoşgörü politikasını terk ederek, Hıristiyanlığın yükselen gücünü kırmaya karar vermişti. Metinlerden anladığımız kadarıyla Şah'ı bu politika değişikliğine iten sebepler Ermeni Hıristiyanların ordudaki yükselişleri ve ruhban sınıfının aşırı zenginleşmesiydi.¹⁹¹ İlişkilerin gerginleşmesinin ilk adımı Ermeni Patrikliği seçiminde yaşanmıştır. 439 yılında Ermeniler Patrik olarak Hovsep'i seçmek isterken, Yezdigerd II kendi adayı Surmag'ı destekleyerek onların taleplerini geri çevirmişti.¹⁹² Ardından

¹⁸⁶ Atiya, age, s.287

¹⁸⁷ Aziz Sahag IV. Ardaşes (423-428) için “Tanrı kayıp koyunlarını aç kurtlara teslim etmekten krorusun! Zina da yapsa, etini kirletmiş olsa da ruhu Hıristiyan'dır. Ateş tapımcı Zerdüşter gibi doğa güçlerinin kölesi değil. Hasta bir koyun sağlıklı bir yırtıcıya değişmem” diyerek savunmuştur. Dedeyan, ages.,160-161

¹⁸⁸ Dedeyan ,ages.,161

¹⁸⁹ Grousset, age, s.178.Grousset bu olayı Ermenilerin “İranlılaştırılması” olarak yorumlamıştır. Oysa Süryani Patrik atanması İranlılaşmanın değil siyasi açıdan merkezileşmenin bir tezahürü olarak da görülebilir.

¹⁹⁰Armenia'da sırasıyla İran yanlısı Patrikler şunlardır: Süryani Berkişo (429-432), Süryani Şimuel (432-437), Surmag (437-444).

¹⁹¹ Dedeyan, age, s.165

¹⁹² Dedeyan, age, s.165

Ulaş Töre Sivrioğlu

Afganistan tarafında Akhunlara (Eftalit) karşı Herat ve Belh'i savunan Hıristiyan Ermeni askerlerin Herat'taki toplu ayinleri ordu içinde rahatsızlık uyandırmıştı.¹⁹³ Ermeni ileri gelenler arasında Mazda dinine sadık kalanlar da Sāsānileri Hıristiyanlara karşı kışkırtmaya devam etmekteydiler. Bu gelişmeler sonucunda önce orduda Hıristiyan törenlerinin düzenlenmesi yasaklandı. Ardından Vezir Mihr-Narseh'in girişimiyle, Ermenistan, *İberia* ve *Albania* (Peh. *Ālānyozān*) gibi ülkelerin Aryan ülkesinin parçası olduğuna dair bir ferman yayınlandı.¹⁹⁴ Kafkas halklarının İranlı (Aryan) kabul edilmesi pratikte burada mazdaime geri dönüş anlamına geliyordu ve nitekim ilk olarak tüm Ermeni derebeylerine Hıristiyanlıktan ayrılıp Mazdaizm'e geçmeleri emredildi.¹⁹⁵

Mazdaizm'e dönmeleri buyrulan Ermeni derebeyleri “Büyük Şah'a bağlı olduklarını; ancak dinlerinden vazgeçmeyeceklerini” bildirdiler. Bu cevap üzerine önde gelen tüm derebeyleri ve kabile liderleri *Ktesiphon*'daki saraya çağırılmışlar; ancak eskiden olduğunun aksine bu defa onlar adına törenler düzenlenmemiştir. Soğuk karşılanan derebeylerini azarlar mahiyette konuşan Şah Yazdigerd II, onları “ateşe saygısızlık etmekle, suları ve toprağı kirletmekle¹⁹⁶ ve kötülüklerin kaynağı Ehrimen'in hizmetkârı olmakla suçlamış. Hıristiyanlığı terk etmezlerse bütün Ermenileri Sistan ve Huzistan'a sürgün etmekle tehdit etmiştir.¹⁹⁷ Derebeylerin, Yazdigerd II'nin tehditleri karşısında geri adım attıkları ve Güneşe (Mithra) karşı secde ettikleri bilinmektedir. Yalnızca bir kaç kişi Mithra'ya ibadet etmeyeceğini açıkça söyleyerek şehitliği tercih etmiş; geri kalanlar ise Şah'a dinlerini değiştirdiklerini söylemişlerdir.¹⁹⁸ Nitekim derebeyleri Ermenistan'a geri döndüklerinde yanlarında Mazda dinini yaymak için *mōbed*ler de getirmişlerdir. *Mōbed*lerin gözetiminde Kilise mallarına el konulmaya ve Kiliseler yıkılarak yerlerine ateş tapınakları kurulmaya başlanmıştır. Derebeylerinin Mithra'ya tapındıkları duyulunca Kilise de her birini aforoz etmiştir.¹⁹⁹

¹⁹³Grousset, age s.184, 219,253-254

¹⁹⁴ Grousset, age,s.184

¹⁹⁵ Grousset, age,s.184-185. Modern tarihçilerin Kafkas Hıristiyanlarının “asimilasyonu” olarak gördükleri bu politika, II. Yazdigerd'in siyasası açısından geçmişte Mazdaist olan coğrafyanın yeniden eski dinine dönüşü anlamına gelmekteydi.

¹⁹⁶ Ölülerin gömülmesi kastediliyor.

¹⁹⁷ Grousset, age, s.176

¹⁹⁸ Yeğişe gibi, Mamigonyan ailesini yüceltmek isteyen Ermeni tarihçileri Şah'ın huzurunda yapılan bu din değiştirme seremonisinin bir anlamı olmadığını, derebeylerini her birinin içinden Tanrıya dua ettiklerini eklemektedirler. Grousset, age, s.176-188

¹⁹⁹ Grousset, age, s.188

Ulaş Töre Sivrioğlu

Mazdaizm'e geçiş emri Hıristiyan Ermeniler arasında farklı tavırlara yol açmıştır. Kilise, halkı direnişe çağırırken, Şah'ın önünde din değiştirdiği için aforoz edilen Vartan Mamigonyan yeniden vaftiz edilerek Sāsānilerle karşı başlatılan ayaklanmanın liderliğini üstlenmiştir. Karşı saldırıya geçen isyancılar, sadece *Armenia*'da değil Mazdacıların en önemli merkezleri olan *Atarpatakan* (Azerbaycan) bölgesindeki Ateş Tapınaklarını da yıkmışlar, *mōbed*leri ve sıradan İranlı sivilleri öldürmüşlerdir. Ancak isyancılar Sāsānilerle barış hâlinde kalmaya özen gösteren Romalılardan ve Roma sınırları içindeki Ermeni klanlarından umdukları desteği alamamışlardır.²⁰⁰ Bu nedenle Ermeni isyancılar Kafkasya'daki Hunlarla (Erm. *Honk*) ittifak yaptysalar da²⁰¹ Hunlar da yardımda bulunmada gecikince onları beklemeden kendi güçleri ile hareket etmeye karar vermişlerdir. Ermeni tarihçilere göre isyancıların bu aceleci ve sonucu belli tavırlarının nedeni "bir an önce din uğruna şehit olmaktır"²⁰² nitekim bu kalkışmanın sonu da isyancılar için felâket olacaktır.

Ermeni isyanının büyümesi karşısında gönüllü olarak Mazdaizmi kabul ettiği söylenen *Armenia* valisi (*marzban*) Sünikli Vasak'ın arabuluculuk girişimleri sonucunda Yezdigerd II, Hıristiyan inancına serbestlik tanındığına ve isyancılara teslim olmaları durumunda affedileceklerine dair bir ferman yayınlamıştır. Bu söz üzerine derebeylerinin önemli bir kısmı isyancılara verdikleri desteği çekmişler; buna karşın Vartan Mamigonyan ve etrafındakiler ise isyanı sürdürmüşlerdir. Sonuç olarak Akçay kıyılarındaki *Avarayr* Ovasında yaşanan meydan muharebesinde isyancılar yenilmişler (451) ve Vartan Mamigonyan dâhil 1000 kadar Ermeni isyancı öldürülmüştür.²⁰³ Zaferi elde eden Yezdigerd II, kendisini Zerdüştiliğin gerçek bir savaşçısı "Mazdacı Tanrısal Kral" (Peh. *mzdysn bgy kdy*) olarak adlandırmaya başlamasına²⁰⁴ rağmen *Avarayr Savaşının* ardından baskıcı politikasını gevşetmeyi uygun bulmuştur. İsyanın bastırılmasını dinsel yasakların kaldırıldığı bir tolerans fermanı ve *Armenia*'da her kesime eşit mesafeli durmaya çalışan Adhur-Hürmüz adlı ılımlı valinin yönetimi (451-465) izlemiştir. Kiliselerin el konulan malları iade edilmiş,

²⁰⁰ Dedeyan, age, s.165

²⁰¹ Mehmet Tezcan, V. Yüzyılda Ermeni – Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 32 Erzurum 2007

²⁰² Tezcan, agm, s.197

²⁰³ Grousset, age, s.199. Zaferi kazanmalarına rağmen Sāsānilerin kaybı 3500 kişi olarak verilmektedir ki bunun ne kadarının İranlı ne kadarının Sāsāni yanlısı Ermeni olduğu bilinmemektedir. Kanımızca Sāsānilerin saflarında savaşan zira her ne kadar Ermeni kaynakları *Avarayr Savaşını* romantikleştirip bir millî bir kahramanlık destanına dönüştürmüşlerse de (Bkz: Dedeyan, age,s.165) aslında bu bir nevi Ermenilerin kendi iç savaşıydı. Mamigonyanların rakibi olan Sünik lideri Vasak savaş sırasında yeniden taraf değiştirip Sāsānilerin safına geçmişti. İlginç şekilde Vasak'ın damadı Varazvahan gibi Mazdaizme geçmiş Ermenilerin, Hıristiyan Ermenilere karşı İranlılardan daha acımasız olduğu görülmekteydi. Grousset, age, s.202

²⁰⁴ Daryae, age, s.63

Ulaş Töre Sivrioğlu

halka açık ibadetler yeniden serbest hâle getirilmiştir. Bu yumuşama iklimine rağmen isyan sırasında *mōbed*leri öldüren ve ateş tapınaklarını yakan ancak pişmanlıklarını dile getirmeyen bazı sembol isimler idam veya sürgün edildikleridir.²⁰⁵ Yazdigerd II'nin geri adımlar atmasına rağmen bazı küçük radikal gruplar sonraki Şah Pērōz (459-483) devrinde de direnmeye devam etmişlerdir. Ancak Vahan Mamigonyan'ın liderliğindeki bu grupların başlangıçta Sāsānileri tehdit edebilecek bir güçleri bulunmamaktaydı.

g.İberia İsyanı

Yezdigerd II'nin (438-457) Mazdaizm'e dönüş politikasının *Armenia* gibi Sāsāni protektorası olan *İberia*'da da uygulandığı anlaşılmaktadır. Ancak burada Zerdüştlüğe dönüş zorlamayla değil daha ılımlı bir şekilde uygulanmış ve büyük ölçüde de başarılı olmuştur.²⁰⁶ *Kartli Tarihi* yazarları bu dönemde Zerdüştlüğün (ateşperestliğin) “aşağı halk tabakası içinde hızla yayıldığını” üzülen de olsa kabul ederler.²⁰⁷ Bu durum V. Asırda bile Kafkasya'da Hıristiyanlaşmanın henüz ne kadar zayıf temellere oturduğunu göstermektedir. Benzer şekilde *Albania*'da da Mazdaima dönüşler başlamıştır. *Alban Tarihi*'ne göre Yazdigerd'in kayınbiraderi olan Kral Vaçe (Vaçağanda) II, Yazdigerd'in isteği üzerine Hıristiyanlığı terk ederek Mazda dinine girmiş, onu takip eden birçok derebeyi de “devlere tapınan magilerin” dinini kabul etmiştir.²⁰⁸

Yezdigerd II öldüğünde başa geçen Pērōz (459-483) devrinde Ermeni isyanı meselesi hemen hemen çözümlenmiş Vahan Mamigonyan'ın küçük çeteleri haricinde *Armenia*'da Sāsānilere direnen bir güç kalmamıştır. Ancak bu sefer de *İberia*'da ciddi sorunlar başlamaktadır. Dini inançları ile siyasal kariyeri arasında gelgitler yaşayandönemin *İberia* Kralı Vahtang I (447-522) Samimi bir Hıristiyan olduğunu iddia etmesine rağmen 466 senesine kadar, Sāsānilerin yanında saf tutmuş ve *Kartli*

²⁰⁵ Ama bu cezalandırmanın çok yaygın boyutta olmadığı anlaşılıyor. Nitekim Nişabur'a sürülen isyancı liderler Yazdigerd II tarafından 456'da affedildiler. Grousset, age, s.204

²⁰⁶ Yazdigerd'in Mazdaizme dönüş fermanları yayınlandığı esnada *İberia*'yı çocuk yaştaki Kral Mihridates (Mirdat) V (435-447) adına kendisi de sonradan Hıristiyan olmuş Kraliçe Sagduht idare etmekteydi. Kraliçe Sagduht, *İberia*'da Sāsāni egemenliğini temsil eden Ran Eristav'ı Barzabod'un kızıydı ve Barzabod kızının Zerdüştlükten Hıristiyanlığa geçtiğini duyunca sinirlenmişti. Buna karşın Yazdigerd'in emirleri gelince Kraliçe ve babası kendi aralarında Romalıların Milano Fermanı'na benzer bir antlaşma yaptılar ve *İberia*'da isteyen herkesin istediği dini seçme hakkının tanınmasında uzlaştılar. Barzabod'un kızının Hıristiyan olarak kalmasına izin vermekle birlikte Movbed Binkar liderliğindeki Zerdüşst ruhbanlarını Mzheta'ya gönderdi. Böylece *İberia*'da Kiliselerin yanında Ateş tapınakları da yükselmeye başladı ve birçok kişi Zerdüştlüğe geçti. Brousset, age,s.119-120

²⁰⁷ Halkın Zerdüştlüğe geçişini üzülen Kraliçenin tüm çabalarına rağmen “Ateşperestliğe geçenhalktan sınırlı sayıda insanı Hıristiyanlığa geri kazanabildi”. Brousset, age,s.121

²⁰⁸ Kalankatlı Moses, age,s.80-81,

Ulaş Töre Sivrioğlu

Tarihi yazarlarına göre Hıristiyanlara büyük zulümlerde bulunmuştur. Ancak Vahtang I, bir gece Aziz Gregorios ve Azize Nino'nun rüyasına girmesiyle yaptıklarından pişman olarak Sāsānilere başkaldırmıştı.²⁰⁹ Taraf değiştirdikten sonra askerlerinin hepsini Haç'a ibadet etmeye zorlayan, bunu kabul etmeyenleri de öldürten Vahtang I ardından ülkesindeki tüm Mazdacıları kovmuş ve Zerdüş başrahibi Binkar'ı da hapse attırmıştır.²¹⁰ Ardından taraf değiştirdiğini Romalılarla duyurarak onlarla anlaşmanın yollarını aramaya başlamıştır.²¹¹

İberia'daki karışıklık *Armenia*'ya da sıçrayarak 481 yılında ikinci büyük Ermeni isyanının başlamasına yol açtı.²¹² *İberialıların* İranlılara karşı direnişine destek olmak için Vahan Mamigonyan'ın liderliğindeki gönüllüler Dvin ve Ardaşad gibi önemli kentleri ele geçirerek İranlı marzbanı öldürmüşlerdir. Ancak yine önceki isyanlarda olduğu gibi Ermeni klanlarının önemli bir bölümünün Sāsānilere sadık kalması ve İranlıların hızlı askeri operasyonları bu isyanın da yenilgiyle sonuçlanmasına ve Vahan Mamigonyan'ın Romalılara sığınmasına neden olmuştur (482).²¹³

Ermenilerin ikinci kalkışması da bastırılırken, *İberia* meselesi ise çok daha rahat bir şekilde halledilmişti. Şah Pērōz (459-483) kendisi gibi Sāsāni ailesinden

²⁰⁹ Kartli tarihine göre İran ordusu Trapezon kalesini kuşatma altına alıp Hıristiyanları kılıçtan geçirirken, olanlara dayanamayan Vahtang I, İranlıları ikna ederek, dört aydır kuşatma altında olan Pontos halkının ve mağaralara saklanmak zorunda kalan din adamlarının affedilmesini sağlamıştı. Vahtang I, teşekkür için huzuruna çıkan Petrus adlı bir rahibe "Kiliseleri himaye etmemi Tanrı takdir etmiş midir?" diye sorunca; aralarında dönemin siyasal dengelerini yansıtan ilginç bir diyalog yaşanmıştı. Rahip Petrus, Kralın Kiliseleri korumasına teşekkür ederken; asıl önemli olanın binaarı değil cemaatin korunması olduğunu söyleyerek nice masum Hıristiyan'ın ölümü ve kadınların tecavüze uğramasından dolayı Vahtang I'e sitem etmiştir. Vahtang I ise, kendi durumunu Pagan Roma İmparatoru İulianus'a (361-363) hizmet etmek zorunda kalan İovianus'a (363-364) benzetmiştir. Bunun üzerine Rahip, Vahtang I'e İranlıların değil Tanrının çocukları olan Romalıların dostu olmasını önermiştir. Aynı gece Vahtang I rüyasında Aziz Gregorios, Azize Nino ve İmparator Konstantin'i görür. Aziz Gregorios ve yanındakiler Vahtang I'den kuzuları kurtların ağzına attığı için hesap sorarlar ve kendisini affettirmesi için Pers ülkesinde piskoposlar tayin edip kiliseler kurması gerektiğini hatta bu yolun sonunda da şehitliğe hazır olmasını söylerler. Bu telkinler üzerine Kral Romalıların tarafına geçmeye ikna olur. Brosset, age, s.133-137

²¹⁰ Kartli tarihinde olaylar özetle şu şekilde aktarılmaktadır. Vahtang, Askerlerinin hepsine Kutsal Haç'a ibadet etme emri verdi ve "benkuru bir ağaca ibadet ederek ateşin ruhunu inkâr etmem" diyen Movakan Kralı Borzo'yu öldürttü. Korkuya kapılan askerler hep bir ağızdan "Çarmıha gerilenden başka Tanrımız yoktur diye haykırdılar". Brosset, age, s.142

²¹¹ Vahtang I, Romalılara mektup göndererek "Zerdüş olan dayısının baskısı nedeniyle Roma'ya karşı savaştığını ama artık "ateşi kendi idrarı ile söndürdüğünü ve tüm Magusları işkenceden geçirdiğini" söyledi. İyi niyetinin göstergesi olarak elindeki Romalı esirleri serbest bıraktı; hatta Abhazya topraklarını arayı düzeltmek için Romalılara hediye etti. Brosset, age, s.142-145

²¹² Daha önce de olduğu gibi bu ayaklanmada da dini cepheleşme önemli bir rol oynamaktaydı. Gürcistan'ı Sāsāniler adına fethetmek isteyen Gürcü kökenli Arran-Muğan (Karabağ) derebeyi Vazken, din değiştirip Mazdaist olmuş, Ermeni kökenlikarısını da dinini değiştirmedeği için döverek öldürmüştü. Mamigonyan ailesinden büyük Vartan'ın kızı olan bu kadının ölümü Ermeniler arasında bir infiale yol açmıştı. Grousset, age, s.202

²¹³Grousset, age,216-217

Ulaş Töre Sivrioğlu

gelen *İberia* Kralı Vahtang I'e(447-522) “aynı soydan gelmeleri nedeniyle kardeş olduklarını ve din farkının kendisi için önemli olmadığını” bildiren bir mektup göndererek arayı yumuşatmıştır. Vahtang I de Şahlar Şahı'na “İsa'nın tanrılığını ateşten daha üstün olduğunu kabul ederse Pērōz'u babası ve efendisi olarak kabul edeceğini” bildirmiştir.²¹⁴ Sonuçta antlaşma her iki tarafın da kendi dini kurallarına uygun olarak yapıldı ve Vahtang I, Şahlar Şahı'na hediye olarak köleler, kumaşlar, on bin at, 300 katır, on bin koyun, 400 öküz hediye etti. Karşılığında da Pērōz, 500 liter amber ve misk, 100 Krali (Hüsrevî) elbise, 3000 samur kürkü gönderdi. Antlaşmanın teminatı için Vahtang kız kardeşi Miranduht'u Pērōz ile evlendirmiş²¹⁵ve “atalarının ve akrabalarının ülkesini görmesi için İran'a davet edilmiştir. Bundan sonra Kral Vahtang I'i, 473-484 yılları arasında Sind seferinde (Akhunlara karşı olan seferde) Sāsāni ordusuna yardım ederken görüyoruz. Hatta *Kartli Tarihi*'ne göre bu sefere Vahtang I'in yanı sıra Romalı Leon adlı bir komutan da iştirak etmiş ve büyük kahramanlıklar göstermiştir.²¹⁶ Bu sefere katıldığı için *İberia* Piskoposu, Kral Vahtang'ı afroz etmesi²¹⁷ Kralın siyasetini değiştirmemiştir

h.Nasturî Kilisesi'nin Doğuşu ve Yükselişi

Şah Pērōz (459-483) devrinde Sāsāniler *Armenia* ve *İberia* 'daki ayaklanmalarla uğraşırken; Hıristiyan dünyasında yaşanan sarsıntılar büyük bir bölünmenin kapısını açmaktaydı. 430 yılında, “İsa'nın iki doğasının olduğunu” savunan Konstantinopolis Patriği Nestorios (386-450) ve taraftarları Roma İmparatorluğu'nda büyük tepki toplamışlardı. Tartışmaların Roma'nın doğu eyaletlerine yansması sonucunda Mezopotamyalı Hıristiyanlar Nestorios'un yandaşları (*Nasturî*) ve karşıtları (*Monofizit*, sonradan *Yakubî*) olarak ikiye bölündüler.²¹⁸ 451'de toplanan Kadıköy (*Khalkedon*) Konsili Nasturîliği mahkûm etti. İmparator Zenon (474-491) hem Nasturî

²¹⁴ Brosset, age,s.147

²¹⁵ Vahtang'ın kendisi de bir önceki Şah olan Hüzmüz III'ün (457-459) kızı Balenduht'la evlendi. Bu evlilikten sonraki *İberia* Kralı Daçi (522-534) doğacaktı. Kartli tarihi bu evliliklerden bahsetmez. Rivayete göre kendisine Sāsāni ailesinden bir eş alması tavsiye edildiğinde zaten Roma İmparatorunun kızı ile evli olduğunu ve inancı gereği ikinci eş alamayacağını söylemiştir. Brosset, age. s.147-157

²¹⁶ Kartli Tarihine göre Hıristiyanların kendisine karşı Sāsānilerle birlikte savaşmasına sinirlenen Sind Kralı “Vahtang I' neden Hıristiyanların düşmanı olan İranlılara yardım ettiklerini sorunca; Vahtang I “ben İran Kralına değil İsa'ya hizmet ediyorum. Bu antlaşma sayesinde on binlerce Hıristiyan'ın hayatını kurtardım, Şah'ı Kudüs'ten çekilmeye ikna ettim” demiştir. Ancak aynı metnin devamında Kral açıkça Hıristiyanları kurtarmak amacıyla olmasa da İranlılara yardıma geleceğini zira onlarla akraba olduğunu eklemektedir. Bu metinlerde kralın gözünde kan bağının dinden daha önemli olduğunu ipuçları da bulunmaktadır. Brosset, age,s.147

²¹⁷ Kartli Tarihine göre Vahtang I, Af dilemek için piskoposun ayağını öpmek için eğildiğinde, piskopos onu tekmeleyerek dışerlini kırmış. Buna sinirlenen Kral, piskoposu Konstantinopolis Patriğine şikâyet ederek görevden aldirtmiştir. Bu olay Azize Nino'dan beri Antakya Patrikliğine bağlı olan Gürcü Kilisesinin artık (470ler civarı) Konstantinopolis Patrikliğine bağlı olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Brosset, age,s.159

²¹⁸ Nasturî Kilisesinin doğuşundaki ayrıntılar için bkz. Atiya, age,s.263-279

Ulaş Töre Sivrioğlu

hem de Monofizit ekolleri mahkûm eden *Henotikon* Fermanı'nı (482) yayınlatıp ve Nasturîlerin etkin olduğu *Edessa* Akademisi'ni kapattırarak tüm Nasturîlerin sürgün edilmesini emretti.²¹⁹ Böylece Roma İmparatorluğunda istenmeyen insanlar olarak damgalanan Nasturîler, kitleler halinde İranlıların denetimindeki *Nisibis*'e sığınmaya başladılar.²²⁰ Nasturilik Nestorios'un öğrencileri sayesinde Doğuda hızla yayıldı. Nasturî kaynakların deyimiyle “Rabb’ın evinin temelleri Roma’da çökmüş ve Pers İmparatorluğunda yeniden sağlamlaştırılmıştı”.²²¹

Ortaçağ kaynaklarına bakıldığında Sāsānilerin, Hıristiyanlar arasındaki tartışmaları yakinen takip ettikleri ve bu parçalanmadan en başından itibaren yararlanma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır. Henüz Nasturî Kilisesinin doğuş aşamasında bile *Armenia*'da Nestorius yanlısı Şimuel (432-437) Patrikliğe getirilmiş, Ermenilerin manevî Patriği olan Aziz Sahag'tan da “Yunanlıların sahte inancını benimsememesi” istenmiştir.²²² İlk Ermeni isyanı bastırıldığında (451) Sāsāniler, Ermeni Patriklik makamı yeniden organize ederek Romalılara mesafeli duran Nasturîlerin denetimine bırakmışlardır.²²³ Pratikte bu Süryani kökenlilerin *Armenia*'daki etkinliğinin artması anlamına geliyordu. Nasturîler, Ermeni isyancılara hiçbir şekilde destek olmadıkları gibi; Nisibis Piskoposu Bar Şauma, Ermeni rakiplerini “Yunan İmparatoruna hizmet etmekle” suçlayarak Şah Pērōz'a ihbar etmekteydi.²²⁴ Diğer Nasturî kaynaklarına bakıldığında da Ermeni-Sāsāni mücadelesinin devam ettiği yıllarda Sāsānilere verilen destek açıkça görülmektedir. Örneğin Erbil Kronoği Ermeni kaynaklarının lanetlediği Şah Pērōz'u(459-483) “Hıristiyanları yaşamı boyu destekleyen ve *Nisibis* (Nusaybin) Piskoposu Bar Şauma'nın öğütlerinden çıkmayan biri” olarak nitelendirilmektedir.²²⁵ Nasturî propaganda *Albania*'da da etkili olmaya başlamıştır. Süryāni İbas 5.Asırda *Albania* halkını Nestorius'un öğretilerine döndürmeye çalışmıştır.²²⁶

Öte yandan Pērōz'u (459-483) devrinde Nasturîlerin İran'da bu hızlı yükselişinin Nasturî Kilisesini siyasallaştırdığı ve yozlaştırdığı da yine kendileri tarafından ifade edilmektedir. Liyakatin yerini İran Şahlarına yakınlığın alması sonucu piskoposların artık rüşvetle göreve gelmesi, “cahil” kişilerin Patrikliğe getirilmesi, çok

²¹⁹Atiya,age, s.279

²²⁰Atiya,age, s.279-281

²²¹ Erbil Vekâyinâmesi, s.137

²²² Dedeyan, age,s.163

²²³ Grousset, age, s.227

²²⁴ Grousset, age, s.227

²²⁵ Erbil Vekâyinâmesi, s.139

²²⁶ Nailë Vəlixanlı (ed), *Azərbaycan Tarixi, III-XIII əsrin, II. Cild*, Bakı,2007, s.48

Ulaş Töre Sivrioğlu

kadınla evlenmek gibi İran adetlerinin benimsenmesi” belli başlı eleştiri konuları arasındadır.²²⁷ Siirt Kronoği’ne göre bu yozlaşmanın baş sorumlularından biri yukarıda Şah Pērōz’un danışmanı olarak gördüğümüz Nisibis Piskoposu Mār Barşaumā’dır. Buna karşın Barşaumā’nın Sāsānileri gerçekten destekleyen bir Kilise inşasında etkin figür olarak çalıştığı görülmektedir. Örneğin İran Hıristiyanlarının XX. Patriği (*katolikos*) Mār Baboy Romalılara “İnançsız Şah’tan kendilerini kurtarmalarını isteyen” mektuplar yazdığını ifşa ederek Patriği Şah’a şikâyet etmiştir. “İhanet ve Şah’a hakaretle” suçlanan Patrik Mār Baboy’a sadece din değiştirmesi koşuluyla affedilebileceği söylendiğinde, Patrik ölümü tercih etmişti.²²⁸ Yakubî kaynakları Barşaumā’nın direktifleriyle Monofizit Hıristiyanlardan 7000 kadarının ölümüne sebep olduğunu aktarmaktadır. Yakubîler bu nedenle Barşaumā’ya “Ahriman” lākabını takmışlardır.²²⁹

Bu aktarımlardan da anlaşılacağı üzere Ermeni isyanları esnasında Mezopotamyalı Hıristiyanlar arasında Sāsānileri destekleyen ve desteklemeyen en az iki hizip oluştuğu görülmektedir. Nitekim Şah Pērōz’un “*Beth-Aramaye*’deki (Mezopotamya) tüm Kiliseleri yıkacağına ve tüm Hıristiyanları yok edeceğine dair yemin ettiği” iddiasına²³⁰ ve Mār Abdo okulunun yıktırmasına rağmen; Sāsānilerin güvendikleri Mār Barşaumā ve onun ekolü olan Nasturîlik serbestçe gelişimini sürdürmüştür. Nitekim 498 yılında Nasturî Kilisesi kendi (Doğu) Patriğini seçerek, Roma, Antakya ve İskenderiye Patriklikleriyle yolunu tamamen ayırmış oldu.²³¹ Bundan sonraki yıllarda Nasturî kültürü hızlı biçimde yükselicek, kendi çağlarının en iyi hekimlerini, tercümanlarını yetiştiren bir topluluk olarak, etkisi İslâmî asırlarda da devam edecek bir kültürel sıçrama dönemine gireceklerdir.²³²

i. Doğu Hıristiyanlarının Arasındaki Birliğin Tamamen Dağılması

483 yılında Pērōz’un, Akhunlar karşısında aldığı yenilgi sonrası oğullarıyla birlikte savaş meydanında ölmesiyle bütün dengeler değişti. Bu olay, Sāsānilerin o güne kadar yaşadıkları en büyük felâket iken; Ermeni Hıristiyanlar açısından bu savaş talihlerinin döndüğü bir milat noktasını temsil ediyordu. Kronikler Pērōz’un ölümüyle Tanrı’nın Hıristiyanların öcünü aldığını yazmışlardır.²³³ Ardından Kafkasya’da bir

²²⁷ Siirt Vekâyinâmesi, s.137-138

²²⁸ Siirt Vekâyinâmesi, s.139

²²⁹ Asmussen, agm s.944

²³⁰ Siirt Vekâyinâmesi, s.143

²³¹ Atiya, age, s.281

²³² Atiya, age, s.284-285

²³³ Siirt Vekâyinâmesi, s.144, Kalankatlı Moses, age, s.83

Ulaş Töre Sivrioğlu

şekilde Mazda dinine dönenlere karşı büyük bir kıyım başlamıştır.²³⁴ Pērōz'un kardeşi Şah Balaş (484-488) ve ona yardım eden askeri liderler, devleti dağılmaktan kurtarıken²³⁵ rasyonel bir politikayla Hıristiyanlarla uzlaşma yoluna gittiler. Ermeni isyancılarının lideri Vahan Mamigonyan'la anlaşma yaparak onun –pek de radikal olmayan- şartlarını kabul ettiler. Vahan'ın talepleri doğrultusunda *Armenia*'da Mazdacı misyonerlik faaliyetlerine tamamen son verildi, Mamigonyan ailesinin el konulan malları iade edildi ve derebeylerine marzbana başvurmadan doğrudan Şahla görüşme hakkı tanındı. Hatta Vahan'ın kendisi resmi *marzban* olarak atandı (485).²³⁶ Benzer ödünler *Albania*'da da verildi. Otuz yıldır merkezden yönetilen *Albania*'da Arşak kökenli kralların sonuncusu olan III. Vaçe (487-510) tahta çıkmasına müsaade edilerek yerel aristokratların her türlü hakkı tanındı ve ülke kendi iç siyasetinde tamamen bağımsız bırakıldı. *Albania*'da Mazdaist propaganda son erdi²³⁷, Hıristiyanlardan alınan ek vergiler azaltıldı; hatta *Albania* savaş zamanlarında göndermek zorunda olduğu süvarilerden de muaf tutuldu.²³⁸ Hıristiyanlık ülkede yeniden restore edilirken Aziz Gregorius'un kabri yanında yeni bir Kilise inşa edilirken; ülke çapında III. Vaçe dönemi boyunca onarılan ve inşa edilen kiliselerin sayısı 365'i bulduğu aktarılmaktadır.²³⁹

Kakkas Hıristiyanlarıyla uzlaşan Balaş (484-488) ılımlı bir Nasturî olan Mar Aqoq'u (Yun. Acacios), İran Hıristiyanlarının patrikliğine atandı. Hıristiyan kronikleri Balaş devrinde “Hıristiyanların rahata kavuştuklarını, kiliselerini yeniden inşa ettiklerini, Şah'ın Patrik Mar Aqoq'a (Acacios) iyi davrandığını” teyit etmektedir.²⁴⁰ Pērōz'un oğlu Kawād I (488-531) zamanında Nasturî Kilisesinin gücü daha da arttı. 498 senesinde II. Babay, (Büyük) Roma dünyasından tamamen bağımsız olan ilk Patrik olarak seçildi. *Nisibis* okulu da *Edessa*'dan kaçan ruhbanları toplayarak *Edessa* okulunun yerini almış oldu.²⁴¹ Nasturîlik Sāsāni sınırları içinde hemen her noktaya yayıldı. Başkent Ktesiphon Patriklik merkezi olurken; *Susiana* eyaletinde yer alan *Gündişāpūr*, Ahvaz, Susa ve Suster dört büyük piskoposluk merkezi olarak

²³⁴ *Albania*'da Mazdacı rahiplerin kemikleri kırıldı, çocukları manastırlara kapatılarak vaftiz edildiler. Tüm ateş tapınakları yıkıldı. Moses, sadece Mazdacıların değil “Kilisenin ayinlerine gönüllüce katılmayan ve din kurallarına bütününe uymayanların da “terbiye “edildiğini yazmaktadır. Kalankatlı Moses, age, s.85

²³⁵ Daryae, age, s.66

²³⁶ Grousset, age, s.221

²³⁷ Mazdaizmin zorla dayatıldığı esnada sonradan kral olacak Vaçe III dahi bu dine girmişti. Ancak Hıristiyan kronikleri onun, görünüşte Mazdacı olduğunu, gerçekte ise Hıristiyanlığa bağlı kalmaya devam ettiğini yazmaktadırlar. Nitekim tahtta çıktıktan sonra tüm mesaisini *Albania*'da Hıristiyanlığı yeniden tesise adamıştır. Məmmədov, age,s.173-174

²³⁸ Məmmədov, age,s.173

²³⁹ Məmmədov, age,s.175

²⁴⁰ Siirt Vekâyinâmesi,s.153

²⁴¹ Atiya, age, s.281

Ulaş Töre Sivrioğlu

yükseldiler. Kaşkar, Nisibis, Erbil, Karka, Musul, Basra metropolitlik merkezleri hâline geldiler.²⁴² İsfahan, Nişabur ve Merv’de de piskoposluklar kuruldu. Daha ötede şimdi Afganistan sınırları içinde kalan Herat ve Sistan’a da piskoposluklar kurulmuştu.²⁴³ Böylece Nasturî Kilisesi, Orta Asya hatta Çin’e kadar uzanma şansını elde etmişti.²⁴⁴

Balaş’ın (484-488) tahtını bıraktığı yeğeni Kawād I (488-531) dönemi daha ziyâde Zerdüşť Başrahibi Mazdek’in reformlarıyla hatırlanmaktadır.²⁴⁵ Hıristiyanların durumu bu esnada gölgede kalmışsa da aslında kozmopolit görüşlerden yana olan Kawād I’in aristokrasi ve Mazdacı ruhbanlara karşı verdiği mücadelede Hıristiyanlardan da yardım aldığı anlaşılmaktadır. Siirt Kronoğı’ne göre Kawād I, Zerdüşť ruhbanlarının planladığı bir darbe sonucu tahtından indirilip atıldığı zindandan²⁴⁶ Hıristiyanların yardımı ile kaçmıştır.²⁴⁷ Kawād tahtını geri aldığıında Zerdüşť ruhbanları kılıçtan geçirterek Hıristiyanları korumaya devam etmiştir.²⁴⁸ Süryânice kaynaklar Kawād I’i, “ılımlı ve bilgili hükümdar” olarak nitelendirmişlerdir.²⁴⁹ Kawād I, yeni Kiliseler açılmasına ve her inancın kendini tanıtan kitaplar yazmasına izin vermiştir. *Edessa*’dan kaçarak Sāsānilere sığınan Mār Elišo bu dönemde Hıristiyanlığı (Nasturiliği) anlatan bir kitap yazmıştı. Bu kitabın Farsçaya da çevirerek Kawād I’e sunulduğu ve Şah’ın bu eseri çok beğendiğisöylenmektedir.²⁵⁰ Kawād I devrinde *İberia*’nın ihtiyar Kralı Vahtang I (447-522) ile savaş yapıldıysa da onun oğlu Daçi (522-534) devrinde ilişkiler yeniden düzelmiş ve Daçi Kiliselere dokunulmamak şartıyla İran egemenliğini kabul edeceğini açıklamıştır. Kartli Tarihi

²⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Atiya, age, s.283-.293, Buck, agm, s.62-70

²⁴³ Atiya, age, s.283

²⁴⁴ Atiya, age, s.287

²⁴⁵ Daryaee, age,s.69

²⁴⁶ Mazdacı ruhbanlar ve aristokratlar Kawād I’i devirerek yerine kardeşi Zāmāsp’ı (496-498) geçirmişlerdir. Zāmāsp’ın kısa saltanat dönemini Hıristiyanlar, Kilisenin yozlaştığı ve “Kilise tarihinin en cahil insanı” olan Mār Baboy’un saray münecimi olan Muşe adlı bir Hıristiyanın tavsiyesiyle Patrik ilân edildiği kötü bir dönem olarak hatırlamaktadırlar. Siirt Vekâyinâmesi, s.137.162

²⁴⁷ Siirt Vekâyinâmesi, s.160. Procopius’a göre Kawād’ı zindandan kaçırın kendi karısıdır. Procopius, History of Wars, I, VI,1-17

²⁴⁸ Siirt Vekâyinâmesi, s.160.

²⁴⁹ Siirt Vekâyinâmesi, s.158

²⁵⁰ Siirt Vekâyinâmesi, s.159-160. Bu dönemde birçok Hıristiyan eserinin Orta Farsçaya (Pehleviceye) çevrildiği bilinmektedir. Her ne kadar İran’da bu çeviri faaliyetlerinin doğrudan kanıtları bulunmamışsa da, Doğu Türkistan’da İncil’in Pehlevicé çevirisine ait bazı fragmanlar keşfedilmiştir. Shaul Shaked, Middle Persian Translations of the Bible, EI, Vol. IV, Fasc. 2, pp. 206-207. Genel olarak İncil’in Pehleviceye tercümesi girişimleri Ermenice çeviri faaliyeti kadar yaygın olmadığı düşünülmektedir. 7. Asırdan kalma bir diyalogda, dualarda niçin Pehlevicé kullanılmadığı sorusuna Kilise Babalarının dilinin kullanmasının tercih edilmesi gerektiği nasihati verilmektedir. Buck, agm, s.75

Ulaş Töre Sivrioğlu

gerçekten de Kawād I'in *İberia*'da Hıristiyanlara hiçbir baskı yapmadığını aktarmaktadır.²⁵¹

Kawād I devrinde Hıristiyan dünyasında etkileri giderek büyüyen sarsıntılar sonucunda kiliselerin tamamen birbirinden kopmaya başladığı görülmektedir. Sāsānilere karşı ayaklanma esnasında Ermeniler Roma dünyasında yaşanan dinsel çatışmalar hakkında ayrıntılı bilgi edinememişlerdi. Hem Nasturiliği hem de Monofizitliği mahkûm eden *Henotikon Fermanı*²⁵² yayınlandığında (482) bunun yalnızca Nastrurîliği hedef alan bir girişim olduğunu sanan Ermeni ruhbanları başlangıçta fermanı hararetle desteklediler, ancak *Henotikon Fermanı*'nın prensip olarak "İsa'nın iki tabiatlı olduğu" iddiasına karşı çıkmadığı anlaşıldığında fermanın bu kısmı sansürlenilmek zorunda kalındı (506).²⁵³ Böylece Ermeni Kilisesi Roma/Bizans dünyası ile kopma sürecine girmiş oldu. 506'da Dvin'de toplanan konseyde hem Roma Kilisesi'nin hem de Nasturîlerin görüşleri reddedildi.²⁵⁴ 553'te Dvin'de toplanacak olan yeni bir dini konseyde *Henotikon* fermanı kesin olarak inkâr edilecek²⁵⁵ Ermeniler Romalılarla aynı anda bayram kutlamamak için kullanılan dini takvimi dahi değiştirme kararı alacaklardı.²⁵⁶ Ermeniler arasında Kadıköy kararlarını kabul edenler ve etmeyenler arasında büyük bir bölünme yaşandı.²⁵⁷ Tüm bu yaşananlar Ermeniler ile Romalı Hıristiyanlar arasındaki mesafeyi açan doğal olarak İranlıların lehine gelişmelerdi.

Benzer bir parçalanma eş zamanlı olarak Nasturî Kilisesine de sıçradı. Hüsrev I (531-579) devrinde XXIII. Patrik olan ancak Nasturîler tarafından "paraya düşkünlükle suçlanan" Şila öldüğünde Nasturî Kilisesi, Şila'nın damadı Mār Elişo taraftarları ile Şila'nın muhalifi olan Mār Narsay taraftarları arasında bölünmüştü. Mār Elişo tartışmalı bir şekilde, Hüsrev I tarafından yeni Patrik olarak atandığında, Hira Piskoposluğu bu atamayı tanımadığını ilân ederek Mār Narsay'ı Patrik olarak kabul ettiklerini açıkladı. Şah'ın kararlarına karşı gelmek anlamına gelen bu olay neticesinde başta Mār Narsay olmak üzere, Huzistan'dan Merv'e kadar bütün ayrılıkçı ruhbanlar tutuklandılar. *Gündişāpūr*, *Susa* ve *Kaşkar* piskoposlukları ise bu kavgada tarafsız kalmayı tercih ettiler. Böylece Nasturî Kilisesi de fiilen üçe bölünmüş oluyordu. Siirt Kronoği'nde bu dönem "Hıristiyanların birbirlerini öldürmeye başladıkları, babalar ve

²⁵¹ Brosset, age, s.168

²⁵²Henotikon Fermanı için bkz. Atiya, age, s.200-201

²⁵³ Siirt Vekâinâmesi, s.165

²⁵⁴ Dedeyan, age, s.174

²⁵⁵ Grousset, age, s.228

²⁵⁶ Grousset, age, s.227-230

²⁵⁷ Dedeyan, age, s.176

Ulaş Töre Sivrioğlu

çocukları arasında düşmanlık baş gösterdiği” kötü bir zaman dilimi olarak anılmaktadır.²⁵⁸

J. Anuşirvân’ın (531-579) İran, Mezopotamya ve Kafkasya Hıristiyanlarına Dönük Politikası

Hıristiyanlar arasında bölünmelerin had safhaya ulaştığı esnada Sāsāni tahtında adaleti ve bilgeliğiyle tanınan, İranlıların “ölümsüz ruh” (*Anuşirvân*) adını taktıkları Hüsrev I (531-579) bulunmaktaydı. Hüsrev I, yeryüzündeki tüm din ve felsefelerin bir ve aynı özden (Zerdüş’tün öğretilerinden) doğduğuna inanan, bu nedenle tüm din ve inançlara karşı ilgi duyan biriydi. Hüsrev I devri, Romalıların kapattığı Platon Akademisi’nden kovulan Pagan filozofların İran’a sığındığı²⁵⁹, Yunancadan ve Hintçeden bilimsel ve edebi eserlerin Pehleviceye çevrildiği²⁶⁰ kültürel açıdan gerçek bir altın çağdı. Bu hoşgörü ortamından Hıristiyanlar da –aralarındaki bölünmelere rağmen- yararlanmaktaydılar. Patrik Mār Abo da dâhil olmak üzere Birçok Hıristiyan ileri geleninin Şahla şahsi dostluğu vardı.²⁶¹ Siirt Vekâyinâmesi’nde Hüsrev I’in Hıristiyan hocalardan felsefe konusunda dersler aldığı söylenmektedir.²⁶² Mezopotamyalı (Nasturî) Hıristiyanlar Hüsrev I zamanında 554 ve 576 tarihlerinde iki ayrı sinod toplamışlar; 576 Sinodunun 14. Maddesinde Hüsrev I’e bağlılık özellikle vurgulanmıştır.²⁶³ Hüsrev I, Hıristiyanları koruması nedeniyle geçmişte Yahudileri korumuş olan Büyük Kyros’a (MÖ 576-529) benzetilmiştir.²⁶⁴ Hatta Sebeos ve Hovhannes gibi Ermeni tarihçilere göre Hüsrev I ölümünden hemen önce vaftiz olmuştur.²⁶⁵

Hüsrev I devrinde Hıristiyan topluluklarının atomize olma derecesinde parçalanmalarına rağmen toplamda Hıristiyanların sayısı artmaya devam etmiştir. Misyonerlik kuralı olarak yasak olmasına karşın²⁶⁶ Birçok İranlı bu dönemde

²⁵⁸ Siirt Vekâyinâmesi, s.176-178

²⁵⁹ Ostrogorsky, age, s.71

²⁶⁰ , Zerdüş’t geleneğine göre Hüsrev I dünyadaki tüm ilimlerin Avesta’dan alındığına inandığı için, tüm dillerden bu bilgilerin toplanmasını ve Pehleviceye çevrilmesini emretmişti. Bkz. Dimitri Gutas, Yunanca Düşünce, Arapça Kültür, Bağdad’ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasî Toplumu, Kitap Yayınları, İstanbul, 2003, s.44-45.

²⁶¹ Siirt Vekâyinâmesi, s.197-201

²⁶² Siirt Vekâyinâmesi, s.165

²⁶³ Buck, agm, s.78

²⁶⁴ Buck, agm, s.78, Asmussen, agm.946

²⁶⁵ Grousset, age, s.235

²⁶⁶ Hıristiyanlığa geçtiği için öldürülenler için bkz. Buck, agm, s.79. Bu cinayetlerin genellikle magiler tarafından organize edildiği sanılmaktadır. Buck, agm. 79-81.

Ulaş Töre Sivrioğlu

Hıristiyanlığa geçmeye devam ediyordu.²⁶⁷ Öte yandan Kiliseler arası çatışmalar zirve noktasına doğru tırmanmaktaydı. 537 yılında Mār Narsey'in ölümü ile Nasturî Hıristiyanlar arasında kavganın sona ereceğini ve önlerinin açılacağını sanan Mār Elišo yanlıları hâyal kırıklığına uğradılar, zira Nasturî Hıristiyanlar arası kavgaları sona erdirmek isteyen Hüsrev I, bu kavgalar esnasında tarafsız kalan Susa Piskoposu Pavlus'u Patrik olarak atamıştı. Pavlus'un Patrik olduktan iki ay sonrasında ölmesinin ardından Patrik seçilen Mār Abo kendi çağının en yetkin kişisi olarak tanınan biriydi. Mār Abo, sonradan Hıristiyan olmuş eski bir Zerdüştiydi.²⁶⁸ Kendi dili Farsçanın yanı sıra, Yunanca, Süryânice bilen, İskenderiye'de eğitim görmüş, bir süre Konstantinopolis'te bulunduktan sonra Nisibis'e dönmüş saygın bir din âlimiydi.²⁶⁹ Kaynaklar Hüsrev I'in onunla sohbet etmekten hoşlandığını yazmaktadırlar. Hüsrev I'in huzurunda farklı dinlerden temsilcilerin yaptığı fikir tartışmalarında genellikle Mār Abo'nun gâlip çıktığı ve Hüsrev I'in sarayındaki en akıllı kişinin Mār Abo olduğunu söylediği de yazılmıştır.²⁷⁰ *Gündiştāpūr*'da çıkan bir isyanın Mār Abo'nun tek bir sözünüyle (afroz tehdidi) sona ermesi Şah'ın ona karşı daha da yakınlaştırmıştı.²⁷¹ Bu yakınlığa rağmen; Patrik Mār Abo, Hüsrev I'in Romalılara açtığı savaşa destek vermeyince politik arenada hızla gözden düştü. Mazdacılar onu mürtedlikle, başka Mazdacıları da vaftiz etmekle²⁷² ve iki kadınla evliliği yasaklayarak²⁷³ İran kanunlarına meydan okumakla suçladılar. Bu suçlamalara Roma savaşındaki tutumu da eklenince Mār Abo, *Atarpatakan*'da zindana atıldı. Yine de büyük bir baskı görmediği ve burada kaldığı yedi yıl boyunca kitaplar yazmaya, Yunancadan çeviriler yapmaya devam ettiği bilinmektedir.²⁷⁴

²⁶⁷ Dönemin kayıtlarına bakıldığında Hıristiyanlığın İranlılar arasında hızla yayıldığı görülmektedir. 544 yılında Mār Abo liderliğinde toplanan Sinod'a katılanlar arasında Ādur-Hormizd, Dādāfrīd, Hormizd, Mihr-Bōzīd, Mihr-Narsēh, Mihr-Hormizd vb. piskoposların adının geçmesi İran asıllı "mürtedlerin" ne kadar çok olduğunu göstermektedir. Williams, agm, s.39. Aynı yıllarda Daron'da Nerşabuh adlı birinin piskopos olduğu görülmektedir. Dedeyan, age, s.174. Şirvan bölgesinde yaşayan Sāsānilerin akrabası olan Mihragān aşireti topluca Hıristiyan olmuştu. Grousset, age,s.265

²⁶⁸

²⁶⁹ Siirt Vekâyinâmesi, s.183-184

²⁷⁰ Siirt Vekâyinâmesi, s.191-192

²⁷¹ Siirt Vekâyinâmesi, s.192

²⁷² Menkıbelere göre Mazdacılar neden dinini terk edip Hıristiyan olduğunu sorduklarında tanrı'nın ateşten üstün olduğunu söylemiş ve Ktesiphon'a yakılan büyük bir ateşin içinde geçerek bu olaya şahit olan tüm Mazdacıların vaftiz olmasını sağlamış. Siirt Vekâyinâmesi, s.190

²⁷³ Mār Abo sıradan kişilerin iki kadınla evlenmesi dışında, ruhbanların tek kadınla evlenmesine de karşı çıkıyordu. Siirt Vekâyinâmesi, s.186

²⁷⁴ Siirt Vekâyinâmesi, s.183-185. Kronik yazarlarına göre Mār Abo, aslında dinsel nedenlerden değil, Hindistan'dan gelen bir tacir gemisini kanun dışı olarak soyan kişileri Şah'a şikâyet etmesinden dolayı İranlıların hedefi olmuştur. Siirt Vekâyinâmesi, s.187

Ulaş Töre Sivrioğlu

Mār Abo'nun ölümünün ardından Hüsrev I'in 21. yılında (552) Şah XXVIII. Patrik olarak Mār Yavsef'i seçti. Mār Yavsef'i ömrünün büyük kısmını Roma toprakların tıp eğitimi alarak geçirmiş ve sonra Nisibis'e dönmüştü. 554'te Onun öncülüğünde toplanan bir sinod Doğulu Hıristiyanlar için 22 kural belirledi ve 562 yılında misyonerlik faaliyetleri haricinde Hıristiyanlara her türlü dini serbestiyet tanıdı.²⁷⁵ Ancak bundan sonra Patriğin kendisine yakışmayacak maddi işlere giriştiği vurgulanıyor. Hakkındaki şikâyetler artınca görevden alındı.²⁷⁶ 567 yılında aforoz edilerek yerine Hüsrev I'e daha yakın bir isim olan Hezekiel aday gösterildi. Hezekiel de Farsça ve tıp bilgisiyle Şah'ın sevgisini kazanmış biriydi.²⁷⁷ Onun adaylığını kabul etmeyen Mār Yavsef taraftarları ile yeni bir gerginlik başlayınca ve üç sene daha Patrik seçilemedi. Şah aralarında sorun olduğu sürece patrik atmayacağını belirtti. En sonunda 570 yılında Mār Yavsef'in ölümü ve Nisibis metropoliti Mār Pavlos'un da desteği ile Hezekiel XXIX Patrik olarak atandı.²⁷⁸ Hezekiel, Mār Abo Abo'dan farklı olarak dış politikada da Sāsānilerin yanında idi. İran ordusu Romalıların en önemli sınır kentlerinden Dara'yı almak için sefere çıktıklarında Patrik de Şah'a bizzat eşlik etmişti.²⁷⁹ Onun döneminde Nasturiler 576 yılında yeni bir sinod topladıkları bilinmektedir.²⁸⁰

Hüsrev I devrinde Mezopotamya'nın aksine *Armenia* sorunlu bir bölge olmaya devam etmiştir. Ermeniler bu dönemde Roma Kilisesiyle ayrışmanın şaşkınlığını yaşamaktaydılar. Yukarıda da söylendiği üzere 554'te Ermeniler, Dvin'de topladıkları dini konseyde *Henotikon* fermanını mahkûm ederek Romalılarla hatta *İberialı*larla aralarındaki son bağı koparmışlar Ortodoks Roma Kilisesi ile aynı anda bayram kutlamamak için dini takvimlerini dahi değiştirmişlerdi.²⁸¹ Ermenilerin Romalılardan kopuşu Mazdacıları cesaretlendirmiş ve 485'te yapılan antlaşmada *Armenia*'da Mazdaizm propagandası yapılmaması konusunda uzlaşılmasına rağmen Marzban Suren (564-572) Dvin'de bir ateş tapınağı inşa ettirmesi halkın galeyana gelmesine yol açmıştı.²⁸² İsyancılar *Armenia*'nın merkezi olan Dvin'i ele geçirdiler ve valiyi

²⁷⁵ Asmussen, agm, s.946.

²⁷⁶ Siirt Vekâyinâmesi, s.197-201

²⁷⁷ Siirt Vekâyinâmesi, s.201

²⁷⁸ Siirt Vekâyinâmesi, s.210

²⁷⁹ Siirt Vekâyinâmesi, s.210

²⁸⁰ Asmussen, agm, s.946

²⁸¹ Grousset, age, s.227-230

²⁸² Grousset, age, s.235. Klasik Ermeni veya modern tarihçiler bu tür örneklerden yola çıkarak Mazdaizm'in Ermenilere zorla empoze edildiğini iddia etmelerine karşın, Ateş Tapınağı pekâlâ sadece Dvin ve diğer Ermeni kentlerinde yaşayan İranlı azınlıklar için de açılmış olabilirdi. Açıkçası Klasik kaynaklar değerlendirilirken Sāsāni baskısı kadar, o dönemlerdeki Gregoryen Kilisesinin farklı inanç sistemlerine karşı tahammülsüzlüğü de dikkate alınmalıdır. Görüldüğü üzere Ermeni Kilisesi de Dvin'i farklı inançlardan insanların bir arada yaşadığı kozmopolit bir kent olarak şekillenmesine asla müsaade etmek istemiyordu. Klasik Ermeni kaynakları İran

Ulaş Töre Sivrioğlu

öldürdüler. Böylece Ermeni halkı bir kez daha bir iç savaşa sürüklenmiş oldu. Yine eskiden olduğu gibi Mamigonyan klanı anti-İran kampının; Sünik klanı ise İran yanlısı cephenin liderliğini üstlenmeye devam ettiler.²⁸³ Ancak bu bölünmenin geçmişte olduğu gibi dinî bir çatışmaya dayandığı iddia edilemezdi. Zira her iki taraf da Hıristiyan'dı. Sünikli Ermeni Hıristiyanlar isyancıların Kilisesinden ayrıldıklarını ilân ederek Hüsrev I'den kendileri için ayrı bir piskoposluk kurmasını istediler.²⁸⁴

İsyan sert biçimde bastırılmasına rağmen Ermeni tarihçiler bu olaylardan Hüsrev I Nuşirevân'ı (531-579) değil valisi Suren'i sorumlu tutmuşlardır. Aktarılanlara göre Hüsrev I, valisi Suren'in yaptıklarını öğrenince üzülmüş ve "ben bütün ülkenin babasıydım efendisi değil, hepsine oğlum ve dostum gibi davrandım, Tanrı dökülen kanların hesabını soracak"²⁸⁵ demiştir. Hüsrev I'in ılımlı görüşlerine rağmen *Armenia*'daki olaylar onun ölümünden sonra ancak 588 yılında sona erdi. Yenilen isyancılar Romalılara sığınmak zorunda kaldılar.

k. Hüsrev II Perviz (591-628) Döneminde Hıristiyanlar

Hüsrev I'in yerine geçen Hüzmüz IV (579-590) Hıristiyanlara fazla toleranslı davrandığı için eleştirilen bir hükümdardı. Onun izniyle Nasturi Kilisesi 585'te Mār İşoyab sinodunu toplamıştır.²⁸⁶ Ardından başlayan iç savaş döneminde General Bahrām Çobîn'e karşı tahtını geri alma mücadelesi veren Hüsrev II Perviz (591-628) Romalıları ve Hıristiyanları yanına çekmek için birçok vaatte bulundu. Bu vaatler arasında tahtını geri alırsa *Persarmenia*'nın bir bölümünü Romalılara vermek de vardı.²⁸⁷ Bahrām Çobîn' de Ermenilerin desteğini almak için onlara bağımsızlık vaadinde bulunmuşsa da Romalıların da telkinleriyle Ermeniler meşru hanedanın yanında yer almışlardır. Hüsrev II Perviz, Romalıların desteği ile tahtını geri aldıktan sonra sözünü tutarak *Persarmenia* arazisinin büyük bölümünü Romalılara teslim etti.²⁸⁸ Ancak bu olay Gregoryen Ermeniler için bir felâketle neticelemiştir. Romalıları bırakılan topraklardaki Ermenilere Ortodoks Kilisesi'nin kaideleri zorla dayatılıp kabul etmeyenler *Thrakia*'ya sürülmeye başlanınca²⁸⁹, Ermenilerin büyük bölümü

---

ordusundaki Ermeni askerlerin ibadet haklarını savunurken; Ermenistan'da yaşayan İranlıların da ibadet hakları olduğunu kabule yanaşmadıkları görülmektedir.

²⁸³ Grousset, age, s.235

²⁸⁴ Grousset, age, s.235

²⁸⁵ Grousset, age, s.235

²⁸⁶ Asmussen, agm, s.946, Buck, agm, s.78

²⁸⁷ Grousset, age, s.240-241

²⁸⁸ Grousset, age, s.241-245

²⁸⁹ Sebeos'a göre İmparator Mairikios (582-602), Hüsrev II'ye bir mektup yazarak Ermenilerin inatçı ve güvenilmez bir halk olduklarını savunarak "Ben benimkileri Thrakia'ya sürüyorum sende seninkileri doğuya sür" demiştir. Lang, agm, s.522-523

Ulaş Töre Sivrioğlu

Sāsāni tarafında kalan Dvin'e göç ettiler.²⁹⁰Böylece Kafkas Hıristyanları bu sefer de *Khalkedon Konsili* kararlarını kabul edenleri temsil eden merkezi ve *Avan* olan Ortodoks Patriklik ile geleneksel Gregoryen kiliseyi temsil eden *Dvin* patrikliği arasında bölünmüş oldu.²⁹¹Kalkedon Konsili'ni mahkûm etmeyen; ancak kabul de etmeyen Artsakh (Artaş/Karabağ) ve Sünik (*Albania*) piskoposlukları üçüncü bir tarafı temsil etmeye başladılar.²⁹² Bu bölünme yüzünden savaş zamanlarında bile boş kalmamış olan Ermeni Patriklik makamına 604-607 arasında kimsenin seçilemediği görülmektedir. Sonunda Gregoryenlar Sāsānilerden aldıkları destekle Roma yanlısı ruhbanları yenilgiye uğratarak yeniden patriklik makamına Gregoryen bir din adamı olan Apraham'ın seçilmesini sağlayacaklardı.²⁹³ Tarihin bir ironisi olarak Sāsāniler, Gregoryen Kilisesinin koruyucusu rolüne soyunuyorlardı.

Öte yandan Ermeni Kilisesi'nin Kadıköy kararlarına karşı negatif tutumu 7. Asra kadar Ermeni Kilisesine bağlı olan Gürcü kilisesinin kopuşuna neden olacaktı.²⁹⁴Ermeni-Gregoryen Kilisesinin birliğini sağlayan Patrik Apraham tarafından 607'de aforoz edilen *İberia gatoğios*'u Kyron, *İberia* Kilisesi'nin yönünü Roma dünyasına döndürme karar aldı. Bu parçalanma sonucunda Ermeni Patrikliği, Ermeniler ile Gürcülerin evlenmelerini yasaklama karar almıştır.²⁹⁵*Albania*, *İberia*'nın peşinden gitmek istemedi ve Gregoryen Kilisesi'ne bağlı kaldı. Ancak Ermenilerden dilleri farklı olduğu için *Albanialı*lar Ermenilerden bağımsız bir piskoposluk kurma kararı aldılar.²⁹⁶

Romalıların baskısı sonucunda zor duruma düşen Ermeniler, kiliselerine müdahale etmeyen Sāsānilere daha önce olmadığı kadar yakınlaşmaya başladılar. Sāsāni-Ermeni ilişkileri Hüsrev II Perviz (591-628) devrinde tarihteki en iyi dönemini yaşadı. Ermeniler, İran bürokrasisinde yükseldiler. Hüsrev II'nin sağ kolu gibi görülen Simbad Pakraduni bu dönemde Sāsāni ordusunun başkomutanlığına getirildi ve Sāsāniler adına Afganistan seferinde Belh ve Herat kentlerini fethetti.²⁹⁷ Gregoryen Kilisesinin Ortodoksluğa karşı verdiği mücadelenin destekçisi olan Simbad, Hüsrev

²⁹⁰ Grousset, age, s.246-255

²⁹¹ Grousset, age, s.256

²⁹² Dedeyan, age, s.176, Kalankatlı Moses, age, s.133

²⁹³ Grousset, age, s.257-258

²⁹⁴ Dedeyan, age, s.176

²⁹⁵ Grousset, age, s.256. Öte yandan Gürcülerin Ortodoksluğu kabullenmeleri siyaseten bir değişikliğe yol açmamıştı. İmparator Herakleios (610-641)'un İran seferi esnasında Gürcü Kralı Stephanos Pakraduni Sāsānilerin müttefiki olarak kalmaya devam etmişti. Grousset, age, s.264.

²⁹⁶ Kalankatlı Moses, age, s.134

²⁹⁷ Şah, Pakradunilere o kadar güvenmekteydi ki Simbad'a babası Hüzmüz'ün kılıcını hediye etmişti. Grousset, age, s.252-253

Ulaş Töre Sivrioğlu

II'nin özel izniyle Dvin'deki *Surp Krikor* (Aziz Gregorios) Kilisesini yeniden inşa ettirdi.²⁹⁸ Hüsrev II'nin bu politik manevrası sayesinde Ortodoks baskısı altında yok olma tehlikesi geçiren Ermeni Kilisesi hayatta kalmayı başarmıştır. Ermeniler arasında Hüsrev II o denli seviliyordu ki Ermeni yazarlar aslında Şah'ın Hıristiyan olduğunu iddia etmişlerdir.²⁹⁹ Kendisi değilse bile Hüsrev II'nin eşlerinden ikisi (Meryem³⁰⁰ ve Şirin³⁰¹) Hıristiyan'dılar. Şah'ın Şirin'e duyduğu aşk sonraki asırlarda *Hüsrev ile Şirin*³⁰² adıyla destanlaştırılmıştır. Karısı için bir Kilise inşa ettirmiş. *Kasr-ı Şirin*'i onun için yaptırmıştı.³⁰³ Şirin'in kendi hemşerisi olan Gabriel'in XXXI. Patrik olarak atanmasını (607) sağlayacak kadar etkin bir kadın olduğu görülmektedir.³⁰⁴

Hüsrev II, Ermeni ve Süryânî Hıristiyanları tarafından da sevilmesine rağmen 603 yılında *Albania*'da bir isyanla karşılaşmıştır.³⁰⁵ *Alban Tarihi*'ne göre bu ayaklanmanın öncüsü Katolikos Viro idi.³⁰⁶ İranlılar bu isyanı kısa sürede bastırmış ve ayaklanmanın lideri olan Viro, bizzat başkent Ktesiphon'a giderek af dilemiş, Şah'ın Hıristiyan eşi Şirin'in devreye girmesi ile bir daha *Albania*'ya dönmemesi şartıyla affedilmiştir.³⁰⁷ Bu isyana rağmen *Alban Tarihi* Şah Hüsrev II için "kendisini görenleri mum gibi eriten, şarkın aslanı, bütün insanların kalplerine hâkim olan kişi" olarak söz etmektedir.³⁰⁸ Hüsrev II'nin bu kadar övgüyle anılması boşuna değildi. Zira Hüsrev II devrinde Kafkasya'ya bir dönem hâkim olan Romalılar, Kadıköy kararlarını kabul etmemeleri durumunda Alban Hıristiyanlarını putperest olarak sayacaklarını ilân etmişler ve Albanlara karşı büyük bir baskı uygulamaya başlamışlar, hatta Hazarlarla ittifak kurarak *Albania*'yı yağmalamışlardır. Albanlı rahipler Roma/Bizans kıyımı esnasında sadece monofizit Hıristiyanları değil, Yahudi ve Mazdacıları da korumak zorunda kalmışlardır.³⁰⁹ Bu baskı karşısında Albanlar savaşta Sāsānilerin yanında yer almayı tercih etmişlerdir.³¹⁰

²⁹⁸ Grousset, age, s.256-257

²⁹⁹ Frye, age, s.166

³⁰⁰ Sebeos'a göre Meryem (Maria) Romalı bir prenses yani Ortodoks bir Hıristiyan'dı. Touraj Daryae, Sasanian Iran 224-651 CE, Portrait of a Late Antique Empire, Mazda Publishers California 2008, s.90

³⁰¹ Şirin'in Yakubî olduğu sanılmaktadır. Atiya, age, s.218

³⁰² Destanın Ortaçağ'da kaleme alınan versiyonu için bkz: Nizami, Hüsrev ile Şirin, Çeviren Sabri Sevsevil, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012

³⁰³ Siirt Vekâinâmesi, s.201

³⁰⁴ Siirt Vekâinâmesi, s.364

³⁰⁵ Bünyadov, age, s.60

³⁰⁶ Moisey Kalankatuklu, age, s.170-171, Bünyadov, age, s.60-91

³⁰⁷ Bünyadov, age, s.60-61

³⁰⁸ Kalankatlı Moses, age, s.154

³⁰⁹ Moisey Kalankatuklu, age, s.150-151

³¹⁰ Kalankatlı Moses, age, s.154

Ulaş Töre Sivrioğlu

Hüsrev II devrinde Hıristiyan cemaatleri parçalanmaya devam etmekle birlikte önceki dönemlerde olduğu gibi Hıristiyanların sayısı giderek armaktaydı. Belki de bu artışın asıl sebebi farklı kiliseler arasında yaşanan rekabetlerde aranmalıdır. Bu dönemde Nasturiliğin Süryanice konuşan topluluklara dayalı sınırlarını aşarak Sāsānilerin egemenliği altındaki Araplar ve Kürtler arasında da yayılmaya başladığı görülmektedir.³¹¹ Araplar arasında Kawād I (488-531) zamanında yaşamış olan Mār Abraham'ın Hira (Irak) bölgesindeki kabileleri *Zohrab* (Zühre/Venus) tapımından Hıristiyanlığa döndürmesinden beri var olan misyonerlik faaliyetleri³¹² Hira Kralı Numan b. Münzir'in oğlu Numan'ın 595 vaftiz olmasıyla en büyük başarısını elde etmişti.³¹³ Numan Nasturî Kilisesine bağlı bir Hıristiyan olduktan sonra Hira Krallığı topraklarındaki Yakubileri kovarak Nasturiliği yaymaya başlamıştı.³¹⁴ Hira'dan Umman'a kadar uzanan hat boyunca Sāsānilere bağlı olan *Bekir b. Vâil*, *Temim*, *Abdu'l Kays*, *Benu Naciye*, *Rebia* ve *Ezd* kabileleri Hıristiyanlığın Nasturi mezhebini kabul etmişti.³¹⁵ Lahmi Kralı Münzir III'ün eşi Hind de Hıristiyan olmuş ve adına bir manastır inşa ettirmişti.³¹⁶ İmru'l Qays adlı bir Hıristiyan prensin mezar taşı günümüze kadar ulaşmıştır.³¹⁷ Müslüman Araplar Irak'ta fetihlere başladığında bölgedeki Arapların büyük kısmı Hıristiyanlığa geçmiş durumdaydı.³¹⁸ Nitekim arkeolojik kazılarda da Hira bölgesinde iki kilise keşfedilmiştir.³¹⁹ Hiralı Rabban Bar-cito ve Rabban Şapūr da aynı dönemde dağlık bölgelerde yaşayan Kürtleri Hıristiyanlığa kazandırmaya başlamıştı.³²⁰ Özellikle Araplar yeni ve enerjik bir Hıristiyan topluluk olam yolunda hızla ilerlemekteydiler.

Hüsrev II devrinde, Gregoryen ve Nasturî Kilisesi kadar olmasa da, Yakubî-Monofizit Kilisesinin de etkisini giderek arttırdığı görülmektedir. Neticede Yakubîlerin de Nasturiler gibi Romalılarla sorunlu olmaları³²¹ Sāsāniler açısından onların da meşruluğunu kabul etmeye yeter bir sebepti. Buna karşın Yakubiliğin yayılmasındaki

---

³¹¹Nastruri Hıristiyanlar Hüsrev II döneminde her on yılda bir sinod toplayacak kadar rahattılar. Bu sinodlar Patrik İşoyab (585), Sabrişo (596) ve Grigor (605) devrinde toplanmışlardır. Asmussen, agm, s.946-947

³¹² Siirt Vekâyinâmesi, s.165

³¹³ Bu din değiştirme Şah'dan izni alınarak gerçekleştirilmişti. Siirt Vekâyinâmesi, s.330

³¹⁴ Siirt Vekâyinâmesi, s.323

³¹⁵ Zekiye Sönmez, İslâm'ın ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarım Adası'nda Hıristiyanlık, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012, s.116-120

³¹⁶ Eilers, agm, s.488

³¹⁷ Eilers, agm, s.488

³¹⁸ Sönmez, age, s. 116-120

³¹⁹ Lerner, agm, pp. 328-30;

³²⁰ Siirt Vekâyinâmesi, s.314

³²¹ Yakubiler de İmparator Justinus I (518-527) devrinden itibaren Roma topraklarından kovulmaya başlamışlardı. Buck agm, s.80

Ulaş Töre Sivrioğlu

asıl engel Sāsānilerden değil aynı dili konuşan ve ortak bir kültür evreninin paylaşılan Nasturîlerden gelmekteydi. Hira Kralı Numan örneğinde gördüğümüz üzere Nasturîler, Yakubîliğin yayılmasını bilinçli şekilde engellemekteydiler. Eski bir Mazdacı olan Aziz Rabban Hüsrev (Qusro) ömrünü Ninova bölgesindeki Yakubileri, Nasturîliğe döndürmeye adanmıştı.³²²Bu engellere rağmen Yakubiler Tikrit, Sincar (Şengal) Duhok çevresinde oldukça yaygındılar.³²³ 625'te Ninova'da Mār Mattay manastırında bir sinod dahi toplamışlardı. Bet Arabeye haricinde Marga, Bahreyn, Herat gibi uzak noktalarda da Yakubî cemaatleri bulunmaktaydı.³²⁴ Arapların meşhur kabilelerinden Ben-i Tağlib de Yakubîliği kabul etmişti.³²⁵ Bazı Nasturîlerin de Yakubîliğe döndükleri bilinmektedir. Örneğin Hüsrev II'nin hekimi Gabriel, iki kadınla evlenince Patrik Mār Sabrišo tarafından aforoz edilmiş ve buna tepki olarak Yakubi olmuştur.³²⁶

I.Sāsānilerin Son Dönemlerinde Hıristiyanlar (628-651)

Sāsāni Devleti ile Romalılar 602 yılında son kez savaşa tutuştular. 25 yıl sürecek olan bu ölüm-kalım mücadelesi Sāsānilerin yıkılmasına; Romalıların ise Doğu eyaletlerini sonusuz kadar kaybetmelerine yol açacak süreci başlatacaktı. Hıristiyan kaynaklarına göre Hüsrev II İmparator Mauricios'a (582-602) intikamını almak için Romalılara savaş açacağı zaman Patrik Sabrišo'ya danışmış, Patrik onu bu fikirden vazgeçirmek için uğraşmış ve engelleyemediği bu savaşın sonuçlarını görmektense ölmeyi dilemiştir.³²⁷Gerçekten de Patriğin ömrü bu savaşın trajik sonuçlarını görmeye yetmemiştir. 25 yıl sonra barış yapıldığında İran, ordusu dağılmış, taht kavgaları yüzünden Müslüman-Arap akınlarına karşı kendini koruyamayacak derecede ağır bir kriz içine yuvarlanmış durumdadır. Hüsrev II, kendi oğlu Şirōē (628) tarafından öldürülürken; dört sene içerisinde (628-632) on kadar Şah ve Kraliçe birbiri ardına tahtta çıkmıştır. Hıristiyanlar için bu trajik yıllar asırlardır olumlu-olumsuz ilişkiler içinde oldukları Sāsānilere karşı bağlılıklarının sınındığı bir dönem olmuştur. Bazı Hıristiyanlar bu zor dönemde devlete sadık kalırken; kimileri de Müslüman Araplarla

³²² Siirt Vekâyinâmesi, s.213

³²³ Tarihsel kayıtlar dışında arkeolojik veriler de Yakubiler ile Nasturîlerin yayılım alanları hakkında bilgi vermektedir. Nasturîler mimarilerinde Yakubilerden farklı olarak üç şapelli kiliseler inşa etmekteydiler. Bu türde kilise kalıntılarına Ktesiphon'daki ve Bağdat yakınlarındaki Raḥḥālīya'daki kazılarda rastlanmıştır. Lerner, agm, 328-30

³²⁴ Siirt Vekâyinâmesi, s.380

³²⁵ Siirt Vekâyinâmesi, s.380

³²⁶ Siirt Vekâyinâmesi, s.343. Rivayete göre Gabriel'i çok seven Hüsrev II, onun aforoz edilmesini engellemek istemiş ama Nastrui patriğini ikna edememiştir. Siirt Vekâyinâmesi, s.343.

³²⁷ Siirt Vekâyinâmesi, s.345

Ulaş Töre Sivrioğlu

işbirliğine yönelmişlerdir. Sāsāniler çökerken bazı Mazdacıların da Hıristiyanlığa geçtiği de görülmektedir. Örneğin *Albania*'nın son marzbanı Varaz (628-636) bu kaotik ortamda Mazda dinin terk ederek Monofizit-Hıristiyan olmuştur.³²⁸

Babasını öldürterek tahtı gasp ettiği için kendi yeri de pek sağlam olmayan Şirōē³²⁹ zor durumdaki önceki şahlar gibi Hıristiyanların desteğine başvurmak istemişti. Hıristiyanlardan üç sene boyunca vergi almayan ve Nasturî kaynaklarına göre kendisi de gizli bir Hıristiyan olan Şirōē'nin, annesi Şirinden öğrendiği bir alışkanlıkla boynunda Haç taşıdığı söylenmektedir.³³⁰ Şirōē'nin kısa süren saltanatındaki ilk işlerinden biri On yedi yıldır yani 611'de Mār Gabriel öldüğünden beri (611) boş durmakta olan patriklik makamına II. Işoyab'ı atamak olmuştur.³³¹ Şirōē'nin ölümünün hemen ardından farklı kişilerin şahlık iddiaları ile meydana çıktığı³³² esnada ilk Müslüman Arap orduları da Irak topraklarında görülmeye başlamışlardır (628). Müslüman Araplar Irak'a girdiğinde bazı Hıristiyan Arap kabileleri "aynı soydan geldikleri gerekçesiyle" onlara katılırken³³³; bazı kabileler Sāsānilere sâdik kalmışlardı.³³⁴ Ermenilerin ise Araplara nazaran Müslüman Arap akınlarına karşı Sāsānilere daha yoğun destekte buldukları görülmektedir. Ermeni tarihçi Sebeos'a göre Ktesiphon savunmasında Ermeni Generali Muşel Mamigonyan ile Prens Grigor 4000 askerle İranlılara yardıma gelmişlerdir.³³⁵ Asırlar boyunca Sāsānilere karşı mücadele veren Mamigonyan ailesinin Sāsānilere son anlarında desteğe gelmeleri tarihin en ilginç olaylarından biridir. Muşel ve bir diğer Ermeni komutan olan Grigor, Kadisiye Savaşı'nda öldürülmüşlerdir. Ermeni komutanlardan Varaztiroz ise Câlûla ve Nihavend Savaşlarında İran birliklerine

³²⁸ Məmmədov, age, s.177. Gerçek bir pragmatist olduğu anlaşılan Varaz'ın, Bizans İmparatoru Herakleios'un Kafkas harekâtı esnasında da monofizit kiliseyi hemen terk ederek Ortodoks olduğu aktarılmaktadır. Məmmədov, age, s.178

³²⁹ Daryae, age, s.90-91

³³⁰ Hıristiyan kaynaklara göre Şirōē, Yunan bir kadınla evlenmişti. Ancak çocuğu olmuyordu. Sonunda eşiyle birlikte İzla manastırına giderek dua edince çocukları olmuştur. Siirt Vekâyinâmesi, s.385-387

³³¹ Anlatılana göre II. Işoyab ona yakında öleceğini ve ülkesinin Araplar tarafından işgale uğrayacağını söylemiştir. Siirt Vekâyinâmesi, s.385-387

³³²

³³³ Hıristiyan Araplar özellikle Köprü Savaşı'nın ardından (h.13) büyük kalabalıklar hâlinde Müslümanların ordusuna katılmışlardır. Hıristiyan Arapların liderlerinden Enes b. Hilâl'in "Bizler kendi kavmimizden olanların yanında savaşaacağız" dediği aktarılmaktadır. Bu kişiler Arapların zaferi için canla başla mücadele etmişlerdir. Örneğin İbnü'l Esir, Ebu Zübeyd et-Tât'ın "Araplık ruhuyla dövüşen bir Hıristiyan" olduğunu yazmıştır. İbnü'l Esir, El Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, Cilt II, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985, s.402-404

³³⁴ Örneğin Fırat kıyısındaki Ülleys bölgesindeki Hıristiyan Araplar Sāsāni ordusuna katılmışlardır. İbnü'l Esir, age, s.404

³³⁵ Sebeos, The Armenian History, Attributed to Sebeos Part I, Translated, with Notes, by R. W. Thomson, Historical commentary by J. Howard-Johnston Liverpool University Press, 2000, s.98).

Ulaş Töre Sivrioğlu

komuta etmiş ve Sistan'da 642'de Araplar tarafından öldürülmüştür.³³⁶ Movses Kalankatvati de Alban Prensi Câbân'ın yarı efsanevi hayat hikâyesini anlatırken Prensin yedi sene boyunca Haceroğulları (Müslümanlar) ile savaştığını 11 kez yara aldığı destansı bir dille anlatılmaktadır.³³⁷

Nasturîler ve Yakubîler de savaşçı toplumlar olmamalarına rağmen genellikle Sāsânilerin yanında yer almışlardır. Müslüman Araplardan kaçan birçok İranlı, Aziz Rabban Hüsrev'in bir asır önce Irak'ta inşa ettirdiği manastırlara sığınmış ancak düşmanlarının eline düşmekten kurtulamamışlardır.³³⁸ Hıristiyanların Sāsâni hanedanına bağlı kaldıklarını yansıtan bir menkıbeye göre son Sāsâni şahı Yazdigerd III (632-651) kendi adamlarının ihaneti sonucu öldürülüp cesedi bir nehre atılınca Nasturî³³⁹ (veya Yakubî?) bir rahip Şah'ın bedenini nehirden çıkarmış ve "Şehriyar'ın (Şirōē) oğlu öldürülmüş. Şehriyar b. Şîrin (ve) onun dedesi Anūşirvân zamanında bizim milletimiz olan Hıristiyanların nasıl bir güvenliğe ve şerefe nail olduklarını, bilirsiniz. İşte bundan dolayı bizim Yazdigerd'e matem tutmamız ve ona bir Hıristiyan mezarı yapmamız gerekmektedir" demiştir.³⁴⁰ Hıristiyanlar da ona hak vermişler ve Şahın naaşını yıkayıp kefenleyip ona bir mezar hazırlamışlardır. Son Sāsâni Şahının Hıristiyan cemaatinin eliyle defnedilmesi, Sāsâni-Hıristiyan ilişkileri tarihinin belki de en trajik ve ironik olayıdır.

---

³³⁶ Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, International Library of Iranian Studies, 2008, s.469

³³⁷ Bkz. Kalankatlı Moses, age, s.181 -184.

³³⁸ Siirt Vekâinâmesi, s.213-215

³³⁹ Atiya, age, s.283

³⁴⁰ İbnü'l Esir, age, s.128.

Sonuç

Her ne kadar Sāsāniler, farklı dinsel gruplara karşı Persler ve Parthların tolerans genişliğine sahip olmasalar da; Hıristiyanlığın resmi din olmasından sonra Roma İmparatorluğu ve çağdaşları olan Hıristiyan Avrupa Krallıkları ile karşılaştırıldığında, çok daha kozmopolit ve esnek bir dinsel politika izledikleri söylenebilir. Romalıların Hıristiyan olmayanlara asla devlet hizmetinde, orduda görev ve yetki vermedikleri bir dönemde Hıristiyanlar, Sāsāni İran'ında kendi özerk yapılarını ve iç hukuklarını koruyabilmişler; hatta kimi dönemlerde en üst memuriyetlere, ordu komutanlıklarına dahi getirilmişlerdir. Hıristiyanların bazı Şahların devirlerinde Saraydaki ağırlıklarının Zerdüştileri geçtiği dâhi olmuştur.

Sāsāni Hıristiyanlarının 400 yıllık tarihleri çoğu kez kendilerinden bağımsız olarak gelişen sosyo-politik olayların gölgesinde kalmıştır. Başlangıçta zayıf ve dikkat çekmeyen bir azınlık olan Sāsāni Hıristiyan cemaati, nüfus aktarımları, yeni fetihler ve misyonerlik faaliyetleri neticesinde giderek daha da görünür hâle gelmişlerdir. Başlangıçta Romalıların düşmanı olmalarının sağladığı avantajla İran'da rahat bir konumdayken, Büyük Constantinus'un Hıristiyanların koruyucusu kimliğiyle tarih sahnesine çıkmasının ardından İranlıların gözünde güvenilmez bir kitle konumuna düşmüşler ve özellikle Şāpūr II Çağında (309-379) sistematik bir kıyımdan geçirilmişlerdir. 4. Asrın sonlarından itibaren ise bu kıyım dönemini tam aksine büyük bir hoş görü çağı takip etmiş, Süryani Hıristiyanları kendi sinodlarını toplarken; Ermeni Hıristiyanları da İncil'in Ermeniceye çevrildiği parlak bir kültürel dönem yaşamışlardır. Ancak 5. Asır ortasından itibaren yine Roma İmparatorluğu ile yaşanan krizlere bağlı olarak; Roma Kilisesinden kopan Nasturîler haricindeki Hıristiyan unsurlar ikinci bir baskı dönemi yaşamışlardır. Bu ikinci baskı döneminde Ermeni ve Gürcü Hıristiyanlar, İran tarihinde daha önce pek örneği olmayan bir şekilde Mazdaizm'e dönmeleri için büyük bir baskı altında tutulmuşlardır. Bu ikinci baskı dönemi 483 yılında Sāsānilerin Akhunlar karşısındaki yenilgilerine kadar artarak devam etmiştir.

483 tarihinden sonra yıkılış dönemine kadar (651) bütün mezheplerden Sāsāni Hıristiyanları Şahların sadık kulları olarak görüldükleri rahat bir dönem geçirmişlerdir. Sāsānilerin güvencesi altında hem Nasturî hem de Ermeni-Gregoryen Kilisesi, Roma dünyasından koparak kendi ayakları üzerinde durmaya başlamışlardır. Sāsāni coğrafyası Yakubilik gibi Romalıların baskı altında tuttuğu Kiliselerin de sığınma

Ulaş Töre Sivrioğlu

alanı olmuştur. Hıristiyan sivil ve askeri kadrolar bürokrasi içinde hızlı biçimde yükselmeye başlamışlardır. Hıristiyanlık Sāsāni Devletinin son yüz elli yılında etkisi giderek artan İran'ın en hızlı yayılan inanç sistemi haline gelmiş, birçok İranlı bu dine geçerken; Şahların bile vaftiz edildiğine dair söylentilerin yayılmıştır. Öyle ki birçok İran dineri tarihi uzmanı, İslâm'ın tarihsel müdahalesi olmaması durumunda İran'ın tamamen Hıristiyanlaşacağından emindirler.

Kaynaklar

ALICI, Mehmet, 2015, Sāsānī İmparatorluğu'nun Erken Döneminde Hıristiyanların Konumu ve İlk Sinodlar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 56:1,

ALTUNGÖK, Ahmet, 2014, Sāsānî Kültür Ve Medeniyetinin İslâm Kültür Ve Medeniyetine Etkileri, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXIX / 2,

ASMUSSEN, J. P., 2006, "Christian in Iran", The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

ASMUSSEN, J. P. , "Afrahat," Encyclopædia Iranica, I/6, p. 570.

ATİYA, Aziz, 2005,Doğu Hıristiyanlığı Tarihi Çeviren Nurettin Hiçyılmaz. Doz, İstanbul.

AUGUSTİNUS, 2010,İtirafkar, Çevirmen: Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

BARNES, T.D. ,1985),Constantine and Christians of Persia," The Journal of Roman Studies, Vol. 75 .

BROSSET, Marie Félicité, 2003,Gürcistan (Kartli) Tarihi, Çevirmen: Hrand Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara.

BROWN Peter, 2000,Geç Antikçağ'da Roma ve Bizans Dünyası, Çeviren: Turhan Kaçar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

BUCK, Christopher, 1996, "The Universality of the Church of the East: How Persian was Persian Christianity?" The Journal of the Assyrian Academic Society 10:1.

BÜNYADOV, Ziyad, 2007,Azərbaycan V11-IX Əsrlərdə, Şərq – Qərb,Bakı

ÇAM, Nusret, 1999,İslâm da Sanat, Sanat da İslâm, Akçağ Yayıncılık, Ankara.

Ulaş Töre Sivrioğlu

DADESTAN-İ DENİĞ, 1882, Translated by E. W. West, from Sacred Books of the East, volume 18, Oxford University Press.

DARYAEE, Touraj, 2008, Sasanian Iran (224-651 CE), Portrait of a Late Antique Empire, Mazda Publisher, California.

DARYAEE, Touraj, 2009, Sasanian Persia, The Rise and Fall of an Empire, I. B. Tauris, New York.

DEDEYAN, Gerard, 2015, Ermeni Halkının Tarihi, çeviren: Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

DODGEON, Michael-LIEU, Samuel N.C., 1991, The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363, A Documentary History, Routledge, London and New York.

DUCHENSNE-GUILLEMIN, J., 2006, "Zoroastrian Religion" The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

EILERS, Wilhelm, 2006, "Iran and Mesopotamia" The Cambridge History of Iran, Volume 3(1) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

ELIADE, Mircea, 2003, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna, Cilt II, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

ERBİL VEKÂYİNÂMESİ, 2002, Derleyen: Mşiha Zha, Çeviren: Erol Sever, Yaba Yayınları, İstanbul.

EUSEBİOS, 2011, Kilise Tarihi, İncil'den Dördüncü Yüzyıla Hıristiyanlık, Çev. Furkan Akderin, Çivi yazısı Yayınları, İstanbul.

FİRDEVSİ, 1994, Şahname Cilt I, - Necati Lugal'ın Önsüzü-MEB Yayınları, İstanbul.

FRYE, R. N., 2006, "The Political History of Iran Under the Sasanians", The Cambridge History of Iran, Volume 3(1) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

GARSOÏAN, Nina, 2006, Byzantium and the Sasanians, CHI vol. 3(1), Ed: E. Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge.

Ulaş Töre Sivrioğlu

GROUSSET, René, 2006, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Aras, Sosi Dolanoğlu İstanbul.

GUTAS, Dimitri, 2003, Yunanca Düşünce, Arapça Kültür, Bağdad'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasî Toplumunu, Kitap Yayınları, İstanbul.

HERRENSCHMİDT Clarisse and Jean KELLENS, 1993, "Daiva", Encyclopædia Iranica Vol. VI, Fasc. 6, pp. 599-602.

HİTTİ, K. Philip, 1980, Siyâsal ve Kültürel İslâm Tarihi I ve II. Cilt, Boğaziçi Neşriyat. İstanbul.

HOPKINS, Keith, 1980, "Brother-Sister Marriage in Roman Egypt", Comparative Studies in Society and History Vol 22 No 3, Jul pp.

İBNÜ'L ESİR, 1985, El Kamil Fi't-Tarih Terfçümesi, Cilt II, Bahar Yayınları, İstanbul,.

KALANKATUKLU, Moisey, Albaniya Tarixi, Hazırlayan: Mxitar Qoş, Avrasiya Press Bakı, 2006.

KALANKATLI MOSES, 2006, Alban Tarihi, Son Hunlar, Hazarlar, Ermeniler, Terekemeler, Türkiye Türkçesine çeviren: Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul.

KELLENS, Jean, 1993, "Daiva", Encyclopædia Iranica Vol. VI, Fasc. 6.

LANG, David M., 2006, "Iran, Armenia and Georgia", The Cambridge History of Iran, Volume 3(1) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

LERNER, Judith, 1991, "Christianity ii. In Pre-Islamic Persia: Material Remains," in Encyclopædia Iranica, vol. V, fasc. 5, Costa Mesa.

LUPIERI, Edmondo F., 2012, "Mandaeans i. History," Encyclopædia Iranica, online edition, 2012, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/mandaeans-1> (accessed on 20 January).

MALANDRA, William W., 1983, An Introduction to Ancient Iran Religion, Redaing from Avesta and the Achaemenid Inscription, University of Minnesota Press, Minneapolis.

Ulaş Töre Sivrioğlu

MƏMMƏDOV, T. M., 2006, Kafkaz Albania'sı, İlk ve Orta Əsirlərdə, Təhsil Nəşriyatı, Bakı.

MESUDÎ, 2004, Altın Bozkırlar-Murûc ez-Zeheb, Selenge Yayınları, Çev. Ahsen Batur, İstanbul.

NİZAMİ, 2012, Hüsrev ile Şirin, Çeviren Sabri Sevsevil, Kabalcı Yayınları, İstanbul

OSTROGORSKY, 1999, Bizans Devleti Tarihi, Çeviren: Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara.

POURSHARIATİ, 2008, Parvaneh Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran, International Library of Iranian Studies.

PROCOPIUS, History of Wars I, II, 1-5, English Translation: H. B. Dewing, Harvard Un. Press, London MCMLXXI.

RAPP JR, Stephen 2014, H. New Perspectives on “The Land of Heroes and Giants”: The Georgian Sources for Sasanian History, Sasanika 13.

RUSSELL, James R., 1991, “Christianity In Pre-Islamic Persia Literary Sources”, *Encyclopædia Iranica*, vol. V, fasc. 5, Costa Mesa.

SCHÖFFLER Heinz Herbert, 2008, Gundi-Şapur Akademisi, Aristoteles Doğu Yolunda, Yaba Yayınları, İstanbul .

SEBEOS, 2000, The Armenian History, Attributed to Sebeos Part I, Translated, with Notes, by R. W. Thomson, Historical commentary by J. Howard-Johnston Liverpool University Press.

SHAKED, Shaul, 2008, “Religion in the Last Late Sasanian Period: Eran, Aneran and other Religious Designations”, The Sasanian Era (The Idea of Iran), Volume III, ed. Vesta Sarkosh Curtis and Sarah Stewart, I. B. Tauris, London.

SHAKED, Shaul, Middle Persian Translations of the Bible, *EI*, Vol. IV, Fasc. 2.

SİİRT VEKÂYİNAMESİ ve Doğu Süryani Nasturi Kilisesi Tarihi, 2010, İstanbul, Derleyen: Adday Şer, Çeviren: Celal Kabadayı, İstanbul.

Ulaş Töre Sivrioğlu

SİVRİOĞLU, u. 2014, Pehlevice (orta farsça) Bir Tarihî Coğrafya Metni: Şahrestānīhā ī Ērānšahr. *академическая история и мысль-issn:2148-2292*, 1(3), 20-47. retrieved from <http://www.akademiktarihvedusunce.org/atdd/index.php/atdd/article/view/102>.

SİVRİOĞLU, Ulaş Töre, 2015, Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S.330-1453) History Studies, Volume 7 Issue 2, Special Issue on Byzantine, p. 99-132, March.

SKJÆRVØ ,2007, Prods Okto, The Videvdad: It's Ritual-Mythical Significance" The Age of the Parthian, Ed. Sarkosh Curtis and S. Stewart, The Idea of Iran Vol. 2, Middle East Institute, London.

SKJÆRVØ, 2013, Prods Okto Next-Of -Kin Marriage In Zoroastrianism" Last Updated: January 30, <http://www.iranicaonline.org/articles/marriage-next-of-kin>.

SÖNMEZ, Zekiye, 2012, İslâm'ın ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarım Adası'nda Hıristiyanlık, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

SPRENGLING, M. 1953, Third Century in Iran Sapor and Kartir, Oriental Institute University of Chicago, Chicago.

SUNDERMANN, Werner, 1991, "Christ in Manicheism," in *Encyclopædia Iranica*, vol. V, fasc. 5, Costa Mesa.

TARAPOLOREWALA Irach J.I, 2009, Zerdüşt Dini, Zerdüşt'ün Gathaları Üç Unutulmuş Din, Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm, Çev. Nice Damar, Avesta Yayınları, İstanbul.

TEZCAN, Mehmet, 2007, V. YÜZYILDA ERMENİ – SASANİ SAVAŞLARI VE ERMENİLERE HUN DESTEĞİ, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 32 Erzurum.

THEOPHANES, 1997, The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813, Translated: Cyril Mango and Roger Scott, Clarendon Press, Oxford.

TİEFENBACH Hanspeter, 2012, Anadolu'nun Azizleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ULANSEY, David, 2008, Mitras Gizlerinin Kökeni, Antik Dünyada Kozmoloji ve Din, Çeviren: Hüsnü Ovacık, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Ulaş Töre Sivrioğlu

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, 1988, Büyük Osmanlı Tarihi, Cilt III, TTK Yayınları, Ankara.

VƏLİXANLI, Nailə (ed), 2007, Azərbaycan Tarixi, III-XIII əsrin, II. Cild, Bakı.

WIDENGREN, G., 2006, "Manichaeism and Its Iran Background, The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

WIESEHOFER, Josef, 2003, Antik Pers Tarihi, Çeviren: Mehmet Ali İnci, Telos Yayınları, İstanbul.

WILLIAMS, A.V. 1996, "Zoroasterians and Christians in Sasanian Iran" Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester 78.

YARSHATER, Ehsan, 2006, "Mazdakism" The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

YARSHATER, Ehsan, 2006, "Iranian Common Beliefs And World-View", The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

ZARRĪNKŪB, Abd Al-Hussain, 2007, The Arab Conquest of Iran and its Aftermath, CHI, Vol. 4, Ed: R. N. Frye, Cambridge University Press.

ZHA, Mşiha, 2002, Erbil Vakayinâmesi, Çeviren Erol Sever, Yaba Yayınları, İstanbul.

Resimler

Resim1: Hz. İsa'nın doğumunu kutlayan “Üç Persli bilge veya Magi; Balthassar, Melchior ve Gaspar (Saint Apollinare /Ravenna, 565).

Resim 2: İberia-Sāsāni tipinde dirhem. Ön yüzde Şah portresi ile Gürcü alfabesiyle **სტეფანოს**(Stephanos) yazısı okunmakta. Gürcistan Ulusal Müzesi #33148. Rapp Jr, agm,s.6

Ulaş Töre Sivrioğlu

Resim 3-5: Erken Hıristiyan tarihinin sembol isimleri farklı asırlarda da dini sanata ilham kaynağı olmuşlardır. Solda: İlk Hıristiyan Ermeni Kralı Tiridates III (287-330) 18. Asırda yapılmış bir freski, Ortada Aziz Gregorios'un (İstanbul Pammakaristos Kilisesi XIV. Asır). Sağda İlk Hıristiyan Gürcü Kralı Mihran III'ü (284-361) betimleyen 13. Asra ait bir fresk (Svetitskhoveli Katedrali/Mzheta, XIII. Asır, XIX. Asırda Rus sanatkarlar tarafından restore edilmiştir.)

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi İlkbahar 2016, 3 (10), ss.78-90

Academic Journal of History and Idea Spring 2016, 3 (10), pp.78-90

Araştırma Makalesi

Birinci Dünya Savaşı'nda Sibirya'daki Türk Esareti

Merve Üner*

Öz

Bu makalede Birinci Dünya Savaşı esnasında Kafkas Cephesi'nde Rusların eline esir düşen Türklerin Sibirya'ya doğru yolculukları ve kamp hayatları ele alınmıştır. Esaret süresince büyük sıkıntılar çeken esirlerimizin, özellikle açlık ve soğukla olan mücadelesi bir yaşam örneği niteliğindedir. Esaretin fiziksel zorluğunun yanı sıra Rusların zulmüyle karşılaşmaları da bu durumun çekilmez bir hal almasına neden olmuştur. Bu zorlu yaşamda çeşitli hastalıklara yakalanan Türk esirlerinin birçoğu yaşamını yitirmiştir. Rus kentlerinde yaşayan Müslüman halkın, bölgedeki esirlerimize yardım girişimleri de; Ruslar tarafından engellenince Türk halkının, Sibirya'ya yapılan bu esaret hayatı tam anlamıyla cehennem azabına dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: 1.Dünya Savaşı, Sibirya, Türk esirleri, Rusya, Esaret

---

* Doktora Öğrencisi, Balıkesir Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, E-posta: merveuner@gmail.com

Turkish Captivity In Siberia In World War I

Abstract

This article discusses the camp life and journeys towards Siberia taken by the Turks who fell captive to the Russians on the Caucasian battlefield during the first world war. The struggle with the hunger and the cold of our captives who had enormous troubles during the journey is particularly an instance of a survival. The physical challenges of the captivity and the persecution of Russians made this situation more difficult. In this hard life, most of the Turkish slavers who had kinds of illness were died. When the assistance enterprise to our slavers in the region of Muslim nations who live in Russian cities were obstructed by Russians, the slavery of Turkish nations in Siberia was absolutely turned the torment of hell.

Keywords: 1. World War, Siberia, Turkish captures, Russia, Captivity

Giriş

1914 yılında Türk donanmasının Rus limanlarını bombalaması üzerine Osmanlı Devleti resmen savaşa girerek dört yıl sürecek olan bir felakete doğru sürüklenmiştir. Savaş başladığında çeşitli cephelere bölünen Osmanlı Devleti sadece düşmanla değil, açlık ve yoklukla da savaşımıştır ki bu dönemde Türk milleti savaşı, acıyı ve kaybı bir arada yaşamak zorunda kalmıştır. Büyük güçlere karşı verilen bu mücadelede Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması'nı mecburen imzalamak durumunda kalmıştır. Dünya Savaşı'na girdiğinde Osmanlı Devleti 2.850.000 askere sahipti. Savaş sona erdiğinde ise ortaya çıkan sonuç korkutan cinstendi. Şehit sayısı: 500.000 iken toplamda esir sayısı ise:1.565.000 idi.¹ Bu rakamlar kesin olmamakla birlikte Rusya ile savaşılan Kafkas Cephesi'nde ise 200.000 civarında kaybımız vardır ve bunun yaklaşık 65.000'inini esirler oluşturmaktadır. Bu sayıya bölgedeki 60.000 sivil esir dâhil değildir.² Sarıkamış'ta, Osmanlı güçleri Ruslara karşı büyük zorluklar karşısında mücadele vermiş, soğuk, açlık, cephanenin yetersizliği gibi sebeplerden dolayı askerlerin birçoğu şehit düşerken, birçoğu da Rusların eline esir düşmüştür. Esirler için onlara nasıl davranılacağı konusunda savaş öncesi antlaşmalar yapıldıysa da Ruslar tarafından bu antlaşmalar göz ardı edilmiştir. Sibiryaya'ya götürülen esir Türklerin durumunu Osmanlı Devleti ilk başta tam olarak izleyemediği için vatandaşlarının esaret koşulları altındaki durumları ile ilgili bilgi alabilmek adına daha sonra Hilal-i Ahmer Cemiyeti aracılığıyla bölgeye Yusuf Akçura gönderilmiştir³.

¹ Mehmet Çetinkaya, Vatan Yıldızlardan Uzak Mı, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2011, s. 20.

² Cemalettin Taşkiran, "Ana Ben Ölmedim", Atlas Dergisi, Sayı:101(Ağustos 2001), s.49-50.

³Yusuf Akçura Osmanlı Hilali Ahmer Cemiyeti delegesi olarak Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarına dağıtılmış savaş esirlerini tespit etmek ve ihtiyaçlarını belirleyip, temin etmek ve sonrasında da esirlerin ülkelerine

Cephelerde esir alınan Türk askerleri ilk önce toplama merkezlerine götürülmüş ve ilk esaret şoku burada yaşatılmıştır. Ruslar tarafından Erzurum, Kars, Tiflis ve Nargin Adası cephelerden alınan esirler için toplama kampı olarak kullanılmıştır⁴. Esirler toplama kamplarında sorguya tabi tutularak, adları, lakapları, sınıfları, meslekleri üsera defterine kaydedilmekteydi. Sorgulama esnasında birlikleri ve ordularıyla ilgili düşmana bilgi vermeleri için Ruslar tarafından esirlere karşı zor kullanıldığı esirler tarafından hatıratlarda ifade edilmektedir⁵.Toplama kamplarından sonra da Türk vatandaşları Bakü, Omsk, Tomsk, İrkutsk, Uralsk, Samara, Kazan, Nijininovgorod, Harkov, Simbir, Ufa, Oka, Kostruma, Vladivostok, Viatka, Vologda, Krasnoyarsk, Orenburg'daki özel kamplara sevk edilmişlerdir⁶. Birinci Dünya Savaşı'nın mağdurları içinde şüphesiz ki en şanssız kesim Ruslara esir düşen Türk vatandaşlarıydı. Sibirya'nın en korkunç yerlerine sürgün edilerek, bu süreçte sözlü ve fiili olarak hakarete uğrayan esirler, aynı zamanda şiddete de maruz kalmışlardır. Yolculuk esnasında ve kamp hayatı süresince aç, susuz, bakımsız, tedavi şartlarından uzak tutulmaları şehit olmalarında etkindir. Her ne kadar esir olursa da birer insan olduğu unutulmuş Türklerin 20. yüzyılda Sibirya'da insanlık dışı bir vahşetle karşılaştığı ortadadır.

---

dönmelerini sağlamakla görevlendirilen Yusuf Akçura faaliyetleri sırasında en çok Rusya'da zorlanmıştır. Bunun sebebi olarak da esirlerin oldukça geniş topraklara sahip olan Rusya İmparatorluğu'nun her tarafına yayılmış olmalarını göstererek esirlerimizin durumları ve miktarlarıyla ilgili ciddi bir bilgi edinebilmenin oldukça zor olduğunu ifade etmiştir. İfham, 2 Teşrin-i Evvel/ Ekim 1335/1919, No:61; Türk Dünyası, 2 Teşrin-i Evvel/ Ekim 1335/1919, No:36.

⁴ Mahmut Akkor, 1. Dünya Savaşı'nda Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s129.

⁵ Başkatıpzade Ragıp Bey, Tarihi Hayatım, Haz. Bülent Varlık, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1996, s.81; Rusların eline esir olarak düşen 28. Tümen Kurmayı Yüzbaşı Rıfat sorguya çekildiği sırada düşmana istenilen bilgiyi vermediği için kafasına kılıçla vurularak yaralandığını belirtmiştir. Alptekin Müderrisoğlu, Sarıkamış Dramı, Cilt:2, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1988, s.517.

⁶ Cemalettin Taşkiran, Ana Ben Ölmedim, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s.208.

Savaş meydanlarında esir düşen Türk askerlerinin yaşadıkları zorluklar ve sıkıntı, daha Rusya'ya nakledilmeleri sırasında başlamıştır. Yolculuklarda hayvan taşımada kullanılan yük vagonları nakil aracı işlevini görmekteydi. Vagonlara istif halinde yerleştirilen esirler⁷ sürekli kilit altında tutulduğundan, tuvalet ihtiyaçlarını vagonun bir köşesinde görmeye mecbur bırakılırdı.⁸ Vagonlardaki kokudan ve pislikten dolayı hastalıkların önüne geçmek imkânsızdı ve bu sebepten dolayı kaynaklar da ölüm oranının yüksek olduğunu göstermektedir.⁹ Yaralı ve sağlıklı esirler bir arada tutularak, genelde Kafkas Ermenilerinin idare ve kontrolü altındaydı. Varılan yerlerde vagonlar açıldığı zaman, her vagonun 10-15 Türk askeri ölmüş olarak çıkarılmakta¹⁰ ve yollarda cansız olan bedenler açık araziye atılmaktaydı.¹¹ Bu süreçte Sibirya'da oynanan bir dram Ziya Yergök tarafından şu şekilde anlatılmıştır: “1915 yılının ikinci haftasında, Samara istasyonuna gelmiştik. İstasyonda bizden başka 4-5 katar dolusu Türk esiri vardı. Vagonlar kilitli idi, girip çıkmak yasaktı. Bir gün bu vagonlardan birisinin küçük penceresinden bir Türk şöyle bağırıyordu: Saldat kardaş, Saldat kardaş! Dava, dava... Zavallı Türk esiri Rus erini kardeş yapıyor ve ondan su istiyordu. Fakat bu feryat ancak boşluğa çarpıyor, tek bir yudum su veren olmuyordu. Sonradan Rus gazetelerinden öğrendik ki trenler dolusu

⁷ ATASE, K.2190, D.5, F.1-6.

⁸ Yücel Yanıkdağ, Millete Deva Olmak Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp Ve Milliyetçilik 1914-1939, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.29.

⁹ Rusların elinde esir olan Hilmi Erbuğ adlı bir subayın hatıratında nakil sırasında her gün dört ile beş esirin öldüğü aktarılmaktadır. Baran Erbuğ, Kaybolan Yıllar (Mülazım Ahmet Hilmi'nin Sarıkamış- Sibirya-Afganistan Hatıraları ve Hayatı), Vadi Yayınları, Ankara, 2007, s.202.

¹⁰ Betül Aslan, Birinci Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:42, Erzurum, 2010, s.285; Ruslara esir düşen bir Türk askeri bu süreçte yaşadığı olayda Ermenilerin Türklere karşı tutumunu şöyle aktarmaktadır: “Ruslar esirleri topladıktan sonra bir Ermeni askeri kendi efradımızdan biri beni sırtında götürmekte iken dipçik ile beni darp etti bunun yanı sıra saç ve sakalımı da yoldu.”ATASE, K. 2190, D.5, F.7-2.

¹¹ “Sibirya'ya giderken Ruslar, esirleri hayvan vagonlarıyla sevk etmişlerdi. Sağlık durumu iyi olmayan esirlerin hastaneye sevk edilmesi gerekiyordu. Sağlıklı ve hasta olan esirler vagonlara doldurup Sibirya'ya gönderilmişlerdi. Yolda Türk esirlerin pek çoğu vefat etti. Hatta vefat edenleri Rus askerlerin vagonlardan dışarıya attıklarını bizzat gördüm.”ATASE, K.2481,D.406, F.1-8a.

Türk esiri karantina var diye buldukları hayvan vagonlarında, kilitli kapıların ardında haftalarca aç ve susuz bırakıldığından, hepsi ölüp gitmişlerdi.”¹²

Sibirya’da Türk esirlerin nakil edildiği Rus kamplarının da vagonlardan aşağı kalır yanı yoktu. Ruslar, daha önceden terk edilmiş olan fabrikaları kamplara çevirerek esirleri, insanların yaşamaları için elverişsiz olan bu ortamlarda tutmuşlardır. Kamplarda ele geçirilen binlerce esirin gelmeye devam etmesi nedeniyle aşırı kalabalık çarçabuk hissedilmiştir. Bu yüzden kamplardaki yatak, battaniye ve odun sıkıntısı daha da ağırlaşmıştır.¹³

Rus esir kamplarında bulunan esirlerin hatıratlarında yemek konusunda yaşanan sıkıntılara dair şikâyetler her daim yer almaktadır. Genellikle esirlerin anlatılarında yemek temini ve yemeğin kalitesinin yetersiz olduğu yönünde göndermeler içermektedir. Varnavin kampında esir olan Mülazım Mehmet Efendi konuya dair yaşanan sıkıntıyı şu şekilde dile getirmiştir:“Açlıktan ölecek gibiydik. Kıştan kalan kurtlu öküz kafalarını pişirip yemek zorunda kalıyorduk. Öyle kötü kokuyordu ki bu kafalar pişerken, kıştan uzağından geçenler bile elleriyle burunlarını kapatıyorlardı. Kışlada en çok yemek yiyen iki tutsak vardı. Her biri aylık 29 kilo ekmek yemişlerdi. Bunlardan birisi de bendim. Öküz başı ve lahana yemekten tiksiniyordum. Yediğim ise sadece ekmekti. Günlük yemek yeme hakkımız 160 grama düşmüştü. Ekmekle karın doyurma olanağı da kalmamıştı.”¹⁴ Esirlerin kamplara yerleştirildikten sonra bir yandan belirsizlikler içinde yaşamlarını sürdürmeye çalışarak akıl sağlıklarına sahip çıkmaya çalışmaları, bir yandan da normal bir görüntü sergileyebilme çabaları yadsınılmayacak bir durumdur.

¹² Sami Önal, Tuğgeneral Ziya Yergök’ün Anıları / Sarıkamış’tan Esarete, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 27.

¹³ ATASE, K.313, D.1269/552, F.1-1.

¹⁴ Mehmet Arif Ölçen, Vetluga Irmağı, Ümit Yayınevi, Ankara, 2006, s. 133-140.

Belli bir süre sonrasında esirler kamplarda boş zamanlarını değerlendirebilmek adına bazı etkinliklere girişmişlerdir. Kültürel etkinliklerin en dikkat çekici olanlarının başında şüphesiz ‘esir gazeteleri’ gelmektedir.¹⁵ Bunun yanı sıra yine kamplarda tiyatro, konser gibi eğlenceler de düzenlenilmiş¹⁶, lisan kursları da açılmıştır. Bunların dışında spor faaliyetlerine de esirler tarafından önem verilmiş ve takım dahi kurulmuştur.¹⁷ Bu faaliyetler sayesinde can sıkıntısını gidererek sosyalleşmişlerdir.

Rusya’dan firar ile Anadolu’ya dönen esirlerin ifadelerine göre, hem iklim hem de coğrafyanın sert olması ve Rusların Türk esirlere oldukça kötü davranmaları, açlığın da etkisiyle hastalıkların yayılması gibi nedenler esirlerin telef olmasını imkânsızlaştırmıştır.¹⁸ Özellikle tifo, kolera, lekeli humma ve bit salgını esir Türklerin hayatını daha da zor bir hale getirdiği ve hastanelerde doktorlar tarafından gerekli ehemmiyeti göremedikleri de bir gerçektir.¹⁹ Ziya Yergök bu konuyla ilgili anısını anlatmaktadır: “...Yolculuğun birinci ya da ikinci günü idi ki aramızda gizli kaşınmalar ve bitlenmeler açığa çıkmaya başlamıştı. Artık gece ve gündüz bitlerle uğraşılıyor, adeta onlarla muharebe ediyorduk. Nihayet arkadaşlar ‘böyle olmaz. Haydi utanmayı

¹⁵ Sibiryâ’daki esir kamplarında Türk esirler tarafından Niyet, Ne Münasebet, Kurtuluş, Arapça Gazetelerini çıkarmışlar ve bunların yanında Vaveyla adında bir de dergi çıkarılmıştır. Bu gazetelerin esirler tarafından yayınlanmış olması Türk milletinin zor şartlar altında neler yapabileceğinin açık bir kanıtıdır. Ergun Hiçyılmaz, Esir Kampları Bana Biraz Hürriyet Yollar Mısın?, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2010, s.194-196; Cemil Kutlu, “Krosnayarsk’ın Ölüm Kampından Yatılı Üniversiteye Dönüşmesi”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:32, 2007, s. 257-258 .

¹⁶ Türk esirler tarafından Mürebbiye, Çoban Kızı, Paşanın Keyfi Yerinde, A Be Karı gibi oyunlar oynanmış ve başarılı bir şekilde sahneye konulmuştur. Başkatipzade, a.g.e., s. 101.

¹⁷Başta futbol olmak üzere spor faaliyetleri esirler arasında oldukça popülerdir. Bunlar arasında paten, uzun atlama, gülle, disk, cirit ve el topu atmak, meç, güreş, tenis, hususi yumruk topu, yuvarlak gülle oyunu, jimnastik, koşu ve barfiks esirler açısından itibar gören sporlar arasında yer aldığı dikkat çekmektedir. Erbuğ, a.g.e., s.72; Tahsin İybar, Sibiryâ’dan Serendib’e, C.H.P. Halkevleri Bürosu Yayınları, Ankara, 1950, s. 37.

¹⁸ ATASE, K. 2190, D.5, F.1-7.

¹⁹“Sibiryâ’daki karargâhta bir Türk esiri konuyla ilgili yaşanan hatırasına şöyle yer vermiştir: “Kampta soba yakılmadığı için birçok esirin el ve ayaklarında soğuktan yaralar oluşmuştu. Bu sebepten dolayı esirler hastanelere sevk edilmişti. Fakat hastane odalarına hastaları, balık istifi gibi yerleştiriyorlardı. Hastaların yaraları temizlenmiyor, ilaç verilmiyor ve hiçbir doktor tarafından esirlerin hal ve hatırı sorulmuyordu.” ATASE, K. 2190, D.5, F.7-35.

kaldırın, hepimiz birden adam akıllı bitlenelim de kimse bitsiz kalmasın. Belki mücadele hep birlikte yapılırsa işimiz daha kolay olur, sonunda rahat ederiz.” dediler.

Kaput, pelerin, don, gömlek ve fanila ne varsa hepsindeki bitleri çıtır çıtır kırdık, yeniden giyindik. Allah bilir aradan ya yarım saat ya da bir saat geçmişti ki tekrar bitlerin hücumuna uğradık. Oramız buramız kaşınmaya başladı. Bu mücadele defalarca tekrar edildi. Sabahlara kadar hem ayrı ayrı, hem de birlikte bit kırmaya devam ettik. Halk arasında kullanılan ‘bitten boğulmuş’ sözüne hak verdim. Öyle sanıyorum ki, hasta olan adam gerçekten bitten boğulabilir. Çünkü hastanın bunları temizlemeye gücü yetmez, mahvolup gider.”²⁰ İncelenen kaynaklarda, savaş sırasında cephelerde sinir bozuklukları geçiren Osmanlı askerlerinin bulunduğu da belirtilmektedir. Askerlerden bazılarının sinirleri esaret öncesinde yaşanan ruhsal travmadan dolayı esaret sırasında bozulurken, bazıları da esaretin getirdiği travmaya yenik düşmüştür. Esirler açısından imkânların elverişsizliği, esaret süresinin belirsizliği, memleketle olan haberleşmenin sıkıntılı olması bu durumu ağırlaştıran nedenler arasında yer almaktadır. Rusya’da esir olarak bulunan Mülazım Ahmet’in kaldığı kamptaki izlenimi dikkat çekicidir: “Esirler arasında sinirlilik bir salgın gibi yayılmıştır. Herkes barut gibidir... O kadar ki en basit söz karşısındakini çileden çıkarmaya kâfi gelmektedir.”²¹ Esirlerin esaret sürecinde yaşadıkları sıkıntılara şahit olan bölgedeki Türk ve Müslüman halk tarafından yardım cemiyetleri kurulmuştur. Örneğin; Tiflis’teki İslam Cemiyet-i Hayriyesi, Gence’deki Gence Gençlik Teşkilatı Türk esirlerine yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşılarken bir de hasta olanların tedavileriyle de

²⁰ Yergök, a.g.e., s. 136.

²¹ Ergun Göze, Rusya’da Üç Esaret Yılı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1991, s. 73.

ilgilenmişlerdir.²² Aynı zamanda bu cemiyetler ölen esirlerin defin işlemleriyle de uğraşmaktaydı. Bu gruba üye olan Naki Keykurun şunları anlatmaktadır: “...Teşkilatımız, esir trenlerinden bırakılan cesetler için istasyonda daimi bir nöbetçi bırakıyordu. Bir gün istasyondan geçen bir trenden dört ceset bırakıldığını haber aldık. Hemen toplanarak aziz şehitlerimize cenaze merasimi yaptık. Gözyaşları arasında söylenen nutuklardan sonra ebedî istirahatgâhlarına koyduk. Anadolu’da doğan Türk Mehmetçiği Türklük uğruna koşuyor, ölüyor ve yine Türk toprağı olan Azerbaycan’da toprağı veriliyordu.”²³ Kurulan cemiyetlerin yanı sıra Müslüman halkta, Türk esirleri için defin işlemleri görevini üstlenmiştir. Kaçmaya çalışırken vurulup öylece bırakılan, Rusya’ya nakledilirken vagonlarda veya getirildikleri yerlerde ölen yol kıyılarına, demiryolu çevresine atılan Müslüman esirlerin cenazeleri cemiyetler tarafından toplanarak, Türk esirlerinin İslami usullere göre defnedilmesini sağlamışlardır.²⁴ Ruslar tarafından bir müddet sonra Türklere olan bu yardımlar da engellenmiştir. Birinci Dünya Savaşı devam ederken patlak veren 1917 Bolşevik İhtilali Rusya’daki düzeni alt üst ederek ülkede büyük bir otorite boşluğu yarattığından bu durum bölgedeki esirler açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Özellikle yaşanan ihtilal esirlerin yiyecek, içecek ve giyecek sıkıntısı çekmesinde etkindir. Bunun sebebi ise ihtilal öncesi Türk esirler kimi yerlerde kötü davranışlarla karşılaşırken veya ilgisizlikten donarak ölürlerken, siyasi değişiklik üzerine birden bire bütün esirler serbest bırakılmıştır. Yaşanan değişim üzerine muhafızların da kamplardan çekip gitmiş olması, esirlerin yiyeceklerini kendileri bulmak durumunda kalmalarında önemli bir rol oynamaktadır. Domçirkina kasabasında hapsedilen Faik Tonguç hatıratında ihtilal sonrasında yemek teminiyle ilgili sıkıntısında şunları yazmıştır: “İki aydan beri devam eden ekmek meselesi bugünlerde aşırı bir dereceye vardı. Kumandana aç olduğumuz söylendi. Bizi böyle açlıktan öldüreceğinize, beynimize birer kurşun sıkın daha kolay ölürüz! Denildiyse de üzülmedi.”²⁵ Savaşın acı faturası tam anlamıyla Türk esirlerinden çıkmıştır denilebilir. Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu sıkıntılı dönemde bu Türk evlatları için yeterli bir takip yapılamadığından Türk esirleri adeta kaderlerine terk edilmiştir. Harbiye Nezareti ve Kızılay’ın yardımlarının da esirlere ulaştırılmasında aksaklıklar yaşanmaktaydı. Avrupa Kızılhaçları ile gönderilen yardımlar ise ya çok gecikmekte ya da bu yardımlar eksik olarak Türk esirlere dağıtılmaktaydı.

²² Nuri Köstüklü, “1. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler”, Atatürk Araştırma Merkezi, Cilt:28, Temmuz 2012, s.5.

²³ Naki Keykurun, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi’nden Hatıralar (1905-1920), İlke Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s.54.

²⁴ Hastalanan esirlerin cesetlerinin bölgedeki Müslüman halk tarafından toplandığı ve defnedildiği Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti’ne gönderilen belgeler ışığında kanıtlanmaktadır. K.A, D.542.

²⁵ Faik Tonguç, Birinci Dünya Savaşı’nda Bir Yedek Subayın Anıları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul, 1999, s. 223.

Çok sonra Osmanlı Devleti adına Yusuf Akçura, bölgeyi dolaşarak Türk esirlerle ilgili sunduğu rapor, kamplarda çekilen sıkıntıyı anlama açısından yeterince aydınlatıcıdır.²⁶ Esirlerin yurda döndürülme faaliyetleri ise 3 Mart 1918 tarihinde Brest- Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasıyla kesinleşmiştir. Nitekim antlaşma gereği taraf olan devletler ellerinde bulunan savaş esirlerini mübadele edebilmek adına Moskova'da görüşme başlatmışlar ve varılan sonuç üzerine Merkezi Sovyet Hükümeti'nin kontrolü altındaki sahada bulunan Türk esirlerinin bir kısmı 3-4 aylık bir süre içinde Türkiye'ye dönebilmiştir.²⁷Kalan esirlerin yurda döndürülme faaliyetleri ise 1926 yılına kadar sürdürülmüştür.²⁸

Sonuç

Bu durum Rusya’da çıkan 1917 yılındaki Bolşevik İhtilali’ne kadar sürmüştür. Rusya’da bu dönemde Çarlık rejimi yıkıldığı için, yönetimde başlayan karışıklıklar ve devlet düzeninin sarsılmasıyla, esir kampları oldukça bakımsız bir hâl almıştır. Esir kamplarına yiyecek ve giyecek gönderme işi neredeyse tamamen durmuş, yaşanan gelişmeler ise Müslümanları ciddi anlamda sıkıntıya sokmuştur. Bolşevik İhtilali’nin yol açtığı karışıklıktan istifadeyle bu esirlerin bir kısmı çeşitli vasıtalarla yurda dönebilme fırsatını yakaladıysa da bir kısmına bu esaret hayatı mezar olmuştur.

²⁶ “Osmanlı üserasını aramak üzere 3 Ağustos 1918’de Sibiry’a’daki hastaneleri dolaştım. Bu hastanelerin heyet-i umûmiyesinin değil, hatta ayrı ayrı her birinin bir idare heyeti veya müdürü olup olmadığını bir türlü anlayamadım. Kazan’da Osmanlı üserasından kaç hastanın varlığını bilen bir mevki resmî olmadıktan başka, hastanelerin idare odalarında haber verebilecek kimseye tesadüf olunmuyordu! Her hastaneye, milliyet ve ordu ayırmaksızın Rus, Macar, Türk, Alman üserası yalnız isimleri ile kaydolunup mensup oldukları orduların işaretine bile lüzum görülmeksizin yatırılmıştı. İsimler de al-el-ekser yanlış yazıldığından esami cetvellerinden de ciddi ve kati malûmat alabilmek zordu. Binaenaleyh hastanelerin koşuşlarını birer birer dolaşarak içinizde Türk neferi var mı? diye bekçi gibi bağırıp aramaktan başka çare yoktu. Biz de bu iptidai usule müracaat ettik; dolaştık, bağurdık, sorduk.” Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey’in Raporu, Dersaadet-1335/1919.

²⁷ İstiklâl, 2 Teşrin-i Evvel/Ekim 1335/1919, No:266.

²⁸ BCA., 030.10/7.40.19.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi (ATASE) Arşivi. Türkiye.

Cumhuriyeti Kızılay Arşivi.

Resmi Raporlar

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu, Dersaadet, 1335/1919.

Gazeteler

İstiklâl

İfham

Türk Dünyası

Araştırma ve İncelemeler

AKKOR, Mahmut, 2006, 1. Dünya Savaşı'nda Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

ASLAN, Betül, 2010, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler", A.Ü. Türkiyat Enstitüsü Dergisi, Sayı:42, Erzurum.

ÇETİNKAYA, Mehmet, 2011, Vatan Yıldızlardan Uzak Mı, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul.

ERBUĞ, Mehmet Baran, 2007, Kaybolan Yıllar (Mülazım Ahmet Hilmi'nin Sarıkamış- Sibiryaya-Afganistan Hatıraları ve Hayatı), Vadi Yayınları, Ankara.

GÖZE, Ergun, 1991, Rusya'da Üç Esaret Yılı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

HİÇYILMAZ, Ergun, 2010, Esir Kampları Bana Biraz Hürriyet Yollar Mısın?, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul.

İYBAR, Tahsin, 1950, Sibiryaya'dan Serendib'e, C.H.P. Halkevleri Bürosu Yayınları, Ankara.

KEYKURUN, Naki, 1998, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi'nden Hatıralar (1905-1920) , İlke Kitabevi Yayınları, Ankara.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, 2012, “1. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler”, Atatürk Araştırma Merkezi, Cilt:28, Sayı:83, Ankara.

KUTLU, Cemil, 2007, “Krosnayarsk'ın Ölüm Kampından Yatılı Üniversiteye Dönüşmesi”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:32, Erzurum.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, 1988, Sarıkamış Dramı, Cilt:2, Kastaş Yayınları, İstanbul.

ÖLÇEN, Mehmet Arif, 2006, Vetluga Irmağı, Ümit Yayınevi, Ankara.

ÖNAL, Sami, 2006, Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları / Sarıkamış'tan Esarete, Remzi Kitabevi, İstanbul.

TAŞKIRAN, Cemalettin, 2001, “Ana Ben Ölmedim”, Atlas Dergisi, Sayı:101, İstanbul.

TAŞKIRAN, Cemalettin, 2001, Ana Ben Ölmedim, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

TONGUÇ, Faik, 1999, Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

VARLIK, Bülent, 1996, Başkatipzade Ragıp Bey Tarihi Hayatım, Kebikeç Yayınları, Ankara.

YANIKDAĞ, Yücel, 2014, Millete Deva Olmak Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp Ve Milliyetçilik 1914-1939, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Araştırma Makalesi

Turkuaz Ermenek Baraj Gölünün Verimlilik Potansiyeli, Sosyo Ekonomik Etkiler Ve Bölge Halkını Göçe Zorlayan Sebepler Açısından İncelenmesi***

Nezahat Koçyiğit*

Atiye Emiroğlu**

Öz

Bilim ve teknolojideki gelişmelerin sanayiye olan yatırımları artırması ve bu yatırımların enerji gibi önemli bir girdiyi gerektiriyor olması günümüz ekonomisinin en önemli özelliklerindedir. Su kaynaklarının bu önemli sanayi girdisinin teminine, yani enerji üretimine dönüştürülüyor olmasında barajlar ve hidroelektrik santralleri için yer tespiti önem arz etmektedir. Bu yerlerin başında gelen ve ülkemizin enerji ithalini büyük ölçüde azaltan, bölgeyi kalkındıran, yıllık 1,2 milyar ve 2015 yılı itibariyle 683 kilowatt saat elektrik enerjisi üreten ülkenin en yüksek birinci Barajı Ermenek Barajının da bölge ve ülke ekonomisine olan katkıları yadsınamaz bir gerçektir. Öyle ki enerji üretiminin, su sporlarının, tatlı su balıkçılığının, vb. faaliyetlerin bölgenin ekonomik kalkınmasında ve istihdam olanaklarının artmasında rol oynayan faaliyetler arasında olduğu bilinmektedir. Ayrıca çevreye, bölge halkına olumlu ve olumsuz etkilerin sosyo-ekonomik açıdan değerlendirilmesi, baraj yapımı ile bölge halkını göçe zorlayan sebeplerin olduğu bilinmektedir.Çalışmada bu sebeplerin, Taşeli Bölgesi'nin önemli bir yatırımı olan Ermenek Hidroelektrik Santrali'nde, bölge halkına olan etkiler ve barajın yapımından faaliyete geçtiği aşamaya kadar olan süreçte yaşanan göç hareketleri açısından araştırılması amaçlanmıştır. Çavuş köyünden göç eden ve Ermenek'te yaşayıp baraj yapımından etkilenen bölge halkına ulaşılmıştır. Baraj gölü oluşumunun, ekonomik getirilerinin yanı sıra, zorunlu göçe, işsizliğe, yerlerinden ve yurtlarından edinmeye bağlı kültürel kayba yol açtığı gibi bulgulara ulaşılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Turkuaz Ermenek Baraj Gölü Tarihi, Zorunlu Göç, Sosyo-Ekonomik Etkiler

*** Bu çalışma 2. Uluslararası Uygulamalı Bilimler Kongresi (UUBK'2016)'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur, 23-25 Ekim 2016, Konya.

* Öğr. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, E-posta: aemiroglu@kmu.edu.tr

** Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Ermenek M.Y.O., Ermenek/Karaman, E-Posta: aemiroglu@kmu.edu.tr

An Analysis Of Productive Potential Of Ermenek Reservoir Formation And Its Impact On The Reasons Of Socio-Economic Condition And Migration Of The Regional Population

Abstract

That the developments in the science and technology increase the investments on industry and that these investments require the important inputs such as energy are of the most important features of today's economy. In transforming water resources into the supply of this important industrial input i.e. energy generation, location for dams and hydroelectric power stations have importance. The contributions of Ermenek Dam, the major one among these locations, which largely decreases the energy import of our country, develops the region, generates 1.2 billion kwh of electrical energy a year and 683 kwh in respect with 2015, and is the highest dam of the country, to the regional and country economy is an undeniable fact. That is, it is known that the activities such as energy generation, water sports, fresh water fishing are among the activities playing role in economic development of the development and increase of employment opportunities.

The aim of the study is to reveal the effects of Ermenek Hydroelectric Power Station which is an important investment of the Taşeli Region on the local community and effects to forced migrated the people in the process from beginning to construct the dam to the stage it comes into operation. It was reached to the people of the region who migrated from Çavuş village and live in Ermenek and were affected by dam construction. According to findings; were seen economic incomes as well as cultural disadvantages, forced migration, unemployment, etc.

Keywords: Turquois Ermenek Dam Lake History, Obligatory Immigration , Socioeconomic Factors

Giriş

Mevsimplere bakıldığında düzensiz olan su kaynaklarının verimli kullanımı, hidroelektrik enerji üretimi, turizm ve eğlence, su temini, selleri önleme, balıkçılık, vb. barajların ve baraj gölü inşaatlarının sebeplerindedir. Bunların arasında en önemli sebebin, dünya genelinde barajlardan elde edilen enerji ve karşılanan enerji gereksinim miktarına bakıldığında elektrik üretiminin olduğu söylenebilir. Ülkemizde de son dönemlerde elektrik enerjisi tüketiminin artması ile yerli yatırım ve barajlar önem kazanmıştır. Öyle ki su kaynaklarından en etkin şekilde faydalanma, enerji üretme, su sporlarına imkan sağlama, su ürünleri, içme ve kullanmasuyu üretme vb. ülke ve bölge için barajların yapımı ile vücuda gelen olumlu etkilerdir. Öte yandan barajların inşası yeni bir doğal ortamın, yeni türlerin ve yaşam alanlarının, kısacası yeni bir ekolojik oluşumun ve çevreye verdiği zararlar yönünden tepkilerin de sebebidir. Ülkemiz açısından son derece önem arz eden kaynaklardan biri olan barajların yapımı ile söz konusu bölgenin tarihsel, ekonomik ve sosyo-ekonomik yönden ve yöre halkı açısından birçok değişimle karşı karşıya kalacağı açıktır. Toprak alınımını gerektiren, iç göç, dış göç, iş olanaklarının azalması, vb. yansımaları olan insan eliyle insanın yerinin değiştirilebildiği projelerdir. Özellikle barajın içinde yerleşik olan köy halkının göçe zorlanması, geçmişinden koparılması, yeni gelir yolları aramaya çabalaması, tüm alışkanlıklarını bırakmak durumunda kalması söz konusu değişimler arasında “zorunlu göç” adıyla gelmektedir. Çalışmanın konusu turizm potansiyeli yüksek olan ve yapılan yollar, iklim özellikleri sonucu açılan kayak turizmi, yeni yatırımlar ve barajlar ile yeniden şekillenen, Taşeli Bölgesi merkezinde yer alan Ermenek Turkuaz Baraj gölü oluşumunun verimlilik potansiyelini ve sosyo-ekonomik etkilerini “zorunlu göç” olgusu boyutuyla ele almaktır. Literatür taramasının ardından bölge halkı ile yapılan görüşmelerden ortaya çıkan bulgular yansıtılmış olup, önerilerde bulunulmaya çalışılmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1.Hidroelektrik Santralleri Kalkınma Projelerinin Verimlilik Potansiyelleri, Sosyo Ekonomik Etkileri ve Yerinden Edilme

Küresel olarak tüketilen elektriğin %16'sına yakını ve yenilebilir kaynaklardan elde edilen elektriğin de %86'sı hidroenerjiden ve santrallerinden elde edilmektedir. Çin, ABD, Rusya, Kanada ve Brezilya dünya elektrik üretiminin yarıdan fazlasını sağlayan ülkelerdir. Buna karşılık 2035 yılına kadar Asya-Pasifik bölgesinde %98, Afrika'da %104 oranında üretim artışı öngörülmektedir. Ancak çevresel ve sosyal etkiler, bu üretimin yaygınlaşmasının önündeki en büyük baskı olarak görülmektedir.¹ Binaenaleyh, bu çevresel-sosyal baskı ve etkilerin sonucu, baraj gibi kalkınma projelerinde sürdürülebilirliğin artması için toplumlar üzerindeki muhtemel etkilerini araştırmaya yönelik ilk defa ABD'de olmak üzere Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) yapma zorunluluğu getirilmiştir. Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'ndan sonra dünyada hızla

¹Andrea Kraljevic - JianHuaMeng – PatriciaSchelle, Baraj Yapımında 7 Günah, Yay. Haz.(WWF-Türkiye), WWF-International– Tatlı Su Programı & WWF-Almanya, 2013, s. 4.

Nezahat Koçyiğit- Atiye Emiroğlu

yaygınlaşarak bu değerlendirmeyi uygulayan ülke sayısı artırılmış ve ülkemizdeki uygulamaları da 1993 yılında başlamıştır. ²

Kalkınma projelerinde, hemen her ülkede barajların toplumun tümünün yararına olduğu, ancak bu süreçten etkilenen toplumun bazı kesimlerinin; kültürel, maddi kayıp ve fakirleşmeyle baş etmek zorunda oldukları ifade edilmektedir. Bunlardan maden, petrol ve baraj gibi projelerin bölgenin uzak yerlerinde yapıyor olması genellikle yoksul, izole, eğitimsiz ve bu gibi sebeplerden ötürü henüz haklarını bilmeyen ya da savunamayan bireylerin bu durumdan etkilendiği vurgulanmaktadır. ³Demiryolları, milli parklar, havaalanları, sulama projeleri ve hidroelektrik santralleri gibi arazi gerektiren kalkınma projeleri genelde “zorunlu göç” ile sonuçlanmaktadır. Öyle ki Dünya Bankası verilerine göre barajlarda; kentleşme ve ulaşım alt yapısında, kamusal kalkınma ve alt yapı projelerini içeren bu üç sektörde 80 ve 90’larda, 20 yılda 200 milyon insanın yerinden edildiği tahmin edilmektedir. Diğer tüm sektörlerin buna dahil olması durumunda rakamın 300 milyon insana çıkacağı öne sürülmektedir ki devletlerin bu konuda istatistikleri yayınlamak istemeyişi zorunlu göç rakamlarının belirsizliğine neden olmaktadır. Aslında genellikle bu durumun “planlı” bir olgu olduğu belirtilse de çoğunlukla proje sonuçlarının etkilerine ilişkin yeterli bilgi olmamakta, kişisel mülkiyet haklarına riayet edilmemekte ve kişiler arazilerinden edilmektedirler. ⁴

Genel kabul görmüş bir tanım bulunmamakla birlikte literatürde kalkınma projeleri nedeniyle yerinden edilenlerin “göçe zorlananlar”, “kalkınma mültecileri”, “gönülsüz göçenler”, “ülke içinde yerinden edilenler” şeklinde tanımlandıkları görülmektedir. Uluslararası Finans Örgütü (International Finance Institution-IFC) kalkınma projelerinin önemli bir paydaşı olarak “yerinden edilme” kavramını fiziksel ve ekonomik olarak ayırmaktadır. Buna göre fiziksel yerinden edilme; projenin sahasında yaşayanların taşınmasıdır. Bunlar; arazinin yasal sahipleri, arazinin yasal sahipleri olmasa da yasalarca tanımlanabilecek hakları olanlar ve herhangi bir yasal hakkı olmayanlar. Ekonomik yerinden edilme ise göç etmek zorunda kalınmadığında bile proje sebebiyle geçim kaynaklarını kaybetme, dükkanlarını, pazar yerlerini ve müşterilerini kaybetme ile sonuçlanabiliyor.⁵ Bir örnek verilecek olursa; Tayland’ın kuzeydoğusunda Tayland Mun Nehri üzerinde inşa edilen Pak Mun Barajı inşaatı sırasında birçok balık türünün yok olması, geçim kaynağı balıkçılık olan halk için uzun süreli protestolara sebep olmuştur. ⁶ Yerinden edilme sadece göç edenleri değil, göç edilen yerlerde yaşamakta olanları da yeni durumdan ve gelen popülasyondan etkilemektedir. Yakın zamana kadar yeniden yerleştirme (iskan) ihmal edilen bir süreç olmuştur.⁷ Zorunlu göçe maruz kalanlara yani yerinden edilenlere ev ya da toprak verilerek gerçekleştirilen bir iskan politikasının nakit tazminat verilmesine tercihi savunulmaktadır. Dünya Bankası (1998) raporu ise iskan politikalarının zor ve sancılı süreçler olduğunu, doğru şekillerde uygulanması gerekliliğini, girişimci toplumlarda nakit tazminatların daha iyi bir politika olacağını savunmaktadır. Kentsel ve kırsal olarak iki türlü gerçekleştirilebilen iskan politikaları mevcuttur. Kentsel iskan da kent merkezlerinde ya da ilçelerde ev ve iş imkanı verilmesi, kırsal iskan da ise

²İrge K Şatıroğlu, Zorunlu Göç ve Yeniden Yerleşimin Toplumsal Çevre Üzerindeki Etkisi: Tahtalı Barajı Örneği(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, s.14.

³Şatıroğlu, a.g.e., s. 21.

⁴Şatıroğlu, a.g.e., s. 17-18.

⁵Şatıroğlu, a.g.e., s. 23.

⁶ W. Courtland Robinson, “Risksand Rights: The Causes, Consequences, and Challenges of Development-Induced Displacement”, The Brookings Institution-SAIS Project on Internal Displacement, Washington, 2003, s. 18.

⁷Hari Mohan Mathur, “Resettling People Displacedby Development Projects: Some Critical Management Issues”,Social Change, 36-86, 2006, s. 37.

Nezahat Koçyiğit- Atiye Emiroğlu

tarımsal arazi ve bunun yanı sıra ihtiyaç duyulması halinde orman, balık kaynakları ile doğal kaynaklara erişim imkanı sağlanmaktadır. Fakat bu durumun Dünya Barajlar Komisyonu'nun hazırladığı rapora göre (WCD, 2000) çoğu zaman işlemediği, iskan için yerleşimlerin hazır olmadığı ve çoğu insanın zor kullanarak evlerinden edildiği belirtilmektedir.⁸ Zorla yerinden edilmenin bir grup insan için sosyal dışlanma getirdiği, sosyal adalet ve eşitlikten yoksunluğu ve yoksullaşmayı ortaya çıkardığı bilinmektedir. Yoksullaşmak ise en büyük risklerden biri olarak görülmektedir. Bu riski önleyebilmek ve güvence sağlamak yönünde düzenlemeler yapmak bu tür projelerin yararını artırabilecektir. Bu her zaman mümkün olamamaktadır. Bunun için aydınlanmış politikalar ile riskleri en aza indirmek için planlar yapılmalı, finansal kaynaklar ayrılmalı, yerinden edilen sivil halkın ekonomik hakları ve onuru korunmalıdır.⁹

1.2. Ülkemizdeki Uygulamalar

Enerji ihtiyacını karşılamada büyük ölçüde dışa bağımlı olan ülkemiz, hidroelektrik santralleri gibi maliyetinin yanı sıra faydası fazla olan enerji yatırımlarının sürdürülebilir avantajlarından yararlanma yönünde strateji geliştirmektedir. Haziran 2010 (210.119,76 GWh (GigaWatt Saat) elektrik üretimi, İran, Gürcistan, Azerbaycan gibi ülkelere 1.882,5 GWh elektrik alımı, tüketime sunulan enerji 212.064,1 GWh) verilerine göre dünyada en yüksek enerji tüketimi açısından 24. sırada yer alan ülkemizde enerji ihtiyacını karşılamada olumsuz etkiler, teknolojik alt yapı ve yüksek maliyetleri nedeniyle fosil yakıtların yerine geleneksel üretim sistemi olan hidroelektrik santrallerinden yararlanma devam etmektedir.¹⁰ Hidroelektrik santraller bir öz kaynak olarak yenilenebilir, işletme ve bakım maliyeti az, çevre kirliliği oluşturmayan ve ulusal olması sebebiyle güvenilir enerji sağladığı için önemli bir tercihtir. Verimlilik potansiyelleri değişken olup, bütün akışın değerlendirilebilmesi mümkün olmadığından var olan teknoloji ile azami ölçüde bu santrallerden faydalanılmaya çalışılmaktadır.¹¹ İşletme maliyeti düşük, işletme ömrü uzun, kısa sürede devreye alınabilen ve stratejik avantajları olan santrallerden bugün % 90-95 dolayında en yüksek verimli enerji dönüşüm işlemi ve çevresel fayda sağlanmaya çalışılmaktadır. Ülkemizde arazi gerektiren bu tür projelerde göçe zorlananlarla ilgili rakamsal verileri içeren bir çalışma olmayıp, Devlet Su İşleri 2005'te 198 büyük ölçekli barajın yapımı ile 350.000 kişinin göçe zorlandığını raporlamaktadır. Bu kişilerin Türkiye'deki kanunlara göre mülkleri için kamulaştırma bedeli almak ya da devlet eliyle iskan olmak üzere iki seçim hakkı vardır. Kamulaştırma bedeli alanlar, kendi imkanları ile göç edip istedikleri yere yerleşirken, devlet eliyle iskanda; kırsal yerleşim için ev ve tarım arazisi, kentsel merkeze (en yakın ilçe veya il) yerleşim için ev verilmektedir.¹²

Devletin, barajların yapımı sonrasında yaşanan göç olaylarının sonucunda gecekondulaşmanın önüne geçmek, zorunlu iskana tabi tutulanların kentleşme ve bundan önce tarımsal faaliyetlerle sürdürdüğü yaşamından kopma gibi uyum süreçlerinde yaşadığı sosyal ve ekonomik sıkıntıları

⁸ Şatiroğlu, a.g.e., s. 49-50.

⁹ Michael, M. Cernea, "Impoverishment Risks, Risk Management, and Reconstruction: A Model of Population Displacement and Resettlement", UN Symposium on Hydropower and Sustainable Development, United Nations, 2004, s.8.

¹⁰ Nurettin Özgen- Sabri Karadoğan, Mekansal Etkileri Bakımından Hidroelektrik Santrallerin (HES) Swot Analizine Göre İncelenmesi: Alkumru ve Kirazlı Barajları Örneği (Siirt), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi, 2013, 26, s. 25.

¹¹ Özgen ve Karadoğan, a.g.e., s.26.

¹² Şatiroğlu, a.g.e., s. 54.

Nezahat Koçyiğit- Atiye Emiroğlu

azaltmak gibi görevleri üstlendiği yapılan araştırmalarla bilinmektedir. Öyle ki araştırmacıların konu edindiği Karakaya ve Keban Barajı örnekleri, göçün ekonomik ve sosyal sorunlar ortaya çıkardığı, iskan politikalarında yanlışların olduğu, vb. sosyolojik ve coğrafi düşünce boyutlu çalışmalar olup, baraj göllerinin zorunlu göç olgusunu büyük ölçüde tetiklediğini özetlemektedir.¹³

1.3. Literatür Çalışmaları

Göçebe hayatın yaşam üzerindeki ağır etkileri yapılan çalışmalarla değerlendirildiğinde; Göksu-Ergene Havzası'nda, Ilısu Barajı inşası ile Dicle ve Botan Vadilerinde yüzlerce ailenin, göçebe hayat tarzı ile sürüleri ile yaşadıkları mütevazı yaşamdan uzaklaştıkları görülmüştür. Barajların yapımı ile yaylakları ve otlaklarının rotası değişen Yörük halkları, farklı rotalar bularak, inşaat gürültüsünden rahatsız hayvanlarını nerelerde otlatıp sakinleştireceklerini bilememekte ve bu da göçü zorunlu kılan etkenler ve ekonomik tehditler anlamına gelmektedir. Geleneksel hayatı "Orman Yasası" vb. yasaların yürürlüğe girmesi ile sürülerini otlatmakta vb. diğer geçim kaynaklarından yaralanmada bazı yasakların olması sebebiyle (alanlara izinsiz girilmemesi, maddi cezalar, vb.) zaten zor olan bölge halkının göçebe hayatı daha da zorlaşmaktadır. Bu sebeple çoğunlukla yerleşik hayata geçmek tercih edilmekte ve göç edilen yerlerde alt yapı yetersizliğinin verdiği sıkıntılar ile karşı karşıya kalınmaktadır. İşsizlik, kirayı ödeyememe, borçlanma ve diğer psikolojik yıpranmalar gibi ağır sonuçlar meydana gelmektedir.¹⁴ Proje inşaatında çalışacak personelin istihdamı ile bölgedeki işsizliğin ve göçlerin azalacağı yönündeki beklentiler söz konusudur. Projenin bitiminde ortaya çıkan tesislerin hem inşaatında hem de işletilmesinde yine bölge esnafına ekonomik yönden katkı sağlayacağı doğrudan ve dolaylı etkilerden bahsetmek mümkündür.¹⁵ Zorunlu göç halinin ise toplumlari homojen olarak değil; erkekleri, kadınları, gençleri, yaşlıları, çocukları, güçlü ve güçsüzleri birbirinden çok farklı etkiledikleri söylenebilmektedir. Özellikle tüm tazminatları ve hakları, iş olanaklarını erkekler almakta iskan politikalarının erkeklere yönelik olduğu görülmektedir. Zorunlu göç çalışmalarında da henüz bu cinsiyet farklılığına yönelik baraj projeleri gibi kalkınma projelerinin getireceği etkilerin ele alınması yenidir. Bu yeni zorunlu göç literatür araştırmalarında kadın ve erkeklerin kazanç ve kayıpları kıyaslanmaya başlanmış, kadınlar "sorumlu, çalışkan, savaşçı ya da kurban aile bireyleri", erkekler ise "sorumsuz hane reisleri" olarak genellemeye doğru gitmektedir.¹⁶ Göçe mecbur edilen bölge halkına ödenmesi gereken kamulaştırma bedelleri de çoğu zaman ödenmemekte, ödenen paralar aile içinde eşit dağıtılmamakta veya yetersiz kalmaktadır. Barajların selleri önlemedeki etkisi bilindiğinden, göç etmeyip, sel yataklarında yerleşim birimleri kurarak yaşam alanları oluşturan nüfusun çoğunluğu, çoğu zaman maliyetli drenaj sistemleri gerektiren ve taşkınları yeterince önleyemeyen bu yapılardan olumsuz etkilenmektedir.¹⁷

¹³Kemalettin Şahin, "Altınkaya Baraj Suları Altında Kalan Köylerden Göç Edenlerin Karşılaştıkları Sorunlar Ve Vezirköprü Şehrine Etkileri", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.1, S.1, 2000, s.86.

¹⁴CESCR (Counter Current-Gegen Strömung), Türkiye'de Baraj İnşası ve Ekonomik, Kültürel ve Sosyal Hayata Olan Etkileri, Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, Alternatif Gölge Raporu, 2011, s. 30-31.

¹⁵Çağrı Muluk - Ayşe Turak - Deniz Yılmaz, Uğur Zeydanlı, C. Can Bilgin, Hidroelektrik Santral Etkileri Uzman Raporu: Barhal Vadisi, Kaçkar Dağları Sürdürülebilir Orman Kullanımı ve Projesi, 1-92., 2009, s. 59.

¹⁶Şatıroğlu, a.g.e., s. 34.

¹⁷Uğur Akkaya - Arzuhan Burcu Gültekin - Çiğdem Belgin Dikmen, Gökhan Durmuş, "Baraj ve Hidroelektrik Santrallerinin (HES) Çevresel Etkilerinin Analizi: Ilısu Barajı Örneği", 5. Uluslararası İleri Teknolojiler Sempozyumu (IATS'09), 13-15 Mayıs, 2009, s. 3.

Nezahat Koçyiğit- Atiye Emiroğlu

Söz konusu zorlukların giderilmesinde ve bir baraj projesinin başarısının sürdürülmesinde devletten alınan lisans kadar havzanın alt bölgelerinde yaşayan yöre halkının durumu ile ilgili konuları da istişare etmek, kısacası toplumsal onay almak önemlidir. Tüm paydaşların, yani devlet kadar proje planlayıcısının da baraj yapımından etkilenecek olan sosyal gruplarla iletişimi yüksek tutması, hükümet kadar bizzat sorumlu olmasa da sorumluymuş gibi davranarak gerekli desteği vermesi, yararın paylaşımını, kaynak kullanımını, güvenliği, bölge halkının yeniden yerleşimini, vb. konuları desteklemesi gerekmektedir.¹⁸

2. Araştırma Sahasının Beşeri Özellikleri ve Tarihçesi

2.1. Taşeli Bölgesi

Ermenek, Sarıveliler, Başyayla bölgeleri; Karaman İli sınırları içerisinde yer alan ve önemli bir turizm potansiyeline sahip olan Toros Dağlarının en yakın yaşam yeri olan Taşeli Bölgesi'nin merkezindedir. Kuzeyde Konya İle Karaman'a, batıda Alanya burnuna, doğuda Silifke ile Mut ilçelerine kadar yer alan "Orta Toroslar"ın adı Taşeli'dir. 3. Jeolojik devirde denizlerle kaplı olan ve dağ yamaçlarında deniz canlılarına ait fosillere bugün bile rastlanan dağlık ve ormanlık olan bu yöreye yaz aylarında, kışı Akdeniz sahillerinde geçiren Yörükler, göç etmektedir.¹⁹ Bölgede yer alan Ermenek İlçesi Karaman İl merkezine 160 km uzaklıkta olup, deniz seviyesinden ortalama 1.250 metre yüksekte, 1.222, 9 km² yüzölçümüne sahip bir ilçedir. Batısında Sarıveliler ilçesi, doğusunda Mersin ili Mut ilçesi, güneyinde Mersin ili Anamur ilçesi, kuzeyinde Karaman ili bulunmaktadır. Nüfusun Ermenek'te 2023 yılında azalacağı, buna karşın Karaman nüfusunun artacağı, yine 2023 yılı için çizilen perspektifte, 15-64 olan aktif yaş grubu oranının ve 65 yaş üstü grubu oranının azalış göstereceği öngörülmektedir.²⁰ Tablo 1'de araştırma sahası olan Ermenek'te nüfusun 2010-2015 yılları arasında gelişimine ilişkin veriler yer almakta olup; nüfusun yıllar itibariyle azaldığı görülmektedir.

Tablo 1: Araştırma Sahası'nda Nüfusun Tarihsel Gelişimi²¹

İkamet Edilen İlçeye Göre Nüfusa Kayıtlı Olunan İl: Karaman		
2010	Karaman(Ermenek)-1316	28023
2014	Karaman(Ermenek)-1316	26947
2015	Karaman(Ermenek)-1316	26575

Tarihte Kilikya olarak nitelendirilen Ermenek bölgesinin tarihi, dünya üzerinde insanoğlunun yaşadığı en eski merkezlerden biri olma özelliğiyle Mağara ve Taş Devirlerine kadar uzanmaktadır. Çevresinde oymaya elverişli mağaraları ve zengin su kaynaklarının olması Ermenek'in yaşam alanı olarak tercih edilmesinde etkili olmuştur. Ayrıca bu mağaraların çoğunlukla tepelerde veya yüksek dağ yamaçlarında olması kolayca savunma ve korunabilme olanağı sağlamıştır.²² Günümüzde de güçlü su yatakları, çeşitli bitki türlerinin verimli topraklarda

¹⁸Kraljevic, v.d.,a.g.e, s. 16.

¹⁹Karaman İl Kültür Turizm Müdürlüğü, Taşeli Bölgesi'nin Turizm Potansiyelinin Araştırılarak Stratejik Turizm Planının Hazırlanması Projesi Araştırma ve Tespit Raporu, Simya Danışmanlık, 2012, 5-84, s.6 <http://www.konyadayatirim.gov.tr/images/dosya/ta%20c5%9eel%20b0%20b%20c3%96lges%20b0n%20tur%20c4%b0zm%20potans%20yel%20b0n%20ara%20c5%9etir%20strateji%20b0k%20tur%20c4%b0zm%20planinin%20c3%87%20kartulmasi.pdf>, Erişim: 17 Haziran, 2016.

²⁰Karaman İl Kültür Turizm Müdürlüğü, a.g.e, s.7

²¹Devlet İstatistik Enstitüsü, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>, Erişim: 1 Temmuz 2016.

²²Halit Bardakçı, Bütün Yönleriyle Ermenek Başyayla ve Sarıveliler, Erçev Yayınları, İstanbul, 2005, s. 20-22.

Nezahat Koçyiğit- Atiye Emiroğlu

yetişmesi, iklim koşulları ve yeşil bitki örtüsüyle Ermenek yaşamak için tercih edilebilecek yerler arasındadır. Tarım arazilerinin büyük kısmının su altında kalmış olması Ermenek için dezavantaj olmasına rağmen Turkuaz Baraj Gölü'nün varlığı bölgeye farklı bir iklim ve görsellik getirmiştir. Baraj gölünün bölge ekonomisine fayda getirmesi amacıyla Ermenek Belediyesi tarafından çeşitli plan ve projeler yürütülmektedir. İlçede tarım, bağcılık, meyvecilik, hayvansal üretim ve madencilik ekonomik yapının temellerini oluşturmaktadır. Tarım arazilerinin toplam işlenen araziye oranı %41,82 olup, Türkiye ortalamasına, %67,33'e göre düşüktür ve genelde buğday, arpa üretimi yani kuru tarım yapılmaktadır. Bağcılık önemli bir ekonomik faaliyettir ve marka denebilecek ürünlerin üretiminde (Ermenek pekmezi gibi), %4,05'lik bir alan ayrılmaktadır. Meyvecilik de %13, 27 oranla önemli bir paya sahiptir. TR52 bölgesinde %6,59luk bir oranla ormanlık arazi bakımından hayvancılığa elverişli çayır- mera alanına sahiptir. Madencilik ise en önemli rezervini kömürün oluşturduğu ve kalkerlerin de bulunduğu madenler ile bölgenin ekonomik getirileri arasındadır. Tarım alanlarının darlığı, doğa turizmi ve maden sektöründe ihtiyaç olan insan kaynağının yetiştirilmesi için eğitim formu gençlerin yükseköğretime yönelmesini sağlamaktadır.²³

Ermenek ilçesi swot analizi sonuçlarına bakıldığında kırsal alanda kullanılmayan bir iş gücü, genç nüfusun işsiz olması, çevre bilincinin ve sosyal tesislerin yetersizliği bölge halkını dış göçe zorlamakta, ilçenin diğer şehirlerde yaşayan güçlü bir nüfus barındırmasına sebep olmaktadır.²⁴

Zengin doğası, tarihi güzellikleri, iklim özellikleri ve turizm potansiyeli ile Maraspoli mağarası ve yeraltı dereleri turistler için önemli bir değer arz etmektedir. 58,74 km² alana sahip olan Baraj Gölü ilçenin görünümünü değiştirmiş, Turkuaz Ermenek Baraj Gölü olarak adlandırılarak hem ilçenin tanıtımı hem de turizm etkinliğinin artması için daha önemli hale gelmiştir.²⁵ Ermenek Barajı Dünya'nın sayılı barajlarından biri olup 218 metre yüksekliğiyle Dünya'da 26, Avrupa'da 6 ve Türkiye'de 1. sırayı almaktadır. Ermenek Baraj Gölü, diğer bir adıyla Ermenek Turkuaz Baraj Gölü görsel güzelliğiyle de diğer birçok barajdan farklılık göstermektedir. Ermenek Barajı ve Hidroelektrik Santrali, Türkiye'nin Orta Güneyi, Karaman İli, Göksu Nehrine ait Ermenek Çayı üzerinde bulunmaktadır. 2002 yılında Görmeli Boğazı'nda yapımına başlanan baraj, talvegden 218 m yüksekliğinde çift eğrili asimetrik ince beton kemer barajı, bağlı yapıları dar ve derin bir kanyon içerisine kurulmuştur. Yıllık üretimi 1.047,8 GWh olan barajın Türkiye ekonomisine katkısı yadsınmamalıdır. Ermenek Belediyesi tarafından baraj gölünün etkinliğinin artırılmasına yönelik, göl üzerinde yüzer havuz ile gezi tekneleri açılışı, sahil gezinti yolu ve restoranlar yapılmıştır. Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Deniz ve İç Sular Düzenleme Genel Müdürlüğü'nden 2015 yılında baraj gölünün daha etkin kullanımı için göl kıyısına eğitim tesisleri kurulması talebinde bulunulmuştur.²⁶

3. Amaç, Yöntem ve Kısıtlar

Çalışmanın amacı; tarihi süreç içerisinde Ermenek Baraj Gölü oluşumunun, bölgeye olan ekonomik faydalarının yanı sıra, sosyo ekonomik etkiler, göç olgusu ve göç edenler, işsizlik, vb. açılardan incelenmesidir. Genelde ise bu tür alt yapı yatırımlarının etkinliğinin artırılabilmesinde

²³Karaman İl Kültür Turizm Müdürlüğü, a.g.e., s.8-9.

²⁴Karaman İl Kültür Turizm Müdürlüğü, a.g.e., s.25-26.

²⁵Karaman İl Kültür Turizm Müdürlüğü, a.g.e., s.9

²⁶Ermenek Belediyesi, İlçe Faaliyet Raporu, 2015, 1-19,

[http://ermenek.bel.tr/userfiles/file/ermenek%20bld_%202015%20y%20c4%b1%20faaliyet%20raporu%20\(1\).pdf](http://ermenek.bel.tr/userfiles/file/ermenek%20bld_%202015%20y%20c4%b1%20faaliyet%20raporu%20(1).pdf), Erişim: 22 Temmuz 2016.

Nezahat Koçyiğit- Atiye Emiroğlu

ortaya çıkacak bulgulara göre sorunların çözümüne bilimsel açıdan öneriler getirerek literatüre kazandırabilmektir. Söz konusu araştırmada öncelikle bilimsel çalışmalar, istatistiki veriler, raporlar vb. resmi kaynaklardan (**nicel yöntem**) ve yapılan arazi çalışmalarından yararlanılarak bölge hakkından bilgi toplanmış olup, yöre halkı ve yetkililer ile anket yolu ile mülakatlar (nitel yöntem) gerçekleştirilmiştir. ²⁷Bu bağlamda çalışmanın **karma yöntemli** bir araştırma olduğundan söz edilebilir.²⁸Ermenek İlçesi ve ilçeye ait köylerde köylülerle yüz yüze görüşme yöntemiyle anket uygulanmıştır. Anket sorularının oluşturulmasında literatürdeki araştırmalardan faydalanılmıştır.^{29,30}Araştırmanın köy muhtarından tam listenin alınamaması, bazı ailelerin konuşmaktaki çekinceleri, vb., ayrıca sadece yöreye ilişkin bir araştırma olması gibi kısıtları vardır. Ulaşılan 35 kişi ile yapılan anket çalışması sonucunda, soruların düzgün cevaplanmaması gibi nedenlerle 31 adet anket gerekli analizlerin yapılması için uygun bulunmuştur. Anketler istatistiksel analiz programında veri analizine tabi tutulmuştur.

4. Bulgular

4.1. Demografik Bulgular

Tablo 2’de anket çalışmasına katılan bireylerin demografik özellikleri incelendiğinde katılımcıların çoğunluğunun kadın olduğu görülmektedir. Ağırlıklı olarak orta yaş grubundaki ve ilköğretim seviyesindeki kişilerin katılım gösterdiği tespit edilmiştir. Katılımcıların, büyük bölümünün Ermenek İlçe Merkezlerinde doğdukları ve 1001-1500 TL aralığında bir gelire sahip oldukları yapılan anketlerin analizi sonucunda elde edilen diğer bir bulgudur.

Tablo 2: Demografik Bulgular

(n = 35)

	n	Oran (%)
Cinsiyet	Erkek	11 35,5
	Kadın	20 64,5
	Cevapsız	4 -
	Toplam	35 100
Yaş	21-30 arası	8 25,8
	31-40 arası	9 29,0
	41-50 arası	9 29,0

²⁷Ramazan Sever- Özlem Ulu Kalın, “Artvin İlinde Yapılan/Yapılmakta Olan Barajlar Hakkında Artvin Halkının Bazı Görüşleri”, Doğu Coğrafya Dergisi, 23, 2010, 65-80.

²⁸Creswel, vd.’ den akt. Fatih Orhan, “Baraj Göllerinin Alternatif Ekonomik Faaliyetlerde Kullanımı: Borçka Baraj Gölü Örneği”, Marmara Coğrafya Dergisi, 32, 2015, s. 382.

²⁹Yusuf Küçükbaşol, “Çoruh Nehri ve Yusufeli Barajı: Toplumsal, Ekonomik ve Çevresel Etkileri Bakımından Bir Baraj İncelemesi”, Birey ve Toplum Dergisi, 5 (10), 134-158.

³⁰Zafer Başkaya – Emre Türk, “Barajların Olası Çevresel ve Sosyo Ekonomik Etkilerinin Halkın Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi: İlisu Barajı ve Hasankeyf Örneği”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8 (40), 2015, 347-383.

Nezahat Koçyiğit- Atiye Emiroğlu

	50 ve üzeri	5	16,1
	Cevapsız	4	-
	Toplam	35	100
Eğitim Düzeyi	İlk öğretim	10	33,3
	Orta öğretim	7	23,3
	Ön lisans	6	20,0
	Lisans	7	23,3
	Cevapsız	5	-
	Toplam	35	100
Doğum Yeri	Ermenek İlçe Merkezi	16	53,3
	Ermenek İlçesi Köyleri	8	26,7
	Ermenek İlçesi Dışı	6	20,0
	Cevapsız	5	-
	Toplam	35	100
Gelir Durumu	1000 TL ve altı	3	10
	1001-1500 TL	11	36,7
	1501-2000 TL	6	20,0
	2001-2500 TL	4	13,3
	2501 TL ve üzeri	6	20,0
	Cevapsız	5	-
	Toplam	35	100
	Toplam	59	100
		n	Oran (%)
Gelirin Kaynağı	Emekli Maaşı	5	16,1
	Memur Maaşı	9	29,0
	Kendi İşinin sahibi esnaf	6	19,4
	Tarla-Bahçe	3	9,7
	Hayvancılık	1	3,2
	Diğer	7	22,6
	Cevapsız	4	-
	Toplam	35	100
Oturulan Ev Kiramı?	Evet	16	51,6
	Hayır	15	48,4
	Cevapsız	4	-
	Toplam	35	100
Evde Yaşayan Kişi Sayısı	1-3	23	74,2

Nezahat Koçyiğit- Atiye Emiroğlu

	4-6	1	3,2
	7-9	7	22,6
	Cevapsız	4	-
	Toplam	35	100
Evde Yaşayan Diğer Kişiler	Dede-Nine	1	3,6
	Diğer akrabalar	3	10,7
	Hiç kimse	24	85,7
	Cevapsız	7	-
	Toplam	35	100
Çekirdek aile dışında evde bulunanların bulunma nedenleri	Bakıma muhtaçlık	2	22,2
	Ekonomik Koşullar	1	11,1
	Yerleşim Alanı Olmaması	2	22,2
	Geleneksel Sebepler	4	44,4
	Cevapsız	26	-
	Toplam	35	100
İlçenin cazip olma nedenleri	Doğup büyüyen yer	20	64,5
	Tarla-bahçeyi terk etmeme	1	3,2
	Havasının temiz olması	4	12,9
	Diğer	6	19,4
	Cevapsız	4	-
	Toplam	35	100
İlçenin itici olma nedenleri	Kısıtlı iş imkanları	18	58,1
	Zor yaşam şartları	3	9,7
	Kısıtlı eğitim-sağlık koşulları	3	9,7
	Halk arasındaki geçimsizlik	3	9,7
	Kendini ait hissetmeme	2	6,5
	Diğer	2	6,5
	Cevapsız	4	-
	Toplam	35	100

Anket çalışmasına katılan bireylerin verdikleri cevapların analizi sonucunda elde edilen diğer bulgular şöyledir: elde ettikleri gelirin kaynağı memuriyetten elde edilen maaştır. Çoğunluğu kirada oturmak ile birlikte evde yaşayan kişi sayısı 1-3 arasında değişmektedir. Evde aile bireyleri haricinde çoğunlukla başka biri yaşamamaktadır. Aile bireyleri dışında yaşayan birileri var ise bunların çoğunluğunun yaşama sebebinin geleneksel nedenler olduğu görülmektedir. Ayrıca bu sorulara katılımcıların büyük bir kısmının cevap vermediği de bir başka önemli bulgudur. Ermenek ilçesi ankete katılanların vermiş olduğu cevaplara göre çoğunlukla doğup-büyünen bir yer olduğu

Nezahat Koçyiğit- Atiye Emiroğlu

için cazip iken iş imkanlarının kısıtlı olması sebebi ile itici bir yöne sahiptir. Verilen cevaplardan elde edilen bulguya göre ilçe dışına göçün büyük çoğunlukla nedeni işsizliktir. Baraj yapımı öncesinde çoğunlukla Ermenek'te yaşanıldığı, barajın yapımı sırasında aileden birilerinin çalışmadığı tespit edilmiştir. Baraj yapım projesinden sonra çoğunlukla iş imkanı olan yerlere göç edildiği de anket verilerinden elde edilen önemli bir sonuçtur. Yine bu soruyu katılımcıların büyük çoğunluğunun cevaplandırmadığı dikkat çeken bir noktadır.

4.2.Diğer Bulgular

a.) Baraj olacağını ne zaman, nasıl öğrendiniz? Tepkiniz ne oldu? Ne düşündünüz?

“1963'ten beri söylenen bir proje idi. 2000 yılında inşaattan sonra öğrendik. İyi olacağını zannettik ama çok iyi bir tarafını görmedik. Faydasından çok zararı vardı. Arazimizin gideceğini ve bütün tarımsal alanların sular altında kalacağını duyunca üzüldük. 1 TL'ye alınan ceviz şu an 20 katı fiyata satılıyor. Yapılmasını istemedik. Barajın Ermenek'e faydası olmayacağını ve barajdan alınan paranın Ermenek'te durmayacağını, iklim değişikliği olabileceğini düşündük. Baraj yapımında memurlar halka iyi davranmadı. Çavuş köye diğer köylerden daha az fiyat verildi. “Evinizi yaptırırız” dediler, olmadı. Kredi çekip, evleri tamamladık. Gitmek istemiyorduk yerimizden. Elektrikler kesilince gitmek zorunda kaldık. Havası kötüleşti. Tarım arazileri tükendi.

Bu soruya verilen cevaplar incelendiğinde, projenin yapımının genel olarak 2000 li yıllarda öğrenildiği, çok fazla faydasının olmayacağına dair bir düşünce olduğu ve olumlu tepkilerin oluşmadığına dair bir bulgu gözlemlenmektedir.

b.) Baraj öncesi son 3 yılda ne iş yapıyordunuz?

“Memurdum”, “Maden işçisiydim.”,“Kısa süreli işlerde çalışıyordum.”,“Öğrenciydim.”, “Hayvancılıkla uğraşıyordum”, “Hemşireyim.”, “Otelde çalışıyordum.”, “Karayollarında çalışıyordum.”, “Besicilik yapıp, ekin ekip, sebze satıyordum.Şimdi süte para veriyorum.”,“Öğretmenim.”, “Helva imalathanesinde çalıştım.”, “Çiftçilik”, “Besicilik”.

Katılımcıların bu soruya verdiği cevaplar incelendiğinde daha çok kendi arazilerinde tarım ve hayvancılık alanında bir iş ile meşgul oldukları görülmektedir.

c.) Ermenek Baraj projesinin tamamlanmasından sonra işinizi kaybettiniz mi? Ne kadar süre işsiz kaldınız ve şu an ne işle meşgulsünüz ya da gelirinizi nereden sağlıyorsunuz?

“3 yıl işsiz kaldım. Şu an belediyede taşeron işçi olarak çalışıyorum.”, “Kendi işimi yapıyorum. Esnafım.”, “İşsiz kalmadım. Halen hayvancılık yapıyorum.”, “İşimi kaybettim. Üç ay işsiz gezdim ve işsizlik maaşı aldım.”, “Arazilerim elimden alındı. Ermenek Markette çalıştım. Şimdi köy muhtarı olarak devam ediyorum.”, “Gelirimizi kaybettik. 1 dönüm arazi içinde evimiz vardı. Ekilecek arazi değildi.”, “İşsizim. Tarlamız gitti. Koyunlarımız gitti. Ağaçlar gitti. Arazilerimiz sular altında kaldı. İş imkanı bitti.”, “İşimden olmadım. Barajda bir yıl çalıştım özel güvenlik olarak.”, “Hayır kaybetmedim. Okulda çalışıyorum.”, “Taşeron işçiyim.”

Katılımcıların bu soruya verdikleri cevaplar incelendiğinde proje tamamlandıktan sonra çoğunlukla işlerini kaybettikleri, farklı sektörlerde çalışarak gelirlerini elde ettiklerine dair sonuca ulaşılmıştır.

d.) Barajdan önce toplam .....parsel, ...dönüm arazim vardı ve/veya .....parsel, ...dönüm arazi kiraliyordum.

Nezahat Koçyiğit- Atiye Emiroğlu

“40 dönüm arazim vardı. 20 dönüm arazim kaldı.”, “10 dönüm arazim vardı.”, “10 dönüm baraj altında kaldı.”, “Arazim yoktu.”, “16 dönüm arazim vardı.”, “ 200 milyar değerinde bahçe, 60 dönüm arazim vardı.”, “14 dönüm arazi vardı. Parasını alamadık.”, “Dedelerimizin vardı.”, “Kayınpederim barajda yaşanan sıkıntılardan dolayı öldü ve bir miktar arazi bize kaldı .”, “40 dönüm arazimiz vardı.”

Araştırmaya katılanların bir kısmının ortalama 40 dönüm civarında barajdan önce arazilerinin olduğu tespit edilmiştir.

e.) Arazi dışında kullanılmaz hale gelen taşınmazınız var mı? Kamulaştırılmadığı halde kullandırılmayan mülkünüz var mı?

“Kamulaştırılmış kullandırılmayan yerim ve arazim yok.”, “Evim vardı.”, “Çavuş köyde ev yaptırdım. 7 yıldır gitmiyoruz. Kirada oturuyoruz.”, “Devletin verdikleri aldıklarını karşılamadı.”, “Evimiz vardı. Su altında kaldı.”, “4 dönüm arazi vardı. Evlerimiz, hayvanlarımız vardı.”, “Evimiz ve besi ahırımız vardı.”

Araştırmaya katılanların arazi dışında kullanılamaz hale gelen taşınmazlarının olmadığı elde edilen bulgulardandır.

f.) Ermenek Barajının yapımından sonra ne gibi olumsuz durumlar yaşandı?

“Havası bozuldu. İklimi değişti. Eskiye nazaran sebzemiz erken tarihte barajın yapıldığı yerden, Çavuş köyden gelirdi. Şimdi yok. Barajın neminden dolayı tüm ağaçlarda ve sebzelerin genelinde hastalık oldu. Ürün, mahsul ve ağaçlar bozulmaya başladı. Meyvelerin kalitesi bozuldu. Kamulaştırmadan gelen paralar Ermenek'te kalmadı. Evimizi kaybettik. İstimlak edildi. Parasını aldık fakat düzen bozuldu. Sebze meyve fiyatları arttı. Borçlandık. Devlet arazi için verdiği parayı geri almaya çalışıyor. Haksızlığa uğradık. Arazilerin değerini alamadık. Tarım ve hayvancılık gelirini kaybettik. İşsizlik en büyük sıkıntı oldu, işsiz kaldık. Çocuklar akrabalara taşındı. Köyde kimse kalmadı. İş olmadığı için büyükşehirlere taşındık. Rutubet oldu. Nem yükseldi. Ekili dikili arazi kalmadı.”

Araştırmaya katılanların baraj yapımından sonra yaşadıkları olumsuzluklar incelendiğinde, genel olarak iklimin değişikliğe uğradığı ve bozulduğu, bu durumun ürünleri de olumsuz olarak etkilediği, sebze ve meyve fiyatlarını artırdığı , ekim alanlarının azaldığı görülmektedir.

g.) Ermenek Barajının yapımından sonra ne gibi olumlu durumlar yaşandı?

“Gelen yerli turistler görüntüde haz duyduklarını söylüyorlar. İlçenin görünümü değişti. Ekonomiye katkı sağladı. Barajın varlığı su sporları ve Ermenek'in doğal güzelliğine katkı sağlıyor. Balıkçılık ve turizm gelişmekte. Meyvecilikte gelişme oldu.”

Katılımcıların barajın olumlu katkılarına yönelik düşünceleri incelendiğinde ilçenin görünümünü değiştirdiği, turizm açısından faydalı olduğu ve gelişmesine katkı sağladığına dair bir sonuca ulaşılmaktadır.

h.) Baraj nedeniyle göç ettiyseniz bu süreci anlatır mısınız? Zorluklar nelerdi?

“Köyde yaşam zordu.”Bağımızı, bahçemizi, evimizi, mahsulümüzü toplamamıza izin vermeden suyu verdiler köye.” “Parasız ve evsiz kaldık.” “Zarara uğradık.”“Yaşadığım çevreden ayrılmak zor geldi.”“Önce Ermenek'te Ağa diye bir sıfatım vardı. Onu da kaybettim.”“Belirli bir

Nezahat Koçyiğit- Atiye Emiroğlu

süre elektrik kesintisi oldu. Ermenek'te bir süre yaşadık. Çavuş köyü yerine kurulunca geri taşındık.”

“Bir portakala muhtaç kaldım. 500 metre arazim kaldı. Kömür odun yok. Taşınmak istemedik ama elektrikler kesilince taşındık. Konya'ya gittik. Orada yapamadık. Ev yapılmasını bekledik. Evin yapılması için devlet bize para verdi. Faizli kredi sağladı. Şimdi onu ödemekte zorlanıyoruz. Baraj projesi sırasında susuzluk çektik. Evimiz yoktu. Ermenek'te kirada oturduk. Zorluk çektik. 'Göç etmedim.'”

Genel olarak barajdan dolayı ilçe sakinlerinin zorluklar yaşadığı, arazileri ve ürünlerini kayb ettikleri, su problemi yaşadıkları, taşınmak zorunda kaldıkları verilen cevaplardan elde edilen bir başka bulgudur.

1.) Akrabalarınız ve ailenizle olan ilişkilerinizde bir etkisi olduğunu düşünüyor musunuz, nasıl?

“Uzaklaştık. Birbirimizi göremez olduk. Psikolojimiz bozuldu.”“Aldıkları fazla paradan dolayı ilişkileri bozuldu.”“Göç eden akrabalarım ile ilişkiler koptu.”

Projenin akrabalık ilişkileri üzerinde olumsuz etkisi olduğu, uzaklaşmaların yaşandığı ve bireylerin yalnız kaldıkları, akrabalık bağlarının zedelendiği verilen cevapların sonucunda görülmektedir.

i.) Sizce yerinden edilme ve yeniden yerleşim kadınları mı daha çok etkiledi, yoksa erkekleri mi? Neden?

“İş imkanlarından dolayı erkekler daha çok etkilendi. İşsiz kalan erkekler göç etmek zorunda kaldı.”“Baraj yapımından eline fazla para geçenler hallerinden memnundular.”“Para yönetimi erkeklerde idi. Hesapsız harcayıp pişmanlık yaşayanlar çoğunlukta. Erkeklerin savurganlığından kadınlar şikâyetçi oldu.” “Kadınlar yerlerinden edildikleri için yeni ortamlarına alışmakta zorlandı.”

Yeniden yerleşme ve taşınma olaylarının daha çok kadınları etkilediği, fakat genel olarak bu durumun hem erkekler hem de kadınlar üzerinde fiziksel ve psikolojik ciddi olumsuz etkilerinin olduğu katılımcıların verdiği cevapların sonucunda tespit edilen bir sonuçtur.

j.) Buradaki diğer köylerden insanlarla kaynaşmanız kolay oldu mu?

“Sadece göç etmeyenler kaldı köyde.”“Sadece Çavuş köy halkı var.”“Eskiden diğer köylere ulaşım daha kolaydı.”“Başka köylerden insanlar yok.”“Herkes göç etmek zorunda kaldı.”

Diğer köylerden olan insanlar ile katılımcıların genellikle anlaşabildiği, sorun yaşamadığı fakat yine de sürecin ilişkileri olumsuz etkilediği verilen cevaplar sonucunda elde edilen bir bulgudur.

k.) Gruplar arasındaki etkileşim eskiden nasıldı? Barajdan sonra nasıl oldu?

“Olumsuz etkilendi, barajdan sonra sıkıntı oldu.”“Önceleri iyiydi.”“Köy ıssızlaştı.”“Önceleri buralarda 300-400 kişi vardı.Barajdan sonra 20-30 kişi var.Çoğu dul kadındır.”“İletişimsizlik oldu.”

Nezahat Koçyiğit- Atiye Emiroğlu

Genel olarak katılımcılar baraj projesinden sonra insanların birbirlerinden uzaklaştıkları, iletişimsizliğin arttığına dair bir düşünceye sahip iken, birkaç katılımcı değişiklik olmadığı, etkileşimin normal olduğunu belirtmişlerdir.

l.) Hiç gruplar arasında bir anlaşmazlığa şahit oldunuz mu?

“Biri çok para alıp diğeri alamayınca herkes birbirine girdi.”“Çocuklar anne babalarının parasını aldı.” “Anneler babalar derdinden öldü.”“Toprak yüzünden ölümler olduğu için gruplar dağıldı.”

Gruplar arasında baraj yapımından sonra genel olarak anlaşmazlık olmadığı görülmektedir.

m.) Eğitim olanakları baraj öncesiyle kıyaslandığında nasıl?

Genel olarak baraj yapımının eğitim olanaklarına etkisi olmadığı, imkânların baraj öncesi ile aynı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

n.) Şu anki sağlık olanakları eskisine kıyasla daha mı iyi daha mı kötü? Neden?

“Yeni hastane yapıldı.”“Hastane büyüyor.”“Uzman sayısı fazla.”“Sağlık Bakanlığı'nın çalışmaları dolayısıyla iyileşmeler oldu ama nedeni baraj değildir.”“Yeni hastane yapılması ile birlikte eksik branşlar tamamlanıyor.”“Sağlık olanakları gün geçtikçe artıyor.”

Genel olarak baraj yapımının sağlık olanaklarıyla ilişkilendirilmediği, imkânların baraj öncesine göre eksiklerin tamamlanması ve yeni branşlar eklenmesine rağmen bu durumun barajlarla ilgisinin olmadığı ve Devletin Türkiye'nin genelinde sağlık olanaklarını iyileştirilmesine yönelik çabalarıyla ilişkilendirilmesi gerektiği görülmektedir.

o.) Şu anki ulaşım olanakları eskisinden daha mı iyi? Neden?

“Şu an eskiye nazaran iyi.” “Yollar yapıldı. İyileştirme çalışmaları devam ediyor.”“Daha iyi yollar yapıldığı için ulaşım eskiye nazaran daha kolay.”“Şu an karayolunda ulaşım daha iyi.”

“Barajın etkilediği bir durum değil. Ulaşımı zaten zor olan yollar yapıldı ve eskiye nazaran daha iyi.”“Ulaştırma Bakanlığı'nın çalışmaları mevcut. Barajın getirisinin iyi olması ve artması için Ermenek-Konya, Ermenek-Karaman, Ermenek-Alanya, Ermenek-Gazipaşa yollarının iyileştirilmesi gerekmektedir.”

Genel olarak baraj yapımının ulaşım olanaklarını etkilediği, ancak özellikle Devletin yapmış olduğu çalışmalar ve imkânlardâhilinde baraj öncesine göre daha iyi hale geldiği ve yol çalışmalarının bugün dahi devam ettirildiği görülmektedir. Bu durum yol yapım çalışmalarının sadece baraj yapımıyla ilişkilendirilemeyeceği sonucunu ortaya koymaktadır.

Sonuç

Araştırmada Çavuş köyünden göç eden ve Ermenek'te yaşayıp Baraj yapımından etkilenen yaklaşık 31 kişiye ulaşılmıştır. Çavuş Köyünde 80 kadar ev, bu evlerde yaşayan halkı ve 7 bin hektar arazi baraj gölünün yapılışından etkilenmiştir. 80 aile devletten taşınmazları için kamulaştırma bedeli almıştır. Yaklaşık 160 kişi göçe zorlanmış ve göç etmek zorunda kalanların çoğu Ermenek merkez başta olmak üzere, Karaman ve Konya'ya yerleşmişlerdir. Bugün Çavuş Köyü için devlet tarafından tahsis edilen yeni yerleşim alanında 6 hane dışında sürekli ikamet eden hane sakini bulunmamaktadır. Bu 6 hanede yaklaşık 10 kişi ikamet etmektedir. İkamet edenlerin çoğu 70 yaşının üstünde olup başka bir yere göç etmeyi göze alamayanlardır. Köylü evlerinden ve yurtlarından olmayı kendileri açısından büyük bir yıkım olarak değerlendirmektedir. Köyde göç yaşanmasından kısa bir süre sonra yaşlı nüfusta arka arkaya ve sık ölümler gerçekleşmiştir. Köylü bu ölümlerin nedenini, yerlerinden ve yurtlarından edinmeye bağlamaktadır.

Yapılan araştırma doğrultusunda, önemli bir enerji kaynağı olması ve yamaç paraşütü, trekking, yayla turizmi gibi bölgeye yeni gelir kaynakları oluşturması, bölgeyi olumlu ve olumsuz yönden etkileyen, kısa süreli getirileri ve uzun vadeli sonuçları açısından değerlendirilen Ermenek Barajının bölge halkı ve ülke için önemi yadsınamaz bir gerçektir. Fakat önemli faydalarının ve maliyet avantajının yanı sıra barajın yapım aşamasında yaşanan olumsuzlukların varlığı da bilinmektedir. Özellikle köyde yaşayan nüfusun büyük kısmının baraj yapımında çalıştırılmadığı çalışanların ise baraj yapımından sonra işsiz kaldığı görülmektedir. Topraklarını ve evlerini kaybeden köylü, pek çok sıkıntıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Tarihsel süreç içerisinde köyün bulunduğu araziden Ermenek'in sebze ve meyve ihtiyacının büyük kısmı karşılanmasına rağmen bugün barajdan dolayı bu ürünlerin Ermenek'e yakın farklı ilçelerinden getiriliyor olması sebze ve meyve fiyatlarında artışa neden olmuştur. Halkın barajlar hakkında bilinçsizliği ve barajlardan dolayı devlet tarafından kendilerine tahsis edilen parayı nasıl ve nereye harcamaları gerektiğini bilmemeleri paranın kısa bir sürede bitmesine ve köylünün bu durumdan muzdarip olmasına neden olmuştur. Bu süreçten en çok etkilenen 50 yaş üstü nüfustur. Genç nüfus Ermenek'in içine ya da farklı illere yerleşerek hayatta kalma mücadelesi içerisine girmiştir.

Bütün bu olumsuzluklarla birlikte Ermenek Turkuaz Baraj Gölü her geçen gün turizm aktivitelerine olanak sağlayacak bir duruma getirilmeye çalışılmaktadır. Ermenek Belediyesi bu konuda hazırlanmış olduğu projelerle Ermenek halkına gelecekte yeni iş olanakları sunabilecek çalışmalara imza atmaktadır. Özellikle baraj gölü yatırımlarının bölgeye ve ülkeye ekonomik getirileri ayrı bir araştırma niteliğinde çalışma konusu olarak literatüre kazandırılabilir.

Bu bağlamda yapılabilecek öneriler; baraj inşaatları hakkında önceden bölge halkına bilgi verilmesi, gelir destekleri, telafi ödenekleri yapılması olabilecektir. Göç ve yeniden yerleşimler zorunlu ise bu insanların haklarına saygı gösterilmesi, geçim kaynaklarının sağlanması, geçim kayıplarının asgariye indirilmesi, kendilerine bu değişen koşullar altında yeni bir hayatın, eğitim ve ekonomi imkânlarının güçlendirilmesi projenin sürdürülebilirliği için alınan önlemler olmalıdır.

Kaynaklar

AKKAYA, Uğur, GÜLTEKİN, Arzuhan Burcu, DİKMEN, Çiğdem, Belgin ve DURMUŞ, Gökhan, 2009, Baraj ve Hidroelektrik Santrallerinin (HES) Çevresel Etkilerinin Analizi: İlisu Barajı Örneği, 5. Uluslararası İleri Teknolojiler Sempozyumu (IATS'09), 13-15 Mayıs, 1-7.

BAKIRCI, Muzaffer, 2016, Barajların Mekanın Yeniden Organizasyonuna Etkileri: Melen Barajı Örneği, Marmara Coğrafya Dergisi, 33, 43-464.

BARDAKÇI, Halit, 2005, Bütün Yönleriyle Ermenek Başyayla ve Sarıveliler, Erçev Yayınları, İstanbul.

BAŞKAYA, Zafer, TÜRK, Emre, 2015, Barajların Olası Çevresel ve Sosyo Ekonomik Etkilerinin Halkın Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi: İlisu Barajı ve Hasankeyf Örneği, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8 (40), 347-383.

CESCR (CounterCurrent-GegenStrömung), 2011, Türkiye'de Baraj İnşası ve Ekonomik, Kültürel ve Sosyal Hayata Olan Etkileri, Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, Alternatif Gölge Raporu.

CERNEA, M. Michael, 2004, ImpoverishmentRisks, Risk Management, andReconstruction: A Model of PopulationDisplacementandResettlement, UN Symposium on HydropowerandSustainable Development, UnitedNations.

ERMENEK BELEDİYESİ, 2015, İlçe Faaliyet Raporu, 1-19, <http://ermenek.bel.tr/>

KRALJEVIC, Andrea, MENG, JianHua, SCHELLE, Patricia, 2013, Baraj Yapımında 7 Günah, Yay. Haz.(WWF-Türkiye), WWF-International– Tatlı Su Programı & WWF-Almanya.

KÜÇÜKBAŞOL, Yusuf, 2015, Çoruh Nehri ve Yusufeli Barajı: Toplumsal, Ekonomik ve Çevresel Etkileri Bakımından Bir Baraj İncelemesi, Birey ve Toplum Dergisi, 5 (10), 134-158.

MATHUR, Hari, Mohan, 2006, Resettling People Displacedby Development Projects: Some Critical Management Issues, SocialChange, 36-86.

MULUK, Çağrı, B. , TURAK, Ayşe, YILMAZ, Deniz, ZEYDANLI, Uğur, BİLGİN, C. Can, 2009, Hidroelektrik Santral Etkileri Uzman Raporu: Barhal Vadisi, Kaçkar Dağları Sürdürülebilir Orman Kullanımı ve Projesi, 1-92.

ORHAN, Fatih, 2015, Baraj Göllerinin Alternatif Ekonomik Faaliyetlerde Kullanımı: Borçka Baraj Gölü Örneği, Marmara Coğrafya Dergisi, 32, 380-402.

ÖZGEN, Nurettin, KARADOĞAN, Sabri, 2013, Mekansal Etkileri Bakımından Hidroelektrik Santrallerin (HES) Swot Analizine Göre İncelenmesi: Alkumru ve Kirazlı Barajları Örneği (Siirt), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi, 26, 21-45.

ROBINSON, W. Courtland, 2003, RisksandRights: TheCauses, Consequences, andChallenges of Development-InducedDisplacement, TheBrookingsInstitution-SAIS Project on InternalDisplacement, Washington.

Nezahat Koçyiğit- Atiye Emiroğlu

SEVER, Ramazan, ULUKALIN, Özlem, 2010, Artvin İlinde Yapılan/Yapılmakta Olan Barajlar Hakkında Artvin Halkının Bazı Görüşleri, Doğu Coğrafya Dergisi, 23, 65-80.

ŞAHİN, Kemalettin, 2000, Altinkaya Baraj Suları Altında Kalan Köylerden Göç Edenlerin Karşılaştıkları Sorunlar Ve Vezirköprü Şehrine Etkileri, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.1, S.1, 85-99.

ŞATIROĞLU, İrge. K, 2012, Zorunlu Göç ve Yeniden Yerleşimin Toplumsal Çevre Üzerindeki Etkisi: Tahtalı Barajı Örneği, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Karaman İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2012, Taşeli Bölgesi'nin Turizm Potansiyelinin Araştırılarak Stratejik Turizm Planının Hazırlanması Projesi Araştırma ve Tespit Raporu, Simya Danışmanlık, 5-84.

<http://www.konyadayatirim.gov.tr/images/dosya/ta%5%9eel%c4%b0%20b%c3%96lges%c4%b0n%c4%b0n%20tur%c4%b0zm%20potans%c4%b0yel%c4%b0n%c4%b0n%20ara%c5%9etrilerek%20stratej%c4%b0k%20tur%c4%b0zm%20planının%20%c3%87ıkartılması.pdf>, Erişim: 17 Haziran, 2016.

<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>, Erişim: 1 Temmuz 2016.

[http://ermenek.bel.tr/userfiles/file/ermenek%20bld_%202015%20y%c4%b11%c4%b1%20faaliyet%20raporu%20\(1\).pdf](http://ermenek.bel.tr/userfiles/file/ermenek%20bld_%202015%20y%c4%b11%c4%b1%20faaliyet%20raporu%20(1).pdf), Erişim: 22 Temmuz 2016.

Araştırma Makalesi

Ferideddin Attar'ın "İlahiname" Adlı Eserinin Şekil ve İçerik Özellikleri

Aygün Attar*

Öz

Bu makalede Ferideddin Attar'ın "İlahiname" adlı eserinin şekil ve içerik özellikleri hakkında araştırma yapılmıştır. "İlahiname" adlı eserinin çok ilginç olaylar dizisi ve yapısı vardır. Bu eserin olaylar dizisi bir babanın altı evladı ile dialoguna hâsr olunmuştur. Oğullardan her biri babasından bir şey istiyor. Bu görüşmelerde büyük oğul periler şahının kızını, ikinci oğul sihir ve büyü, üçüncü oğul came-cem, dördüncü oğul dirilik suyu, beşinci oğul Süleyman'ın yüzüğünü, altıncı oğulsa kimyaya ulaşabilmek istegindedir. Eserde ata ruh, oğullar ise ruhun kamilleşme vesileletleridir. Bunlar nefis, şeytan, akıl, bilim, fakr ve tevhidir. Eserde insan ruhunun kamilliğe yetmek yolları gösterilir. Baba ve oğullarının konuşması 22 makalede yazılmıştır. Makaleler de ayrı-ayrı hikayelerden ibarətdir.

"İlahiname"de verilen hikayetleri içeriğine göre aşağıdaki bölümlere ayırabiliriz: "Tezkiretul-evliya" eseri ile örtüşen hikayeler, Kuran kıssaları ve dini içerikli hikayeler, Toplumsal-tarihsel içerikli hikâyeler (Başlıca olarak Sultan Mahmud, Sultan Sencer ve Sultan Melikşahla ilgili), "Şehname", "Bahtiyarname", "Mərzbanname", "Sindibadname", "Binbir Gece"nin etkisi altında yazılan hikayeler. (Bijen ve Ekvān Dev Destanı, Keyhüsrev'in camı, Rüstem, Söhrab ve Dereşşe Kaviyan, Yezdigerdin Destanı, Hune-Siyavuş, Rüstem ve İsfendiyar destanı, Efrasiyab vs.). Diğer içeriğe sahip hikayeler

* Araştırmacı, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Doğu Bilimleri Enstitüsü, E-posta: aygunalizade@yahoo.com

Aygün Alizade

(Buraya hayvanlar, ağaçlar, gezegenler vb. dilinden nakledilen hikayeler aittir),
Şairler hakkında hikayeler. (Mehseti, Fahrettin Gorqani ve Keebin kızı Rabîa)

Tüm söylenenlere dayanarak diyebiliriz ki, Ferideddin Attar'ın "İlahiname"
eseri ilginç olaylar dizisi, derin ve anlamlı içeriği ile çok ilginç eserlerden biridir
ve çok geniş konuları kapsayan bu eserin araştırılması tasavvuf edebiyatının
özelliklerini anlamak açısından çok önemlidir.

Anahtar kelimeler: Ferideddin Attar, İlahiname, makale, hikaye, olaylar
dizisi, mazmun

Shape and Content Features of Farid-al-din Attar's “İlahinameh”

Abstract

The article has been dedicated to the research of shape and content features of Farid-al-Din Attar's “İlahinameh”. Plot line of this work consists of a father's dialogue with his six sons, each of which asks from his father something. The first son asks him the daughter of the king of nymphs. The second one asks sorcery and witchcraft. The third son desires the basin of wisdom, while the fourth son strives for the water of internal life. The fifth son desires to have the ring of Suleyman and finally, the sixth son wants to possess the knowledge of chemistry. In “İlahinameh”, the father represents the spirit and the sons are the means that cause spirit perfection – desire, Satan, wisdom, knowledge, poverty and divine unity. The plot line of “İlahinameh” presents the way of spirit perfection stage by stage. The dialogue of the father with his sons has been presented in 22 articles, every of which consist of different stories. Besides, content relation between all stories of each article has been observed. The stories also have plot lines of their own and are divided as below in accordance with their contents:

Stories similar to “Tazkirat-al-Awliyah”;Koranic and religious stories; Stories with social and historical content (Generally, about Sultan Mahmud, Sataln Sanjar and Malikshah); Stories written under the influence of “Shahnameh”, “Bakhtiyarnameh”, “Marzbannameh”, “Sindibadnameh” and “One Thousand and One Nights” (the epos of Bijan and Akvan, the basin of Keykhosrov, Rustam, Sohrab and Derafhshe Kaviyan, the epos of Yezdegird, Khune-Siyavush, the epos of Rustam and Isfandiyar, Afrasiyab and etc.); Stories with other kinds of content (retold by animals, trees, planets and etc.); Stories about poets (Mahsati Ganjavi, Fakhr-ad-Din Gorgani and Rabia bint Kaab). Taking into consideration all mentioned above, it can be assumed that Farid-al-Din Attar’s “Ilahinameh” is a very interesting literary work with its plot line and meaningful content and research of this work has a great importance for understanding the features of the Gnostic and literature.

Keywords: Farid-al-Din Attar, Ilahinameh, article, story, plot, content

Giriş

Ferideddin Attar sanatında kendine özgü eserlerinden biri de "İlahinamə"dir. Bu mesnevi 6511 beyitden oluşuyor ve eruzun hezeci-müseddesi-mahzuf behrinde yazılmıştır.¹ "Kitabın sonu" nda eserin İlahinamesinde adlı kısmında okuyoruz:

بنامت باب نامه باز کردم
دهانرا در بلاغت برگشادم
نهادم این نهایت نامه در پیش
اگر خوش گوی کردم گوی بردم
الهی نامه نام این نهادم

الهی، نامه را آغاز کردم
زبان را در فصاحت راه دادم
توکل بر خدا تقصیر بر خویش
دل حاضر بتحریرش سپردم
در گنج عبارت برگشادم

İlahi, yazıya ben başladım, Adınla yazının faslını açtım
Belagatta yolu verdim dile Belagatla açtım ağzımı böyle
Allaha tevekkül və kendimde taksir Eserin sonunu önüme koydum
Gönlümü yazıya hazır ettim Eğer iyi söylediysem, topu çeldim
İbareler hazinesinin kapısını açtım Bunun adını İlahiname koydum.²
"İlahiname" eserinin "Der ağaze-Elahiname" adlı bölümünde Ferideddin Attar Allah'a münacat ediyor. Her birkaç beyit'ten bir İlahi, Hüdaya, Hüdavend başvuruları ile Allah'a dua ediyor.

Ayrıca, Attar'ın diğer eserlerinde "İlahiname" ile ilgili yazdığı beyitlere dikkat etmek yerinde olacaktır. Ferideddin Attar "Hüsrevname" eserinde yazıyor:

مصیبت نامه کاندوه جهانست
الهی نامه کاسرار عیانست
بداروخانه کردم هر دو آغاز
چگویم زود رستم زین و آن باز

Musibetname dünya gamıdır

İlahiname gizli sırlardır.

Eczanede her ikisin başladım ben

Bundan da, ondan da tez bitirdim ben.¹

Attar "Mazhar" eserinde "İlahiname" hakkında bu beyitleri yazmıştır:

بدان خود را و خسرو دان تو معنا

¹ Fruzanfar Badayyat, Şeyh Farid Al-Din Atar Nishaburi, Etkilerinin Açıklanması, Eleştirisi ve Analizi, Tahran, 1374, s. 95.

² Nishaburri Farid al-Din el-Attar, el-Hiyamah, Helmut Zaiter tarafından düzeltildi ve sunuldu, Enthasar Tos, 1367, s.391.

¹ <http://ganjoor.net/>

Aygün Alizade

الهی نامه گفتنت این معما

Kendini tanı ve manayı şah bil
İlahiname söyledi bu muammayı (<http://ganjoor.net/>)
"Mazharul-acayip" eserinde yazıyor:

گر الهی نامه را گیری بگوش
جام وحدت را کنی بی شبهه نوش

Eğer İlahinaməyə diqqatle bakarsan,
Vahdet camını kuşkusuz tadarsın.²

"Oştorname" eserinde "İlahiname" hakkında okuyoruz:

گر الهی نامه، در چنگت فتد

از وجود خویشتن ننگت فتد

Eğer "İlahiname" eline geçerse,

Kendi varlığından utanırsın.³

Attarın kendisinin yazdıklarından böyle bir sonuca varıyoruz ki, o "İlahiname" eserini henüz eczanede çalışırken yazmıştır. Yani onun dervişlerin yolunu seçmesi o dönemde henüz yaşanmamıştır. "İlahiname" düğümleri açan bir eserdir. Vahdetin sırları "İlahiname" eserinde açılmıştır. "İlahiname" eseri insanın ayıplarını kendisine gösteren bir eserdir.

"İlahiname" olaylar dizisi

"İlahiname" eserinin çok ilginç olaylar dizisi ve yapısı vardır. İlk bakışta farklı içerikli hikayeler yığını etkisi bağışlayan bu eserin çok dolgun ve bağlantılı bir olaylar dizisine sahip olduğu ortaya çıkıyor. Eserin basit hatları şöyledir: Bir halifenin altı oğlu vardır ve bunların her biri babasına soru sorar. Baba ve çocuklar arasında diyalog temelinde kurulan olaylar dizisi eserin görünen tarafını oluşturuyor. Ama eserin asıl muhtevisiyatı onun batınında gizlenmiştir. Baba ve altı çocuğun sayısı birlikte yedi kişi ediyor. Bu yedi rakamı Attar yaratıcılığına çok yakın olan bir rakamdır. Onun "Mantık-uttayr" eserindeki yedi aşk vadisi buna bariz bir örnektir. Gördüğümüz gibi, Attar bu eserde de yedi rakamının

² <http://ganjoor.net/> (Eişim: 20/10/2016).

³ <http://ganjoor.net/>(Eişim: 20/10/2016).

Aygün Alizade

kutsallığından yaz geçmemiş ve eserin kahramanlarını yedi kişi olarak tercih etmiştir. Baba ve oğulları bu eserde ruh ve ona etki eden nefis, şeytan, akıl, bilim, fakr ve tevhiddir. Bu sonuca varmamızın nedeniyse Attar'ın kendisinin kitabın başlangıcında yazdığı beyitlerdir. "Kitabın başlangıcı"nda on beş beyitte ruhu tanımladıktan sonra bu beyitler yazılıdır:

که اندر فن خود هر یک جهان نیست
یکی شیطان و در موهوم رایش
یکی علمست و معلومات جوید
یکی توحید و کل یک ذات خواهد.
حضور جاودان آنگاه یابند

پسر هر یک ترا صاحب قرانیست
یکی نفسست و در محسوس جایش
یکی عقلست و معقولات گوید
یکی فقرست و معدومات خواهد
چو این هر شش بفرمان راه یابند

Senin herbir oğlun muzaffer padişah'tır

Herbiri kendi fenninde bir cahandır

Biri nefisdir ve hislerdedir yeri

Biri şeytandır ve hayeledir fikri

Biri akıldır ve akıllı sözler söyler

Biri ilimdir ve bilgi arayışındadır

Biri fakrdır və yokluk ister

Bir tevhiddir ve bütün bir zat ister.

Bunların altısı da fermana yol bulsalar

Ebedi huzuru o vakit bulurlar.⁶

İranlı bilim adamı Abdülhüseyin Zerrinkub eserin olaylar dizisi hakkında şöyle yazıyor: "İçerik ve sonuca ek olarak, bu mesnevinin sunum tarzı ve metni de

⁶ Nishaburri Farid al-Din el-Attar, el-Hiyamah, Der:Helmut Zaiter, Enthasar ,Tos, 1367, s.29.

Aygün Alizade

takdire şayandır." Şeyh Attar'ın bu eserinin temelini oluşturan babanın kendi altı oğlu ile diyalogu elbette, yaygın konulardandır ve doğunun eski masal ve mecazlarında da kökleri vardır. Sindibadname destanında padişahın kendi yedi veziri ile diyalogu bu konunun eski örneklerindedir. Merzbannamenin ikinci babında Melik Nikbahtın ölüm ayağında çocuklarına verdiği vasiyetlerin Attar'ın kitabının bu metni ile alakasız olması mümkün değildir. Özellikle, Merzbannamede de Attar'ın eserindeki gibi görüşmeler haşiyeli masalların eşliğinde sunuluyor ve "İlahiname"de hikayelerin sembollerini anlatan baba Melik Nikbaht gibi ve oğullar, özellikle de büyük oğul bu bahis ve diyaloglara katılıyorlar".⁷

Bu görüşmelerde büyük oğul periler şahının kızını, ikinci oğul sihir ve büyü, üçüncü oğul came-cem, dördüncü oğul dirilik suyu, beşinci oğul Süleyman'ın yüzüğüne, altıncı oğulsa kimyaya ulaşabilmek isteğindedir. Herbiri kendi seviyelerinde ataları ile sohbet ediyor ve babalarının dediklerine kulak veriyorlar. Babanın deyimiyle, periler şahının kızına vurulmak nefise düşkünlük, came-cem istemek herşeyle ilgilenme, sihir ve büyü isteklerin esiri olma, dirilik suyuna gönül kaptırmak bitip-tükenmek bilmeyen arzular ve dünya yaşamına bağlılık, Süleyman'ın yüzüğünü istemek kudret sahibi olma, kimyayı benimsemek isteği ise hırstan ileri kaynaklanıyor. Babanın söylediklerinden anlaşılmaktadır ki, tüm bunlar dünyaya bağlılıktan kaynaklanan isteklerdir. Attar'ın kahramanı ise hiç de bu isteklerle dünyaya bağlanmamalı ve özgür kuşlar gibi pervaz etmelidir.

عجب مرغی نمیدانم که چونی

که از اثبات ونفی ما برونی

چو نه در آسمان نه در زمینی

کجایی، نزد رب العالمینی

Acep kuşsun, bilmem ki nicesin

Bizim tasdik ve inkarımız dışındasın

Çünkü ne göktesin, ne de yerdesin

⁷ Zarine Koub Abd el-Hussain, Ba Karwan Hela, Tahran, 1374, s.210.

Aygün Alizade

Nerdesin, Rabbul-Aleminin yanındasın.⁸

Altı oğul

Birinci oğul – nefis – periler şahının kızı –nefsi mutmainne

İkinci oğul – şeytan – sihir ve büyü – iman

Üçüncü oğul – akıl – came-cem- külli akıl

Dördüncü oğul – ilim – dirilik suyu – hakiki ilim

Beşinci oğul – fakr – Süleymanın yüzüğü – kanaat

Altıncı oğul – tevhid – kimya – marifet

Babanın çocuklarına verdiği cevaplar kitabın 22 makalesini oluşturmaktadır. Kitapta makalelerin dağılımı öyle yapılmıştır ki, iki makaleden oluşan dördüncü oğula cevaptan başka kalan beş oğulun makaleleri dörder makaleden oluşmaktadır. Her bir makale de sırayla ayrı ayrı hikayelerden oluşturulmuştur. Ata (ruh) çocuklarına öğüt verdikçe kendisi de kamilleşiyor ve tevhit makamına yükseliyor.

"İlahiname" eserinde ruhun gelişimini şöyle gösterebiliriz: Nefis, şeytan, akıl, bilim, fakr, tevhid. İnsanın ruhu rezil nefisten tevhit makamına ulaşan kamil insana kadar gelişir.

"İlahiname"nin her makalesi oğulun isteği ve babanın cevabı ile başlar. Bundan sonra dördüncü makaleye kadar hikayeler verilir. Dördüncü makale oğulun isteğinin ne olduğu hakkında soruyu ve babanın cevabını bildiren hikayelerle devam ediyor. Burada dördüncü oğulda biraz istisna vardır. Çünkü belirttiğimiz gibi dördüncü oğulla babanın sohbeti iki makaleden oluşmaktadır. Bu nedenle, on üçüncü makalede dördüncü oğulun arzusu bildiriliyor, on dördüncü makalede ise "abi-hayat" dirilik suyunun ne olduğu meselesi açıklanıyor.

"İlahiname" eserinin kısa içeriği:

Eser dönemin mesnevilerine özgü olan geleneksel yöntemle başlar. Allah'a hamd (hamdele), Peygambere (s) nat (salve.), onun yükselişi yazıldıktan sonra bir hikaye verilir. Daha sonra dört halifenin faziletleri kaydedilir.

“İlahiname” eserinin kısa içeriği:

Bir halifenin dünya bilimleri ve fenlerini iyi bilen altı oğlu varmış. Halife oğullarını çağırıp oturtur ve kalplerinden geçen arzuları sorar. Birinci oğul der ki, duydum ki, periler şahının çok güzel bir kızı varmış. Onun vüsalına yetmeği umuyorum. Eğer bu isteğime ulaşmaz isem, deliririm. Babası onu bu şehvet

⁸ Nishaburri Farid al-Din el-Attar, el-Hiyamah, Der:Helmut Zaiter Enthasar Tos, 1367, s.28.

Aygün Alizade

düşkünlüğüne göre azarlayarak ona der: şehvet dolu insanlar kendi varlıklarını nakit olarak bir fayda elde etmeden harcarlar. Erkek o kimsedir ki, kadına yönelik şehvetten bile uzak dursun. Erkek olsa bile, nefsanî şehvetin esiri olana kadın denir. Burada halife insanın ruhu, oğullar ise onun çeşitli halleridir. Nefis olan birinci oğul duygularına kapanarak şehvet ve isteklerinin peşinden gidiyor. Kitabın dört makalesi şehvetin zararı, onun faydası, perinin anlamı, periler şahının kızından maksadın beyanı, baba ve oğulun tartışmasına ayrılmıştır. Attar halifenin dilinden sufilerin erkek ve kadın hakkındaki bakışını sunuyor.

İkinci makale oğulun şehvetin insan neslinin devamı için zarureti hakkındaki delilleriyle başlar. Babanın cevabından malum oluyor ki, onun amacı şehvetin tam şekilde ortadan kaldırılması değil. Ama oğlunun periler şahının kızını istemesi onun şehvetin esiri olmasına delalet eder. Çünkü o babasından dünyada olan güzellerden birini istemek yerine periler şahının kızını istiyor. Sonra ise anlık nefsanî şehvet yerine kalıcı olan lezzetlere kavuşmak tavsiye edilir.

Üçüncü makale de ikinci makalede konulan sorunun devamı olarak yazılmıştır. Neslin devam etmesi için ve babanın adının çocuğu ile kaldığına göre, oğulun evlenmesi gerekmektedir. Baba onun cevabında diyor ki, evlat iyidir, ama kademi sulukta muhkem olmuş salık için değil. Çünkü onu yolda çok belalar bekler. Böyle bir kimse İsmail'i sunağa götüren, Allah'ın fermanına baş eğer İbrahim milletinin takipçisi olmalıdır. Sonra bu meselenin isbatı adına bir kaç daha hikaye verilmiştir.

Dördüncü makalede oğul kendi isteğinden el çekerek kadın ve çocuğun zararlı olduğu hakkında babanın delillerine teslim olur. Bu yüzden babasından ona periler Prensesini tanıttırmasını ister. Babanın konuştuğu hikâyeden de anlaşılmalıdır ki, periler prensesi nefistir.

Beşinci makale Attar'ın şeytan adlandırdığı ikinci oğulun sohbeti ile başlar. Dört makalede baba ve oğul arasında soru-cevap devam ediyor. Bu oğul sihir ve sihirbazlık istiyor ve kendi amacına ulaşmak için babasından ona sihir öğretmesini rica eder. Babaya göre kalp mülkünde istek devinin galibiyetiyle bu arzusunun ortaya çıkması mümkün olmuştur. İnsan hayali arzulara yüz tuttuğuna göre düzgün görüşten uzaklaşır, imkansız olanı mümkün libasında cilvelendirir. Babaya göre oğulda böyle bir arzusunun varoluşunun sebebi Allah'tan bihaber olmasıdır.

Altıncı makalede oğul babasından isteklerin ardından gitmenin zararlı olduğunu kabul etse de diyor: İstekler zararlı olsa da, insanlar onu beğenir. Bu yüzden de azıcık amaca ulaşmak için sihir öğrenmek zarar vermez. Babaysa fikri sihrin doğru olmadığına yönelterek bildirir ki, sihirbazlar mutsuzluk içinde ve kötü durumda yaşar. Bu işin ilk ve maharetli ustaları olan Harut ve Marut Babil

Aygün Alizade

kuyusunda başaşağı asılmış, su yanlarında olmasına rağmen susuzluktan ölmüşlerdir.

Yedinci makalenin başından belli oluyor ki, oğul gerçek aşk ve sevgi hakkında babanın sözlerini kabul etse de, aşkın makamının en yüksek zirvede olduğu ve herkesin elinin ona yetmediği kanısındadır. Bu yüzden de bu yüksek makama, yavaş yavaş ulaşılır, bir-iki günde bu uzun yolu kat etmek mümkün değildir. Eğer sihirbazlık isteği onun yüreğinde kök salmışsa, bu istekten el çekmek onun için mümkün olmayacaktır. Baba oğlunun söylediği sözleri reddeder ve isteğin üstün olması konusunda tenkit eder. İşler bizim arzumıza uygun olsa mı iyidir, yoksa hayrımıza olsa mı? Açıktır ki, baba işlerin hayrımıza uygun olmasını vurgulamaktadır. İleri görüşlü akıllı kişi, Allah'ın bizim için beğendiğini seçiyor ve biz buna layığız. Aksi takdirde bizim istediğimiz yokluğumuzla sonuçlanabilir ve biz kendi zararımızı menfaat kıyafetinde görebiliriz.

Sekizinci makalede oğul hayrın arzudan önce olduğunu, vakti ganimet bilme, gam çekmeme, gerçek aşka yönelme hakkında olan babasının sözlerinden etkilenir ve sihir talebinden el çeker. Bu yüzden de babasından sihrin gerçeğini açmasını ister. Baba da şeytan hakkında bir hikaye ile sihrin hakikatinin şeytan olduğunu bildirir.

Dokuzuncu makale akıl olan üçüncü çocuğun sorusu ile başlar. O babasına diyor: Came-cem duymuş ki, o zaman her şeyi görmek ve tüm sırlardan haberdar olmak mümkündür. Eğer ben came-ceme ulaşırsam, tüm dünya sırlarını bilip çok akıllı olurum. Baba oğlunun sorusundan anlıyor ki, o ilim makamı sahibi olmak için araca ulaşmak istiyor. Üstün olmak isteği onu dünya sırlarını bilmeye teşvik etmiştir, aslında o ise bilgi ve marifet arayışında değil. Bu nedenle, baba oğlunu bu amacına göre azarlar ve der ki, Cemşid kendisi camdan ne elde etti ki? Onu testereyle ikiye böldüler. İnsanı kuyuya düşüren zelil eden makamı istemek haramdır.

Onuncu makalede oğul makamın güzel olduğuna dair delil getiriyor ve diyor ki, bütün insanlar makam arzusundadırlar, kimse makam ve servet sevgisini kendisinden uzaklaştırmaz. İkincisi, izzet ve zillet, devlet ve fakirlik arasındaki fark gülşenle haraber arasındaki fark gibidir. Hiçbir akıllı izzetden vazgeçip zillete razı olmaz, ya da gülşeni bırakıp dar hamam ocağı ile tatmin olmaz. Sadece hayvan bunun farkını anlamaz, bütün insanlar başıucalık ve yükseklik ister.

Baba oğlunun dediklerini reddeder. Öyle ki, o izzeti hakka itaatte görür, izzetle makam sevgisi arasında fark koyar. Çünkü izzet beğenilen, makam sevgisi ise yerilen ameldir. Şeriatta beğenilmeyenin tedavisi zordur. Makam sevgisiyse ilacı zor olan hastalıktır.

Aygün Alizade

On birinci madde baba ve oğulun makam sevgisi hakkında bahsinin devamıdır. Oğul babasına der ki, eğer orta had korunursa, neden makam sevgisi beğenilmesin ki? Azıcık kazanılmış makam salike nasıl zarar verebilir? Baba diyor ki, makam istemek az olsa bile ziyarı vardır. Çünkü bu dolambaçlı ve zor yolda haktan başka görünen her şey salikin gözü önünde kalın bir perde çeker. Yani, makam saliki Allaha yakınlıktan uzaklaştırır.

On ikinci makaleden şöyle anlaşılıyor ki, oğul babanın getirdiği delillerden tatmin olur ve makamı sevmenin zararını anlar. Bu yüzden de babasına camecemin gerçeğini sorar. Baba da bunun anlamını bir hikaye aracılığıyla anlatır.

On üçüncü makale şeyhin dediğine göre ilim olan dördüncü oğulun sorusuyla başlıyor. O babasından dirilik suyu ister ve kendi sevkini arz eder.

Babası der ki, dirilik suyu ve sonsuz yaşam arzudur. Eğer uzun uzun arzular üstün gelmezse, sonsuz yaşam isteği yakandan düşmez. Eğer sadakat nuru canına saçılıysaydı, arzuları kendine itaatkar ederdin.

On dördüncü makaleden görüldüğü üzere, dördüncü oğul diğerlerinden daha çabuk ikna oluyor ve bu yüzden de babanın cevabını kabul ediyor ki, abi-hayati istemek yararlı değil ve ölümden kurtarmıyor. O babasına abi-hayatın izahını sorar, o da bir hikaye aracılığıyla abi-hayati anlatır.

On beşinci makalede beşinci oğul babasından Süleyman'ın yüzüğünü ister. Süleyman bu yüzük aracılığıyla peri ve devleri kendine tabi etmiş, rüzgara hakim olmuş, karıncalar ve kuşların dilini bilmiştir.

Baba cevap verir ki, mülk ve saltanat kalıcı değil, kalıcı olmayanın peşinden ise gidilmez. Sonra Rüstem ve Söhrab, Derəfşe-Kaviyan gibi "Şehname" destânlarına başvurarak zahiri krallığı eleştirir. Gerçekte insan mana mülkünü istemelidir, çünkü o hep sabittir.

On altıncı makalede oğul deliller getirir ki, bütün insanlar şahların katında toplanır, şahdan rızık talep ederler. Bu yolla oğul, insanların şahların sarayına olan ihtiyacını beyan etmekle kendi isteğinin doğruluğunu bildirir. Baba cevap verir ki, daha ne kadar fani dünyanın peşinden gideceksin ve neden bu fani mülkte insanların günahını boynuna alıyorsun. Aslında baba demek istiyor ki, insanlara dikkat etme ömrün zayi olmasına neden olur ve hiçbir faydası da yoktur. Özellikle, insanın yükü ne kadar hafif olursa, ölümü daha kolay olur. Mülk ve padişahlığın aradan kalkması göz önünde olduğu için onu istemek de akılsızlıktır.

On yedinci makale?

On sekizinci makalenin başlangıcında oğul babanın öğütlerini kabul eder ve anlar ki, dünyevi mülk ve izzet kalıcı değildir. Bu yüzden de Süleyman'ın yüzüğünü istemekten vaz geçer ve babasına onun sırrını sorar. Babası da onu bin bir geceden ibaret olan destanla anlatır. Hikayeden belli olduğu üzere, Süleyman'ın yüzüğü tasarruf demektir.

Aygün Alizade

On dokuzuncu makale, Attar'ın dediğine göre, muvehhid olan altıncı oğlun sorusu ile başlar ve o babasından kimya ilmini ister. Çünkü kimyayı bilmekle zengin olur, fakirleri zengin eder ve dünyayı asayişle doldurur. Babası bildirir ki, bu arzu hırstan kaynaklanmaktadır. Dünyaya hırs seni kimya isteğine sevk etmiştir. Hırstan sakınmak gerekir, çünkü sonu toprak ve ebedi zillettir.

Yirminci makalede oğul fakirliği yeriyor. "Fakirlikten küfür doğar" hadisinden aldığı sonuç odur ki, dünya malı insanı dinde kuvvetli eder. Babaysa cevap verir ki, dinle dünya beraber olamaz ve Allah bunun her ikisini bir kişiye vermez.

Yirmi birinci makalede oğul deliller getirir ki, kimya isteği din ve dünyaya sahip olmaktan kaynaklanmaktadır. Din ve dünyaya sahip olmak ise ezeli sevgiliye ulaşmanın sebebidir. Burada yirminci makalenin aksine der ki, din ve dünya zaten istenilen şeyler değildir, asıl amaç gerçeğe ulaşmaktır. Buna göre baba cevap verir ki, bu fikir gerçeğe uygun değildir. Çünkü din ve dünyaya bağlılık mecazi aşıkların özelliğidir. Gerçek aşık ise daim üç durumda olur: gözyaşı, ateş ve kan. Yüzünde göz yaşı, yüreğinde ateş ve ciğerinde kan. Eğer böyle olmazsa, sevgilinin dergahına gelemez.

Yirmi ikinci makalenin başlangıcında belli olduğu üzere, oğul babasının dediklerinden tatmin olur ve anlar ki, zenginlik kazanmak için kimya istenmez. Bu yüzden babasına kimyanın gerçeğini sorar ve babası da bir hikaye aracılığıyla kimyanın gerçeğini ona anlatır. Anlaşılmaktadır ki, kimyadan amaç marifettir. Kitabın sonu de hikayelerle bitiyor ve burada on dört hikaye verilmiştir. (Attar 1367)

"İlahiname" eserinde Attar'ın belirlediği formül:

İnsanın ruhu o zaman kamil hale gelir ki, nefsi marifet makamına ulaşmış olsun. Şair bu formülün ispat edilmesi için eserde çok hikayeler vererek bildiriyor ki, bunların her biri konulan meselenin izahı için tasarlanmıştır. Burada "İlahiname"nin tüm hikayelerini yorumlamak mümkün olmadığından, sadece bir makalenin hikayeleri arasındaki ilişkiyi göstermekle yetineceğiz. Örneğin, dokuzuncu makalenin hikayeler serisine dikkat edelim:

Bir gün Sultan Mahmud ordusu ile geçtiği zaman yolda bir ihtiyar kadın görür. Kadın yolda durmuş, şikayet mektubunu esasının başına bağlayıp adalet istiyor. Mahmud ona dikkat etmeden hızla geçer. Gece rüyada görür ki, bir kuyuya düşmüş ve kimse onun elinden tutmuyor. Birden adalet isteyen kadın peyda olup esasını kuyuya atarak diyor: Bu Asaya tutun. Mahmud el atıp bu asaya tutunur ve kuyudan çıkar.

Ertesi gün Sultan Mahmud tahtına oturduğunda o kadın asası ile adalet istemek için acele ediyor. Sultan yerinden zıplayıp kadını kendi yanında oturtur ve ordusuna şöyle der: Eğer dün gece bu kadın olmasaydı, beni kuyudan kurtaran olmayacaktı. O beni asası ile kuyudan çıkarttı, siz de onun esasına el vurun.

Aygün Alizade

Askerler her yandan hücum edip asaya dokunur. Sultan der: Ey kadın, sen böyle bir zayıflıkla nasıl bu ağırlıkta yükü çekebiliyorsun? Kadın der: Sultanı kuyudan çeken bu orduyu da çekebilir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi hikayeler arasındaki ilişki çeşitli yöntemlerle oluşturulur. Anlam bakımından ilişki yaranmadığı zaman, önceki hikâyede geçen bir kelime ikinci hikâyede de kullanılır. İkinci hikâyede okuyoruz:

Behlül eline sopa alıp ölülerin kabrine o kadar vurdu ki, sopa kırıldı. Dediler: Ölülerin ne suçu vardır ki, kabirlerine sopayla vuruyorsun? Dedi: Onlar yalancı topluluktu, mal ve mülk iddiası ediyorlardı. Birisi diyordu: benim sarayım ve dükkanım, diğeri diyordu: benim bağım-bahçem. Gerçek sahibin Allah olduğundan habersizdiler. Bu mülk ve mal bizim elimizde geçicidir. Bundan sonra insanları dünyayı terk etmeye davet ediyor ve bildiriyor ki, ay yerin gölgesinden kararmıştır. Vay olsun o kimselere ki, yere gark olmuşlardır.

Bu siyahlığın çaresi yoktur, çünkü hırs ve nefsin isteğine göre bu duruma düşmüşlerdir ve onun zararını göremezler, onunla kendilerini mutlu sayar ve çare aramazlar, üstelik elleriyle çare yolunu kapatırlar.

Sonraki makalede yine ay sözü kullanılıyor ve hem de anlamın devamını görüyoruz. Bir padişah yıldız bilimine iyi vakıftı ve bu bilim aracılığıyla haber almıştı ki, falan ay, gün ve saatte ona bela inecek. İri taşlardan büyük bir kule inşa eder, bu kasra çok bekçi koyar, kendisi de kasrın içine girer. Oturduğu kasırdan dışarı bir pencere açıktır. Korkudan bu pencereyi de kapatır, nihayet nefes alamaz ve kendisinin yaptığı zindanda can verir.

Dördüncü hikâyede bu işin çaresi kendini terk etme, var-devletten vazgeçme olarak gösterilir. Bir büyüğün dilinden nakledilir ki, bir, iki ve üçüncü günün musibeti ağırdır, yedinci güne kadar tedricle hararet azalır. Sekizinci gün herkes kendi işinin peşinden gider ve sabrı seçer. Böyleyse, gelin birinci günü sekizinci gün gibi bilelim, gamı yüreğimizden kenarlaştıralım ve ahiret gamını çekelim. Bu konuda birkaç beyit yazılarak okurlar doğru yola davet edilir.

Attar doğruluk kelimesiyle konuyu değiştiriyor ve yazıyor ki, sufi elif harfi gibi dosdoğru olmalıdır ve bundan sonra tasavvufun tanımını veriyor. Tasavvuftan sonra tevekkül hakkında konuşuyor ve sonraki hikâyede Şakîk-i Belhî'nin tevekkül hakkında dediklerini veriyor. Şakîk-i Belhî Bağdat'ta minbere gitmişti, tevekkül hakkında konuşuyordu ve insanları tevekkülde kuvvetli olmaya çağırıyordu. Diyordu ki: Ben çölde tevekkülle gidiyordum, cebimde sadece bir dirhemim vardı. Haç amellerini yapıp döndüm, bu dirhem hala benimle idi. Bir delikanlı minberin aşağısından kalkıp dedi: Ey şeyh, bu dirhem seninleyken Allah'a nasıl itimat etmiştin? Şakîk titredi, minberden aşağı indi ve dedi ki, hak bu gençtedir. Şakîk-i Belhî'nin tevekkül hakkındaki hikayesi bu beyitle bitiyor: "Ölene kadar onun için bir gömlek perde olmaz".

Aygün Alizade

Bu beytin devamı olarak "Hak'tan beyaz elbise isteyen divanenin hikayesi" gelir. Bir deli Allah'a hitap eder ki, ya Rabb, üzerimde gömleğim yok, senin sabrın olsa da ben sabredemiyorum. Allah'tan hitap gelir ki, beyaz elbiseyi sana kefen olarak veririm. Deli diyor: Bendeni beslemeyin şu ki, iki kez elbise istediğinde canını alır ve öldürürsün. Sonra yine çok ıztıraplardan sonra konuşur ve son beyitte şöyle der:

Eğer işin ağlamak, yanıp yakılmak olmazsa,
Zülfünden senin üzerine bir gün gölge düşer.

Bundan sonra yukarıdaki beytin devamı olarak "Göz yaşı dökten divanenin hikayesi" gelir. Bir deli ağlıyor, çok göz yaşı döküyordu. Biri ona sordu: neden böyle zar-zar ağlarsın? Dedi ki, belki kalbi benim halime yansın. Dediler: Ama Allah'ın kalbi yok ve hiçbir akıllı bu konuda bir söz dememiştir. Dedi: Bu ne boş sözlerdir ki, söylersiniz? O tüm yüreklere sahip olduğu halde nasıl olur da, kendi kalbi olmasın.

Sıradaki hikaye de kalp konusu vardır: Ebû Bekr Vasiti tımarhaneye gitmişti. Orada bir deliyi zincirlere vurmuşlardı ve o zincirde dans ediyor, çok seviyordu. Vasiti ona sordu ki, bu zincire sevinmek, bu dans etmek nedendir? Deli dedi: Ey şeyh, ayağım bağlansa da kalbim özgürdür ve bu zincirde değil.

Attar bu hikayede diyor ki, kalp iki dünyanın sığıdığı bir denizdir, âlemi-kebiri âlemi-sağırda gösterir. Ona göre kalbi tanıdıktan sonra arif öyle bir noktaya ulaşır ki, ne isterse, onun için oluşturulur ve onun iradesi hakkın iradesi ile aynı anlamı taşır. Aşk yangısı olan kalbin cehennem yangısından korkusu olmaz. Sonraki hikayede bu mananın yorumunu okuyoruz:

Bağdat pazarında yangın olmuştu. Bir ihtiyar asası ile evine doğru gidiyordu. Nereye gidiyorsun, senin evin de yanmıştır dediler. Dedi ki: Allah benim evimi yakmaz. Alev söndü, çok evler yanmıştı. Ama ihtiyarın evine zarar deymemişti. Dediler ki: Bunu nereden bildin. Dedi ki: Benim yanan kalbim var ve biliyorum ki, Allah adildir, bir insanın hem kalbini hem de evini aynı zamanda yakmaz.

Bundan sonra "Ateş ve yanmışın hikayesi" başlıyor. Taş demire sürtündüğü zaman onlardan kıvılcım çıkıyor. Ateş diyor: Sen kimsin? Diyor: Eski tanışın. Ben parıltılı, sen ise siyah. Bizim aramızda nasıl tanışma olabilir? Taşla demirin tanışlığı o kıvılcım. Müminin kabrine pişmiş tuğla koymazlar. Çünkü ateşte pişmiş ve kürede kızarmıştır. Allah ateşte kızarmış şeyi müminin kabrine reva bilmez. Bu da daha kesin ki, mümini cehennem ateşinden uzak tutacak, zayıflığına bağışlayacak.

Ebu Ali Farmadi'den rivayet edilir ki, Allah kıyamet gününde insanın amel defterini ona verir ki, bu yazıyı oku. Bu yazıyı açar, günah ve itaat hakkında hiçbir şey yazılmadığını görür. Der: Ey Allah, bu yazıda bir şey yazılmamıştır ki, ben okuyayım. Allah'tan hitap gelir ki, ben kendi aşıklarımın durumunu gizli tutarım, iyilik ve kötülüklerini deftere yazmam. Hak aşıklarının durumu böyledir.

Aygün Alizade

Ama aşk aracılığıyla temizlenmeyen kişilerin defterini avucuna koyarlar ki, okusun ve akıllansın. Ama o da Peygamber (s) ihtiramına kurtulur ve günahları bağışlanır.

Bu hikayenin devamı gibi Peygamber'den (s) rivayet edilen bir hadis gelir. Mahşer gününde Allah bir kula der ki, kendi sicilini oku. O deftere bakar, karaltıdan başka bir şey görmez. Der: Ey Allah, cehenneme gidiyorum. Allah der: Defterin arkasına bak. Defterin arkasına bakınca görür ki, tevbeleri ve her suçuna on iyilik yazılmıştır. Der: ya Rabb, ben çok günah ettim. Kiramül-hatibin benim günahlarımı yazmamışlar mı, yoksa yazdılar da sildiler ve kötülüklerin yerine iyilikler mi yazdılar? Şimdi ben senin faziletinle gūnahtan fayda alıyorum. Bunun sebebi ise, Allah'ın her kulu ile sırrı vardır, onun açılması kulun yararına değildir. Bu sır kulun aşıklığıdır ki, Attar da ona çok işaret etmiştir. Her aşık kendi sevgilisinin namusunu düşünür ve onu perdede tutmak ister. İşte bu metlebi Ayaz, Mahmud'a demiştir.

Bundan sonra "Sultan Mahmud ve ordunun düzeni hikayesi" gelir. Ordu toplandığı zaman Ayaz orda değildi. Mahmud bir elçi gönderir ki, Ayaz ordunun toplandığı meydana gelsin. Ayaz elçiye der ki, Mahmud'a de ki, hiç kimse sevgiliyi insanlara sunmaz ve meydana çıkarmaz.⁹

Gördüğümüz gibi 13 hikayeden oluşan dokuzuncu makale "Karı ile Sultan Mahmut'un hikayesi" ile başlar ve "Sultan Mahmud ve ordunun düzeni hikayesi" ile biter. Eğer makaledeki hikayelerden haberimiz olmasaydı, okurlarda böyle bir düşünce oluşurdu ki, bu hikayeler sadece Sultan Mahmud'la bağlı olan öykülerdir. Ama makalenin ilk ve son hikayelerini Sultan Mahmud'la bağlı hikayelerle başlayan şair olaylar dizisinde bir bütünlük yaratmak istemiştir.

Gördüğümüz gibi, Attar'ın "İlahiname" eserinde bir temel olaylar dizisi babanın kendi altı çocuğu ile sohbeti, onun kapsamında da ayrı ayrı makalelerin dizisidir. Bu hikâyelerden her birinin de kendisinin bağımsız bir olaylar dizisi vardır. Hakikatlerde hemen hemen aynı yöntem izlenmiştir. İster büyük olsun, ister küçük, her bir hikayenin kendisinden önceki hikaye anlam veya kelime bağlantısı vardır. Hikayeler iki ana bölüme ayrılabilir. Birinci bölümde hikaye basit dille sunulur, ikinci bölümde ise şairin irfani ve felsefi görüşleri verilir. Diğer bir deyişle, şair hem hikâyeyi, hem de ondan alınan sonucu okurlara sunuyor. Örneğin aşağıdaki hikâyeye dikkat edelim:

که بگشاده زبان می گفت الله
به پیش او دوید از نا صبوری
و گر دانی چرا تو زنده مانی
که گفتی جان مشتاقش ز تن شد
نیستانی دروده بود در راه

مگر پوشیده چشمی بود در راه
چو نام حق ازو بشنود نوری
بدو گفتا تو او را می چه دانی
بگفت این و چنان بی خویشتن شد
در آن شورش بصحرا رفت ناگاه

⁹ Nishaburri Farid al-Din el-Attar, ...s.28.

Aygün Alizade

که پاره پاره کرد از زخم تن را
بزاری جان او با خون برون شد
همه جایش بخون آغشته دیدند
نوشته بر سر هر نی که الله
ز نی کشته شدن در خون غنودن
بیک یک ذره بحری آتشین شو
ترا آن دوستی باشد مجازی
ز صدق دوستی جانناز باشی

چنان بر نیستان زد خویشتن را
بآخر از تنش از بس که خون شد
نگه کردند و او را کشته دیدند
ز خون سینه آن کشته راه
چنین باید سماع نی شنودن
چو نام دوست بنیوشی چنین شو
تو گر دوستی جان در نیازی
اگر در عشق اهل راز باشی

Gözü bağlı olan gidiyordu yolda
Hakkın adını ondan işitti Nuri
Ona dedi: Sen Onu ne bilesin,
Bunu dedi, öyle bayılıp düştü
İşte o heyecanla yüz tuttu çöle
Sağlığa girdi bu duyguyla
Bedeninden o kadar kan aktı ki,
Baktılar, gördüler onu ölmüş
O ölmüşün sinesinin kanından
Ney neşidesin böyle dinlemek lazım
Dostun adını işittin mi böyle ol
Dost olsan da, geçmezsen canından
Eğer aşkta raz ehli olsan

Dil açıp hep derdi Allah
Sabırsızlıkla kesti onun önünü
Biliyorsan, niyə ölmezsin?
Sanki tenini müştak canı terketdi
Biçilmiş bir sazlık vardı yolunda
Bedeni yaradan oldu parça-parça
Kanla birlikte yitirdi o can
Her yeri onun kanı bürümüş
Her kamışın başında yazılmış Allah
Ney ilə ölüp kana bulanmak lazım
Bir zerre behrle ateşli ol.
Senin o dostluğun olur mecazi
Dostluk sadakatinden cansever
olursun.¹⁰

"Körün Şeyh Nuri (r) ile hikayesi" Nurinin kör ile sohbeti ile başlar ve körün kendini sevgilisi yolunda sazlığa vurup öldürmesi ile biter. Bundan sonra ise Attar Allah'ın dostlarının özelliklerini sayar. Dost dostun yolunda canından geçmiyorsa, onun dostluğu mecazi dostluktur. Aşkta sır ehli olmak gerekir ki, dostluğun sadakatine göre canından geçebilesin.

"İlahiname" eserinde üç düzeyde olaylar dizisi vardır:

1. Eserin temel olaylar dizisi.
2. Makalelerin olaylar dizisi.
3. Hikayelerin olaylar dizisi.

Bir manzum eserde üç düzeyde olaylar dizisi kurmak gerçekten büyük iştir ve böyle bir özelliği Attar'ın diğer eserlerinde de gözlemlemek mümkündür.

Abdülhüseyin Zerrinkub yazıyor: "Attar'ın mesnevileri haşiye şeklindeki kıssa ve hikayelerle doludur ve burası da nettir ki, şair kıssa ve hikaye kalıbına irfani amaçlarının beyanı için çok dikkat ayırmıştır. Bu kıssaların kahramanları da

¹⁰ Nişaburi Farid al-Din el-Attar, el-Hiyamah, Der:Helmut Zaiter, Enthasar Tos, 1367, s.111.

Aygün Alizade

çeşitli katmanlardan oluşur: şah, vezir, cellat, şeyh, sufi, sanatçı, geda, köle vb. Buna göre bu hikayeler hakkında düşünmekle o dönemin toplumsal kesimlerinin durumu hakkında faydalı bilgiler elde edilebilir. Elbette, Attar'ın maneviyata dalması nedeniyle hikayelerden durum hakkında yararlı detaylar elde etmek mümkün olmasa da, yine de onlardan faydalanmak mümkündür".

Sonuç

Ferideddin Attar'ın "İlahiname" adlı eserinde yaklaşık 270 hikaye verilmiştir ki, onlar da içerik çeşitliliği ile dikkat çekmektedir. En az - 1 hikaye birinci ve yirmi birinci makalelerde, en çok - 24 hikaye ise on dördüncü makalede verilmiştir. Bu hikayelerin incelenmesini kolaylaştırmak amacıyla onlar belirli açılardan tesnif edilebilir. Bu nedenle "İlahiname"de verilen hikayeleri içeriğine göre aşağıdaki bölümlere ayırabiliriz:

1. "Tezkiretul-evliya" eseri ile örtüşen hikayeler
2. Kuran kıssaları ve dini içerikli hikayeler
3. Toplumsal-tarihsel içerikli hikâyeler (Başlıca olarak Sultan Mahmud, Sultan Sencer ve sultan Melikşah'la ilgili)
4. "Şehname", "Bahtiyarname", "Mərzbanname", "Sindibadname", "Binbir Gece"nin etkisi altında yazılan hikayeler. (Bijen ve Ekvan Dev Destanı, Keyhüsrev'in camı, Rüstem, Söhrab ve Dereşe Kaviyan, Yezdigerd'in Destanı, Hune-Siyavuş, Rüstem ve İsfendiyar destanı, Efrasiyab ve s.).¹¹
5. Diğer içeriğe sahip hikayeler (Burada hayvanlar, ağaçlar, gezegenler vb. dilinden nakledilen hikayeler vardır)
6. Şairler hakkında hikayeler. (Mehesti¹² Fahrettin Gorqani¹³ ve Keebin kızı Rabîa¹⁴)

Tüm söylenenlere dayanarak diyebiliriz ki, Feridettin Attar'ın "İlahiname" adlı eseri ilginç olaylar dizisi, derin ve anlamlı içeriği ile çok ilginç eserlerden biridir ve çok geniş konuları kapsayan bu eserin araştırılması tasavvuf edebiyatının özelliklerini anlamak açısından çok önemlidir

---

¹¹ Nishaburri Farid al-Din el-Attar,s.232.

¹² Ibid....s. 232.

¹³ Ibid.....s.103.

¹⁴ Ibid....s.330.

Aygün Alizade

Seçmiş Kaynaklar

ZARINE K. Abd el-Hussain, 1374, Baqarvan Hela, Tahran.

SAID S.Dia al-Din, 1386, I. Bar Mabani İrfan ve Suf, Tahran.

TANRININ KURBAN EDİLMESİ, 1363, İran Edebiyatı Tarihi (Hald Dom), Tahran.

Fruzanfar Badayyat, 1374,Şeyh Farid Al-Din Atar Nishaburi, Etkilerinin Açıklanması, Eleştirisi ve Analizi, Tahran.

NİŞABURİ FARİD AL-DİN EL-ATTAR, 1367, el-Hiyamah, Der: Helmut Zaiter, Enthasar Tous, Tahran.

<http://ganjoor.net/>

Araştırma Makalesi

Özbekistan'da Çağdaş Arşivler Oluşturulmasının Tarihi

Akmal Yakubov*

Öz

Arşiv aslında bir milletin hafızasıdır. Arşivi olmayan veya kafi derecede zengin arşivleri olmayan devletler veya toplumlar da hafızasız kimselere benzerler. Özbekistan'ın tarihi binlerce yıllara uzanmış ise de ülkede gerçek anlamdaki arşivler ancak bağımsızlık döneminde oluşturulmuştur. Günümüzde bu arşivler toplumun milli tarih bilincinin oluşturulması ve tarih araştırmalarında da verimli bir şekilde kullanılmaktadır. Makalede bağımsızlık döneminde Özbekistan'da çağdaş arşivlerin oluşturulmasının aşamaları ve arşivlerin durumu hakkında bilgiler beyan edilmiştir.

Anahtar Kavramlar Arşiv, Özbekistan, Özbekistan Merkez Arşivi, Hive Hanlığı arşivi, Buhara Hanlığı arşivi, Tarih araştırmaları

---

* Semerkant Devlet Üniversitesi, Filoloji Bölümü, Özbekistan, hknym65@hotmail.com.

History of Creating of Contemporary Archives in Uzbekistan

Abstract

The archive is actually a memory of a nation. States or societies that are not archives or archives at large seem to be memory less. Although the history of Uzbekistan dates back to thousands of years, contemporary archives in this country established during the period of independence and today these archives are used efficiently in processes of formation of national history consciousness and in historical researches. In this article studied processes of the creation of contemporary archives in Uzbekistan during independence period and discuss about state of the archives.

Keywords: Archive, Uzbekistan, Uzbekistan Central Archive, Hive Khanate archive, Bukhara Khanate archive, Historical researches

Giriş

Tayyib Gökbilgin arşivlerin toplumda milli tarih bilincinin oluşturulması ve tarih araştırmalarındaki yeri hususundaki bu cümleleri bağımsızlık döneminde Özbekistan'da arşivler dizininin oluşturulması ve geliştirilmesi süreci hakkında söylenmiş gibidir:

....."Tarih ilmi ve arşiv arasındaki bağ çözülmaz bir mahiyettedir.Arşiv, tarih yazma işinin gıda aldığı ebedî bir membadır.Bunun için de vazifesi bu membaı, tarih yazılması işinde açık, emin ve müsait bir halde bulundurmasıdır.Bu vazifenin görülebilmesi tabiatile birçok problemleri ortaya atıyor ki bilhassa zamanımızda bu, mütemadiyen artmaktadır. Bu problemlerin halli ilmî metot seviyesine yükseldiği vakit ilmin yeni bir şubesi doğmuş oluyor: Arşiv ilmi.."¹

Gerçekten arşiv aslında bir milletin hafızasıdır. Nasıl ki şu veya bu biçimde hafızasını yitiren kimsenin hayatı anlamsızlaşır, böyle bir insan desteksiz ve köksüz hisseder kendisini, arşivi olmayan veya kafi derecede zengin olmayan devletler veya toplumlar da hafızasız kimselere benzerler. Geleceklerine yol gösterecek, kılavuzluk edecek bilgiden yoksun kalırlar. Bu sebeple, arşivlerin milletler için taşıdığı ehemmiyet çok büyüktür.

Özbekistan bağımsızlığına kavuştuktan sonra ülkenin gerçek tarihinin öğrenmeye yönelik ilgi ölçülemez biçimde büyümüştür, bu ise toplumun milli tarih bilincinin oluştuğu ve halkın milli değerlerine geri dönüyor olduğunun açık bir kanıtıdır. Gerçek tarih araştırmaları ve öğrenimi ise arşivler ve onlardaki pahası biçilmez belgellersiz gerçekleşmeyeceği bellidir. Bunu derinden anlayan Cumhuriyet yönetimi tarafından geçmişte oluşmuş arşivleme sisteminin daha da geliştirilmesi ve onların çağdaş yöntem ve tekniklerle çalışan arşivlere dönüştürülmesi hususunda gerekli kararlar alınmıştır. Türkistandaki Hanlıklar, Çarlık Rusyası ve eski Sovyetler Birliği döneminden kalma devlet arşivleri, kurum arşivleri ve özel arşivleri içeren arşiv sistemi yeniden yapılandırılmıştır.

Ayrıca eski Sovyetler Birliği Komünist Partisine (SBKP) bağlı Özbekistan Komünist Partisinin merkez arşivi ve eyalet parti komiteleri arşivleri bazında Cumhurbaşkanlığı idaresi arşivi ve onun illerdeki şubeleri oluşturuldu. Bunun dışında arşivlerin yeniden yapılandırılması, onların fonlarındaki belgelerin araştırmacılar ve başka geniş kitlelere açılması, arşivlerin çalışma prensipleri, hizmetleri alanlarında derin niteliksel değişiklikler meydana geldi. Bu konudaki nitelikli değişimler her şeyden önce Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Meclisi tarafından 15

---

¹ Gökbilgin, Tayyib, Arşiv Meseleleri, TC Maarif Vekilliği, İstanbul, 1939, s. 65.

Nisan 1999 tarihinde kabul edilen "Arşivler hakkındaki Yasa" ile başladığını ve 7 Mayıs 2010 tarihinde yürürlüğe giren "Arşiv işi hakkındaki" Kanun ile daha da geliştirildiğini kaydetmeliyiz. Bu yasalarda devlet arşiv fonu, belgelerin mülkiyeti, belgeleri saklama prosedürü, devlet arşivlerini finanse etme, arşivlere verileri teslim etme ve depolanma prosedürü, arşivlerdeki fonlardan yararlanma prosedürleri gibi konulara açıklık ve çözüm getirmiştir. Yasa Özbekistanın modern arşivleme sisteminin oluşmasına ve ülkedeki arşivlerin faaliyetine yasal zemin hazırlamıştır.² Bu yasaya göre Özbekistanın çağdaş arşiv sistemi aşağıdaki bölümlerden oluşmaktadır: Kurum arşivleri, Devlet arşivleri ve kişisel arşivler.

Kurum arşivleri. Özbekistan Cumhuriyeti devlet kurumları ve yönetim idareleri, yerel yönetimler ve kuruluşlar, örgüt ve işletmelerin huzurunda belgelerin geçici olarak depolanması, onlardan devlet ve toplum yönetimi, araştırma ve üretim amaçlarında yararlanmak için kurum arşivleri düzenlenmiştir. Yasada belirlendiği gibi, ihtiyaç olduğunda kurum arşivleri birleştirilerek kurumlararası arşivlerin oluşturulması gerekmektedir. Kurum veya kurumlararası arşivlerde belgeler geçici olarak saklanır.

Belli bir zaman diliminden sonra kurum arşivlerindeki belgeler devlet arşivlerine teslim edilecektir. Kurum arşivlerin faaliyeti ve onların fonlarının devlet arşivlerine aktarılması "Arşivler hakkındaki Yasa" ve Bakanlar Kurulu huzurundaki Genel Arşiv Dairesi tarafından onaylanan düzenlemeler temelinde gerçekleştirilecektir. Kurum arşivlerindeki belgeler yönetmelikte belirtilen süre içinde saklanır. Bu sürenin ne kadar süreceği kurumun çalışma özelliklerine bağlıdır. Nitekim, şehirler, kasabalar kurum ve köylerdeki kurumların arşivlerindeki belgeler 5 yıl, bölge ve illerin kurum ve kuruluşların arşivlerindeki belgeler 10 yıl, Özbekistan Cumhuriyeti merkez yönetim kuruluşlarına ait belgeler kurum arşivlerinde 15 sene devamında muhafaza edilir. Dışişleri Bakanlığına ait belgeler 30 yıl, Nikah masası ve sivil kayıt idaresine ait belgeler kurum arşivlerinde 75 yıl saklanması öngörülmüştür. Mevcut yönetmenliklere göre kurum ve kuruluşların personel dairelerine ait belgeler kurum arşivlerinde

---

² Bknz: Arxivlar to'g'risida: O'zbekiston Respublikasining 1999 yil 15 aprel Qonuni // O'zbekistonning yangi qonunlari. 21-son. Toshkent, 1999; O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Arxiv ishi haqida. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2010 y., 24-25-son, 192-modda - http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=1645540&query (Ekim, 2016).

40 yıl boyunca muhafaza edilmelidir. Kurum arşivleri devlet arşivlerini yeni belge ve dokümanlar ile doldurmada esas kaynak durumundadır.

Devlet Arşivleri. Özbekistan Cumhuriyetinin şimdiki devlet arşivleri sistemi ülkenin siyasi-idari yapısı temelinde oluşturulmuştur. Cumhuriyet devlet arşiv sistemi aşağıdaki arşivlerden oluşmaktadır:

1. Karakalpakstan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, illerin bölgesel devlet arşivleri ve onların şubeleri, Taşkent şehrinin devlet arşivi.

2. Merkezi Devlet Arşivleri

Şu anda, Karakalpakstan Cumhuriyeti merkezi devlet arşivi, Andican, Buhara, Cizzak, Kaşkaderya, Navoiy, Namangan, Semerkant, Sirderya, Surhanderya, Taşkent, Fergana, Harzem illerinin ve Taşkent şehrinin devlet arşivleri faaliyetlerini sürdürmektedir. Bunlar çeşitli bölgelerde 55 tane şubeleri vardır.

İllerin devlet arşivlerinde genelde Ekim 1917 devriminden sonraki devirdeki yerel siyasi durum, bölgelerin ekonomik ve kültürel gelişimine ait belgele saklanmaktadır. Örneğin, Fergana il devlet arşivi fonlarında Fergana ili ve Fergana şehrinin tarihine ve bir zamanlar Fergana eyaletinin bir parçası durumunda bulunan Andican ve Namangan illerinin tarihine ait belgeler muhafaza edilmektedir. Filcümle, Sovyet dönemine ait Fergana bölgesi işçi, asker ve köylü vekilleri Sovyeti fonu.³ Bu fondaki belgeler Fergana vadisinde Sovyet iktidarının kurulması, işsizlik ve kıtlığa karşı mücadele, milli özgürlük hareketi dönemi, kadınların hürriyeti kampanyaları konularını kapsamaktadır. Fondaki belgeler, kronik filmler ve fotoğraflar vadideki Büyük Fergana Kanalı'nın, çok sayıdaki büyük küçük sanayi ve sulama tesislerinin inşası, eğitim ve kültür alanlarındaki gelişim hakkında ayrıntılı bilgi verecektir.⁴

Merkezi devlet arşivleri sistemi aşağıdaki arşivleri içerir:

1. Özbekistan Cumhuriyeti (MDA) Merkez Devlet Arşivi;

2. Özbekistan Cumhuriyeti bilimsel, teknik ve tıbbi belgelerin merkezi devlet arşivi;

³ Farg'ona viloyati davlat arxivi, 121-f.

⁴ Farg'ona viloyati davlat arxivi >archive.uz/ru/organization/index?Organization_page=1706&Organization_sort=id (18.10.2016)

3.Özbekistan Cumhuriyeti sinema, audio ve fotografi belgelerinin merkezi devlet arşivi;

Bunların yanı sıra ülkenin arşiv sisteminde Cumhurbaşkanı İdaresi arşivi ve onun bölgesel şubeleri de önemli bir rol oynar.

Ülke tarihine ışık tutan tarihsel belgelerin depolanması ve saklanması Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi'ne lider rolü oynar. Bu arşivde Türkistan ve Özbekistan tarihinin nadir belgeler biriktirilmiştir . Bu arşivdeki belgeler Orta Asya'da Rusya tarafından işgalından ta günümüze kadar geçen dönemi kapsamaktadır.

Türkistan bölgesinin askeri valisi ve ordu komutanı fonu.⁵ Türkistan Bölgesi merkezinin nüfus yöneticisi fonu ülkenin işgalinden sonraki ilk döneme (1865-1868 yıllar) alakalı belgeleri içermektedir.⁶ Bu fonlardaki belgelerde Türkistan bölgesinin sınırları, idari yapısı ve sakinleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Türkistan Genel Valisi huzurundaki idari kurumun Fonu (1-f.) , Türkistan Genel Valisi huzurundaki diplomatik yetkililerin Fonu (2-f.), Rusya'nın Buharadaki siyasi ajansı Fonu (3-f.) gibi fonlarda toplanan malzemeler Rusya ile İran, Hiva ve Buhara Hanlıkları arasındaki diplomatik ilişkilerini yansıtmaktadır. Belgeler Türkistan Genel Valiliği ve başka özel idari bölgelerin yönetim yapısı, şehirlerin yönetimi ve şehirde yaşama Şartı'nın uygulanması, okul ve camilerin miktarı ve durumu ile ilgili bilgileri de içermektedir.⁷

Türkistan Genel Valisi idaresi fonunda ve Türkistan genel valiliği gizli servisi fonunda, bölgesel yönetimler, nahiye yönetimleri ve adli makamların fonlarındaki belgeler Orta Asya halklarının ulusal kurtuluş hareketine yansıtmaktadır. Örneğin,1885 yılında Ferganada: 1910 yılında Buharada, 1916 yılında tüm Türkistanda çarlık rejimine karşı isyan ve ayaklanmalarına ait belgeler bu fonlarda saklanmaktadır.

Rus işgalı altındaki Türkistandaki tarım, ticaret ve sanayi kuruluşları, tarım ve kamu malları yönetimi ve buralarda demiryollarının inşası durumuyla ilgili, sanayi, demiryolları, inşaat alanlarındaki gelişimi yansıtan belgeler de bu fonlardan yer almaktadır. Türkistanın kültür

⁵ O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivi, 336-f.

⁶ O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivi,450-f.

⁷ Bknz: O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivi, 1-f., 2-f., 3-f.

hayatı, kültür ve eğitim kurumları, bilimsel topluluk fonları ilgili alanlara ait belgeleri içermektedir.

Hiva Hani idaresi fonu (1874-1917 yılları kapsıyor) ve Buhara Emirliği Sadrazami (Kuşbegisi) fonunda (19. yüzyılın sonu-1920 y.) Orta Asya hanlıklarının siyasi ve ekonomik durumu, bu ülkelerdeki etnik ilişkiler, hanlıklarda yaşayan halklarının yaşamı ve kültürüne ait belgeler muhafaza edilmektedir.

Rusya'daki 1917 Şubat darbesinden sonra ta 1917 Ekim devrimine kadar ülkeyi yöneten Rusya Geçici hükümetinin Türkistan Komitesi ve işçi, asker ve köylü vekilleri Türkistan ülke Sovyeti fonlarında Orta Asyanın sovyetleştirilmesi ve buralarda komünist iktidarın kurulmasına ait belgeler saklanmaktadır.⁸ Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez İcra Komitesi, otonom cumhuriyetin Halk Komiserleri Sovyeti ve Halk Komiserlikleri fonlarında bölgede Sovyet iktidarının yayılması, Türkistan Kurtuluş hareketi, iç savaş, Orta Asyada milli sınırların belirlenmesi ve Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin kurulmasıyla ilgili belgeler saklanmaktadır ve onlar 1920'li yılların buhran ve çatışmalarla dolu siyasi atmosferini yansıtmaktadır.

Özbekistan Merkezi Devlet arşivinin Buhara ve Harezmi Halk Cumhuriyeti fonlarında tutulmakta olduğu belgeler Ceditçiler tarafından kurulan ve tarihte ancak kısa bir süre bağımsızlığını koruyabilen (1920-1924 yılları arası) Buhara ve Harezmi Halk Cumhuriyetlerinin merkezi ve yerel yönetim kurumları ve kültür hayatı hususundaki belgeler muhafaza edilmektedir.

Özbekistan Merkezi Devlet arşivinde Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Sovyetlerinin kurultayları, ÖzSSC Merkez İcra Komitesi ve Özbekistan SSC Halk Komiserleri Sovyeti ve başka Sovyet ve icra kurumlarının tarihini yansıtan belgeler fonu mevcut olup, onlar Sovyet döneminde Özbekistanda gerçekleşen siyasi, ekonomik ve sosyal süreçleri yansıtmaktadır.

1962 yılında kurulan Özbekistan Cumhuriyeti bilimsel, teknik ve tıbbi dokümantasyon arşivinde araştırma, tasarım, konstrüktörlik ofis belgeleri saklanır. Arşiv fonlarında farklı

---

⁸ Bknz: O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivi, 125-f., 126-f.

dönemlerde inşa edilen sanayi tesisleri, sulama tesisleri, idari ve sivil inşaatların projeleri, konstrüktörlük ve tıbbi bilimsel araştırma enstitülerinin belgeleri muhafaza edilmektedir.⁹

Özbekistan Cumhuriyeti Film ve fotoğrafı belgeleri Merkez Devlet Arşivi, 1943 yılında kurulmuştur. Bu arşivdeki 1917 Ekim devrimi öncesi ve 1917 yılından sonraki döneme ilişkin fotoğraf ve kronik filmler Çarlık Rusyası yetkililerin yerel nüfus ile ilişkileri, yargı organlarının faaliyeti, Hiva Hanlığı ve Buhara Emirliğinin uluslararası ilişkileri, ülke müslümanların hayatı ve dini seremonileri yansıtıyor.

Bu arşivdeki Sovyet dönemine ilişkin 74 yıllık fotoğraf ve kronik filmlerinde Özbekistan hayatının komünist rejim yıllarındaki çeşitli tarafları görüntülü şekilde yansıtılır. Film ve fotoğraflar devlet adamları, bilim, edebiyat ve sanat alanındaki meşhur şahısların konuşma ve demeçleri, savaş gazilerinin iç savaş ve İkinci Dünya savaşı anılarını ifade etmektedir. Bu arşivin fonlarında tanınmış sanatçıların eski şarkıları manyetik teyp kasetleri ve diskleri saklanır².

Özbekistan Cumhurbaşkanı arşivi ve onun illerdeki bölümlerinin fonlarında eski Özbekistan Komünist partisi ve Komsomol örgütüyle alakalı belgelerin yanı sıra bağımsızlık döneminde Cumhurbaşkanı idaresi, onun bölgesel, il ve ilçe yetkilileri ofislerinin faaliyetlerine ait belgeler saklanır.

Vatandaşların kişisel arşivleri. Herbir kişinin hayatında yaşam ve iş faaliyetleriyle ilişkin belgeler ve başka özel eşyalar birikir ve onlar herhangi bir vatandaşın kişisel arşivini oluşturur. Bu tip arşivler vatandaşların kişisel mülkiyeti olsa bile onlarda devlet ve toplum tarihi için önemli belgelerin saklanması çok ve çok muhtemeldir. Bu nedenle, böyle kişisel arşivlerdeki önemli belge ve eşyalar incelendikten sonra ulusal arşivlerin fonuna alınacak, bu prosedür özel arşivlerdeki nadir ve kıymetli belge ve eşyaların güvenliğini sağlamak için de gereklidir. Kişisel arşivlerdeki böyle belge ve eşyalar sahibinin rızası ile ve arşiv ile sözleşme temelinde devlet arşivlerine, müzelere ve kütüphanelere aktarılır veya geçici olarak saklanır. Böyle durumlarda bu belgelerin özel mülkiyet hakkı mutlaka sağlanacaktır.

---

⁹ O'zbekiston Respublikasi Ilmiy-texnika va tibbiyot hujjatlari markaziy davlat arxivi - <http://ntmd.uz/milliy-arxiv-fondi> (Ekim2016).

² O'zbekiston Respublikasi Kinofotofono hujjatlar Markaziy davlat arxivi - http://cgakffd.uz/arxiv_fondi (Ekim, 2016)

Sonuç

İnsanların ve toplumların geçmişi ile geleceği arasında sağlam ilişkiler kurulabilmesi, toplumun siyaset, ekonomi ve kültür gibi alanlardaki tecrübelerini geleceğe sağlıklı bir şekilde aktarılması kişilerin, toplumların ve milletlerin tarihinde çok mühim bir yer tutmaktadır. Bu açıdan arşivler, dünyadaki bütün ülkelerde olduğu gibi tarihi bin yıllara uzanan Özbekistan Cumhuriyeti için önemli bir mevzu teşkil etmektedir. Bağımsızlık yıllarında ülkede arşivleri oluşturma, yeniden yapılandırma ve geliştirme politikasının aralıksız bir şekilde sürdürülmesi ülkeyi yönetenlerin milli tarih ve arşivlere ne kadar önem verdiklerini açıkça göstermektedir.

Şimdilik Özbekistandaki arşivlerindeki 6 milyon belge ülkenin Milli Arşiv Fonunu teşkil etmektedir. Bunların 38 binden fazlasını bilimsel ve teknik dokümanlar, 16 bin tanesini kronik filmler, 402 bin tanesini fotoğraf belgeleri, 14 bin tanesini sesli kayıtlar oluşturmaktadır¹. Bu paha biçilmez tarihi mirası gelecek nesiller için sağ salim aktarılması nı temin etmek hem Özbekistan arşiv sisteminin elemanları ve hemde tüm vatandaşların kutsal görevidir.

---

¹ Bknz: O'zbekiston Respublikasi Ilmiy-texnika va tibbiyot hujjatlari markaziy davlat arxivi - <http://ntmd.uz/milliy-arxiv-fondi> (Ekim2016)

Kaynaklar

Arşiv vesikalari

ARXIVLAR TO'G'RISIDA: O'zbekiston Respublikasining 1999 yil 15 aprel Qonuni // O'zbekistonning yangi qonunlari. 21-son. Toshkent, 1999.

FARG'ONA VILOYATI DAVLAT ARXIVI, 121-f.

GÖKBILGIN, Tayyib, 1939, Arşiv Meseleleri, TC Maarif Vekilliği, İstanbul.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MARKAZIY DAVLAT ARXIVI, 1-f., 2-f., 3-f.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MARKAZIY DAVLAT ARXIVI, 125-f., 126-f

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MARKAZIY DAVLAT ARXIVI, 336-f.,

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MARKAZIY DAVLAT ARXIVI,450-f.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QONUNI. Arxiv ishi haqida. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2010 y., 24-25-coh, 192-modda -http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=1645540&query (Ekim, 2016)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ILMIY-TEXNIKA VA TIBBIYOT HUJJATLARI MARKAZIY DAVLAT ARXIVI - <http://ntmd.uz/milliy-arxiv-fondi> (Ekim, 2016)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI «O'zarxiv» agentligi- <http://archive.uz/uz/section/32> (Ekim, 2016)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KINOFOTOFONO HUJJATLAR MARKAZIY DAVLAT ARXIVI -http://cgakffd.uz/arxiv_fondi (Ekim, 2016)

FARG'ONA VILOYATI DAVLAT ARXIVI >archive.uz/ru/organization/index?Organization_page=1706&Organization_sort=id (18.10.2016)

Kitaplar

GÖKBILGIN, Tayyib, 1939, Arşiv Meseleleri, TC Maarif Vekilliği, İstanbul.

Araştırma Makalesi

Selçuklular Çağında Alaşehir*

Abdurrahim Tufantoz*

Öz

Bizans'ın kadim Philadelphia'sı, Türkiye Selçuklu Sultanı Süleymanşah tarafından alındıktan sonra (1079-1080) Alaşehir olarak adlandırılır. Bu hâkimiyet I. Haçlı seferinin (1096-1099) Selçuklularda meydana getirdiği zaaf sonunda biter ve tekrar Bizans'ın eline geçer. Buna rağmen adı Alaşehir olarak anılmaya devam etti. Selçuklular çağında adı kaynaklarda sıkça zikredilen Alaşehir, Ege bölgesinin Bizanslılar tarafından Selçuklulardan alınması sırasında da hep gündemde oldu. Özellikle Selçuklu sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Bizanslılarla giriştiği mücadelede ölümüyle sonuçlanan savaş bu bölgede geçmiş olmasından dolayı "Alaşehir Savaşı" (1211) olarak anıla gelmiştir.

Bu makalede 1080'li yıllarda Selçuklularca ele geçirilen bölgenin, I. Haçlı seferi sonrasında elden çıkması ve I. Keyhüsrev'in ölümüne kadar süren tarihi, kronolojik olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Alaşehir, Alaşehir Savaşı, Bizanslılar, Ege Bölgesi, Haçlılar, I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Selçuklular, Süleymanşah.

* Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta : tufantoz@hotmail.com

* Bu çalışma, Celal Bayar Üniversitesi tarafından 11-13 Kasım 2005 tarihleri arasında Manisa'da düzenlenen II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi'nde tebliğ olarak sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilip düzenlenmiş halidir.

The Time of the Seljuk Alaşehir

Abstrcat

Philadelphia have been named as Alaşehir after the occupation of Sultan Süleymanşah (1079-1080) of Anatolian Seljukids. Thes over eighty lasted about 25 years. Alaşehir had been ruled by Byzantium after the First Crusade (1096-1099) caused a weakness in Seljukid state. The region been mentioned in Seljukid writen source frequently also became important in the term of occupation of Aegean region by Byzantium. The combatresulted by the death of Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev I was called as the Battle of Alaşehir (1211) owing to be placed in the area.

In this article, the history of Alaşehir have been examined chronologically from the Seljukid occupation in 1080's to the occupation of Byzantium and the death of Sultan Keyhüsrev I.

Keywords: Alaşehir, The Battle of Alaşehir, Byzantine, Aegean Region, the Crusaders, Gıyaseddin Keyhüsrev I, Laskaris, the Seljukids, Süleymanşah.

Alaşehir Türkiye Selçuklularının kuruluş safhasında önemli bir askerî merkez olarak karşımıza çıkar. XI. yüzyılın son çeyreğinde Türkler tarafından alındığı kesindir, fakat bunun senesini veremiyoruz. Süleymanşah (1075-1086)'ın İznik ile birlikte buraları da kısa süreli dahi olsa ele geçirdiği Türklerin bölgedeki hareketlerinden anlaşılmaktadır. M. H. Yinanç, bu tarihin 1075-1076 seneleri olması gerektiğini belirtir. **Türkiye Tarihi** eserinde tarihî süreci şöyle anlatır: “1079 ve 1080 senelerinde Türk fütühatının Akdeniz ve Ege denizi kıyıları ile Karadeniz sahillerine kadar geldiğini görmekteyiz. Bu sırada Bizans zadeğânından ve en büyük generallerinden olup İstanköy adasındaki malikânesinde yaşamakta olan Nikefor Melissenos Ege sahillerine gelmiş olan Türk emir ve beyleri ile münasebetler tesis etmiş ve bu dostluklar ona da Botanyates gibi imparator olmak sevdasını ilham etmişti. Kendini imparator ilân eden bu adam Türk kuvvetlerini kendine yardımcı kılabilme için Anadolu şehirlerinden olup da henüz onlar tarafından açılmamış olan belde ve kaleleri birer birer onlara teslim etti. Bu suretle Frigya ve Lidya şehirleri kâmilan Türklerin eline geçmiş olduğu gibi, İonya ve Karya havalisindeki şehirlerin bir kısmı da onların eline düştü. Buna mükâfeten Melissenos Türklerden aldığı yardım kuvvetleri sayesinde İznik'e yerleşti ve İstanbul'a yürümeye hazırlandı¹.

Alaşehir'in Bizanslılar eline geçmesinden sonra tarihî kaynaklarda ismi pek zikredilmez. Fakat buranın askerî bir üs olarak kullanıldığı bilinmektedir. Ancak daha sonra karşımıza çıkışı ise, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci saltanatı (1205-1211) sırasında. Bu da Keyhüsrev'in Laskaris ile tuttuğu ve savaş meydanında ölümüyle neticelenen 1211 yılındaki hâdisedir.

Malazgirt mağlubiyeti Bizans'ta taht kavgalarını ve iç isyanları körüklerken, Türkler çok kısa bir sürede Ege denizine dayandılar. Bu duruma Romanos Diogenes (1068-1071)'in yerine tahta geçen VII. Mikhaıl (1071-1078) sadece bakmakla yetindi. Hatta bu taht kavgaları sırasında Üsküdar'a kadar sokulan Türklerden yardım da istendiği oluyordu.

Süleymanşah'ın ele geçirdiği bölgedeki yer adlarından bir kısmı eskiyi korurken, bir kısmı Türkçeleştirilmiştir: Akşehir, Aksaray, Karahisar, Eskişehir vb.²

¹ M. H. Yinanç, “Alaşehir”, İA, I, 291. Aynı müellif, Türkiye Tarihi, İstanbul 1934, 64-65; 1944, 108.

² Yinanç, Türkiye, 1934, 87; 1944, 180-181; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Çev: Yıldız Moran, İstanbul: e Yayınları, 1994, 191.

Abdurahim Tufantoz

Philadelphia da bu iskândan nasibini aldı ve Alaşehir oldu. Bu ad, bu şekliyle XIII. yüzyıl müelliflerinden İbn Bîbî’de de kaydedilmiştir³.

Yine M. H. Yinanç, bu dönemde Türkler tarafından Batı Anadolu’da birçok emirliğin kurulduğunu zikreder: “İzmir merkez olmak üzere garbî Anadolu’nun orta kısmında, Efes merkez olmak üzere Anadolu’nun garb-i cenubisinde eski Karya bölgesini ihtiva eden diğer bir emaret, Lâdik -ki bugünkü Denizli civarındadır- şehrinin merkez bulunduğu diğer bir emaret, Alaşehir’in merkez olduğu diğer bir emaret vs.”⁴

Süleymanşah İznik’te devletini kurarken, Tanrıvermiş Efes (Selçuk)’te, Çaka Bey İzmir’de aynı faaliyetler içindeydiler. Hatta Çaka Bey denizcilik açısından çok önemli merhaleler katederek, kurduğu donanmayla Bizans’ın başkentini tehdit eder duruma geldi⁵.

Bu çağda Bizans, Batı’daki Peçenek, Kuman gibi Türklerin taarruzları yanında, Doğu’dan gelen Müslüman Türklerce de oldukça ileri derecede saldırılara maruz kalıyordu. Bunun sonucunda Batı Anadolu’da Türklerin hâkimiyetine girmedik bölge kalmamıştı. Bu dönemin birinci elden tanığı ve Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos (1081-1118)’in kızı Anna Komnenos hatıralarını topladığı **Alexiad** adlı eserdir. Gerçi Anna hatıralarını kaleme alırken olaylara saraydan baktığı için bazen yanılığa düşse de kaynakların çok az bulunduğu bu dönem için Türklerin bu ilerleyişine dair çok önemli bilgiler vermektedir⁶. Bu yıllarda çok uzak bir bölgede olmaları dolayısıyla Müslüman tarihçilerce pek nakledilmeyen bu olayların kaydı bizim için hazine kıymetindedir.

Anna Komnenos’in kaydıyla Malazgirt savaşı sonrasında Anadolu’nun durumu şöyle idi: “Onların [Türklerin] ayakaltında çıtırdayan kum taneleri kadar kalabalık sayıda sökün ettiği zamanda, işte tam bu sırada, bu kişi [Rousseel de Bailleul] de Rum devletine karşı saldırıya geçti.”⁷ Roussel yine Türkler tarafından yakalanarak o sırada Bizans komutanı olan Aleksios Komnenos’e teslim edilmiştir. Ancak 1073-1074 yıllarında Trabzon dolaylarında ve hatta Ege kıyılarında Milet’te başka Türk grupları da vardı⁸.

Süleymanşah’ın Bizans’ın taht kavgalarında yer alması, İzmit taraflarını ve Batı Anadolu’yu ele geçirmesi hâdiseleri şüpheyle karşılanacak mahiyettedir. Ancak belli bir güce kavuştuğunu zanneden Süleymanşah, Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için giriştiği savaşta başarısız olarak öldü (1086). Oğlu Kılıç Arslan (1092-1107) da yine

³ İbn Bibî, el-Evâmirü’l-Alâ’iye, fi Umuri’l-Alâ’iye, II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, 15, 127.

⁴ Yinanç, Türkiye, 1944, 133; Ayrıca Yinanç bu eserin 1934 tarihli baskısında: “Vak’aların cereyanından Ankara, Kayseri, Konya, Ladik -ki bugünkü Denizli civarındadır- Alaşehir ve Antalya’da da hudut ve sahalarını iyice tayin edemeyeceğimiz birer beylik mevcut olduğunu istidlal edebiliriz,” demektedir. 74.

⁵ Çaka Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Akdes Nimet Kurat, Çaka Bey, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966; Necmi Ülker, “Batı Anadolu’nun Türkleşmesi: İzmir Örneği”, Türkler, VI, ed: H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 290; Mücteba İlgürel, “Çaka Bey”, DİA, VIII, 188.

⁶ Anna Komnenos, Alexiad, Çev: Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1996.

⁷ Anna Komnenos, 16.

⁸ Cahen, 88.

Abdurahim Tufantoz

Büyük Selçuklulara karşı giriştiği mücadelede öldü (1107). Bu dönem Haçlıların Orta Doğu'da bazı şehirleri ele geçirdiği ve hâkimiyetlerini tesis ettiği yıllara rastlamaktadır.

I. Haçlı seferi (1096-1099) sonucunda Türkler başkentleri İznik ve Batı Anadolu'dan çekilmek zorunda kalmışlardı. Bundan sonra başkent Konya oldu. I. Haçlı seferinin yarattığı boşluğu iyi değerlendiren Aleksios Komnenos de Ege bölgesini tekrar hâkimiyetine aldı⁹.

Bu hâdiseleri Anna Komnenos eserinin "Rumların Batı Anadolu'da Türklere Karşı Başarıları" başlığı altında anlatır: "Çaka (oğlu olmalı), sanki kişisel mülkü imiş gibi İzmir'i işgal etmekte iken, beri yanda Tanrıvermiş denen [Türk beyi], deniz kıyısında, Ephesos adlı kenti elinde tutuyordu. Bunun gibi, başka Satraplar (beyler) başka hisarları işgal altında bulundurmakta, Hıristiyanlara köle imişler gibi davranmakta ve her şeyi yağmalamakta idiler; üstüne üstlük, bunlar [Türk beyleri] Sakız, Rodos vb. adaları bile işgal etmiş bulunmakta ve oralarda kendileri için korsanlık edecek gemiler yaptırmakta idiler. İşte bu nedenle imparator, önce kıyı bölgesi ve Çaka ile ["Çaka'nın yerine geçenlerle" demeliydi] uğraşması gerektiğine hükmetti.

(...) İmparator, kayınbiraderi İoannes Doukas'ı çağırdı, çeşitli ülkelerden devşirilmiş askerleri ve kıyı kentlerini kuşatmaya almak için yeterli güçte bir filoyu onun komutasına verdi. (.) Böylece, İoannes'e gerekli her şeyi sağladıktan sonra, onu yolcu etti. (.) Böylece, dayım Doukas, imparatorundan izin alıp başkentten ayrıldı.(...) İzmir teslim oldu. (...) Doukas, kenti korusun diye, bütün donanmayı İzmir'de bıraktı ve ordusuyla, iki Satrap'ın, Tanrıvermiş ile Marak'ın [Barak?] işgalindeki Ephesos/Selçuk'a yürüdü. (...)Türkler girişilen savaşı bıraktılar ve tam hızla kaçtılar. (...) Türklerden kaçabilenler, Menderes ırmağını geçtiler ve Doukas'dan çekinme duymayarak, Polybotos/Bolvadin'e doğru ilerlediler; onunla alıp vereceklerinin kalmadığını sanıyorlardı. Ama [gerçek] hiç öyle değildi; çünkü o, Petzeas'ı kentin Duka'sı olarak bırakıp ordunun tümünü almış, hemen düşmanın peşine düşmüştü.

(...)Bu sırada, dediğim gibi, Menderes boyunca, kıyı kentlerine uğrayarak yol alan Türkler, Bolvadin'e varmışlardı. Doukas onları, onların yolundan giderek izlemedi; daha kısa bir yoldan gidip baskınla Sardeis'i, Philadelphia/Alaşehir'i ele geçirdi, Alaşehir'in koruyucu komutanlığı görevine Mikhael Kekaumenos'u atadı. [Denizli yakınındaki] Laodikeia/Lâdik'e varınca bütün halk onu karşılamaya çıktı; [o da] kendiliklerinden boyun eğdikleri için onlara sevecen davrandı, onlara bir yönetici atamayıp özgürce kendi kendilerini yönetmelerine izin verdi. Oradan, Khoma/Gümüşsu yoluyla Lampe ovasına vardı. Bu yöreye komutan [vali] olarak Eusthatios Kamitzes'i atadı. Bolvadin'e vardığında, orada pek kalabalık sayıda Türkle karşılaştı ve tam onlar yüklerini yıkarken onların üstüne bastırıldığından, küçük bir çatışma sonrasında onları tam bir yenilgiye uğrattı; onlardan pek çoğunu kılıçtan geçirdi ve bu kalabalığın sayısı ile oranlı, pek yüklü ganimet elde etti."¹⁰

⁹ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998, 95.

¹⁰ Anna Komnenos, 336-339.

Abdurahim Tufantoz

I. Kılıç Arslan'ın Büyük Selçuklularla giriştiği mücadelede ölümü (1107) üzerine Kapadokya'da Hasan (Asan) Bey bağımsızlığını ilân etti. Bu emirin Haçlılara karşı yaptığı başarılı mücadeleleriyle hatırası İç Anadolu'daki Hasandağı'nda hâlen yaşamaktadır. Bizans'ın Ege bölgesindeki harekâtını ve Hasan Bey'in onlarla mücadeleye girişmesini Anna Komnenos şu şekilde nakleder:

“İmparator Türklerin İzmir kıyılarını, tâ Antalya'ya kadar, tümüyle yakıp yıkmış bulunmaları konusunu kafasına takmaya başladı ve bu kentleri eski durumlarına döndürmekten geri kalmayı içine sindiremedi. Antalya'nın yazgısına ilgisiz kalmak şöyle dursun, özellikle onun hâlini kendine kaygı edinmişti.

[Anna'nın yetenekleriyle yâd ettiği] Eumathios Philokales gidip imparatoru buldu ve ondan, ısrarla Antalya valiliğini istedi. (...) İmparator, onun gösterdiği gerekçelere akli yatarak, onun buyruğuna, gerekli birlikleri verdi; her girişiminde çok ihtiyatlı davranması yönünde öğüt vermenin yanı sıra çeşitli uyarılarda bulunmaktan da geri kalmadı.

Abydos'a varır varmaz, Eumathios, Boğazı geçti ve Edremit'e vardı. Orasını imar etti. (...) Bir yandan da Türkler hakkında soruşturma yaptı ve onların bu sırada Lampe'de kaldıklarını öğrenince ordusundan bir birliği ayırıp onların üzerine yolladı. Bunlar düşmanla karşılaştılar ve zorlu bir çarpışmaya girdiler, hemen yengi kazandılar; ancak adamlar Türklere karşı o kadar gaddarca davrandılar ki, onların yeni doğmuş bebelerini bile kaynar su kazanlarına attılar. Çok kişiyi kıyımdan geçirdiler, keza pek çok kişiyi tutsak ettiler ve çok keyifli olarak Eumathios'un yanına döndüler.

(...)Alaşehir'e gelen Philokales, seferinin başarısından dolayı sevinçliydi. Ama Kapadokya'da egemenlik süren ve yerlilere sanki onlar kendisinin satın aldığı kölelermiş gibi davranan Başsatrap Hasan Türklerin üzerine yağın, az önce sözünü ettiğimiz felâketleri öğrendi; asker topladı, çeşitli yörelerden takviye birlikleri getirtti ve komutası altında 24.000 askerin bulunduğu bir ordu oluşturarak, Eumathios üzerine yürüdü.

Philokales'in gözcülerinden biri Türk ordusunun gelişini uzaktan gördü ve koşarak geldi, Eumathios'a haber verdi. (.) Kendi birliklerinin bunca düşmanla baş edebilmek yönünden yetersizliğini gördü ve hemen, adı geçen kentin (Alaşehir) sur kapılarını kapatıp berkitti, kim olursa olsun herkesin sur üzerine çıkmasını, en küçük bir seslenmenin yapılmasını ve kaval ya da saz çalınmasını yasakladı; kısacası, kenti öylesine bir görünüşe büründürdü ki, gelip geçenlere, tamamıyla terkedilmiş gibi görünüyordu.

Hasan, Alaşehir'e gelince, ordusuyla surları kuşattı ve üç gün orada kaldı. Sur üstünde hiç kimsenin aşağıya sarkmadığını, kuşatılan kentin kapılarının sınıksız kapatılmış, berkitilmiş bulunduğunu gördüğünden ve kendisinin ne helepolis'i (kaplumbağa türü sur yıkma aracı) ne de mancınığı olduğundan, [bir yandan da] Eumathios'un ordusunun önemsiz güçte olduğunu ve o yüzden de onun bir çıkış yapmayı bile göze alamadığını sandığından, kentlileri pek korkak sayıverdi ve düşmanını çok küçümseyerek, başka bir plan tasarladı. Böylece ordusunu böldü; 10.000

Abdurahim Tufantoz

adamını Kelbianos (Küçük Menderes vadisi) ovasına, diğerini İzmir'e ve Nymphaion/Kemalpaşa'ya, geri kalanlarını da Khliara'ya [Kırkağaç yakınları] ve Bergama'ya yolladı; hepsini talana saldıktan sonra, kendisi de İzmir üzerine giden birliklere katıldı.

Philokales, Hasan'ın girişimini öğrenir öğrenmez, kendisinin bütün birliklerini Türklere karşı saldırıya geçirdi. Bu birlikler, kaygısızca Kelbianos ovasına gitmekte olanların peşine düştüler ve onları yakalayıp gündoğumunda, üstlerine saldırdılar, onları acımasızca boğazladılar, sonra da onların yanları sıra götürmekte oldukları tüm tutsakları özgür bıraktılar. Arkasından İzmir ve Kemalpaşa'ya gitmekte olan Türkleri izlediler, bir öncü birliği bunların tümünün arasından geçti ve düşmanla her iki kanatta çatışmaya girdi, onu tam bir yenilgiye uğrattı. Öldürülenler de, tutsak edilenler de çoktu; canlı kalabilmiş az sayıdaki kişi de, kaçarken Menderes'in burgaçlı akan sularına düştü, hemen boğulup gitti.

(...)Bu ikinci yengiyle üstlerine büsbütün gözüpeklik gelmiş olarak, sonuncu bölümün peşine düştüler. Ama ellerinden bir şey gelmedi; çünkü Türkler hızla uzaklaşmışlardı. Bunun üzerine Alaşehir'e döndüler."¹¹

Bu tarihlerde Türkiye Selçukluları'nda tahta I. Kılıç Arslan'ın oğlu Şahinşah (1110-1116) geçti. Şahinşah dedesi ve babası gibi davranmayıp Büyük Selçuklular yerine mücadelesini Bizans üzerine teksif etti. Yine bu dönemin tarihini Anna Komnenos'dan öğreniyoruz: "Sıkıntılar onun [imparatorun] üzerine birbiri ardınca kar taneleri gibi yağıyordu; çünkü deniz yanında, Pisa'da, Genoa'da, Lombardiya'da akın seferi komutanları tüm kıyıları donanmaları ile talan etmeye hazırlanmakta idiler; diğer yandan, karada, Emir Şahinşah, doğudan gelip Alaşehir'i ve kıyı bölgesini tehdit ediyordu. Böylece imparator görmüştü ki, kendisinin de başkentten ayrılması ve her iki yanda savaş yürütebileceği bir yere gitmesi gerekmektedir. İşte bu nedenle, Gelibolu yarımadasına gelmişti. Sonra, her yandan kara ve deniz birliklerini toplayınca, güçlü bir ordu ayırıp bunu Kara Menderes çayı yoluyla Edremit'e, Thrakesion temasından konuşlanmaya gönderdi. Bu sırada Alaşehir'deki komutan, hisarı savunmak için yeterince adamı bulunan, Konstantinos Gabras idi. Bu anlatımda sık sık sözü edilen yarı barbar Monastras [?], Bergama, Khliara (Kırkağaç yakını) ve çevresindeki kasabaları kapsayan bölgenin komutanı idi."¹²

[Anna, İmparatorun Batıdan gelen saldırılarla mücadelesini anlattıktan sonra sözlerini sürdürür] "Sultan Şahinşah'ın Horasan'dan yolladığı birliklere gelince, bunların kimi Sinaos (Simav) kıyısına indiler; diğerleri, gerçek anlamda Asya'nın içinden geçerek ilerlediler. Bunun haberi gelince, o sırada Alaşehir valisi olan Konstantinos Gabras, komutası altındaki birlikleri yanına alıp Türkleri Kelbianos ovasında karşıladı; herkesin önünde olarak, doludizgin saldırdı; diğerlerine de öyle yapmak komutu vermemiş değildi ve barbarları yenilgiye uğrattı. Onları [Türk

¹¹ Anna Komnenos, 440-443; Cahen, 101-102. Turan bu harekâtın tarihini 1109-1110 olarak vermektedir. 150-151. Ayrıca bakınız: Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VIII, Konya: Kombassan Yayınları, 1994, 232-233.

¹² Anna Komnenos, 448-449; Ülker, 288.

Abdurahim Tufantoz

akıncılarını] göndermiş olan sultan, bu ezici yenilgiyi öğrenince, hemen imparatora elçiler göndererek barış diledi ve aynı zamanda, Müslümanlarla Rumlar arasında barışın egemen olmasını uzun süredir istediğini açıkladı. Çünkü imparatorun düşmanlarıyla her karşılaşmasında kazandığı başarıları çok uzaktan duymuştu ve şimdi bunun deneyimini kendisi de yapmış olduğu için, “kumaşçı saçağından, aslanı pençesinden tanıyarak,” istemeyerek de olsa, barış görüşmeleri için başvuruyordu.

İran elçileri geldiğinde, imparator tahtında oturuyordu, pek korku salıcı bir görünüşü vardı. (...) İmparator onlara, âdet olduğu üzere sultanla ilgili sorular yöneltti ve onların getirdiği, sultanın iletilecek sözlerini dinledikten sonra barışı içten özlemle kabul ettiğini, çünkü herkesle barışta olmak istediğini söyledi. Arkasından, sultanın önerilerini öğrendi ve onun dileklerinin hepsinin Rum devletine yarar sağlayıcı olmadığını görünce, sözleriyle büyük bir inandırıcılık ustalığı sergiledi. Kendi bakış açısını çok ustaca onların önünde savundu ve uzun bir konuşma sonrasında, onları kendisinin istediklerine razı olmaya ikna etti. Arkasından onları, kendileri için hazırlanmış çadırlara gönderdi ve onlara önerileri üzerinde düşünmelerini öğütledi. Eğer bunları içtenlikle kabul ederlerse, onlarla antlaşma ertesi gün yapılacaktı. Onlar da [ertesi gün] imparatorun koşullarına, özgür istekle razı oldular ve [o] ertesi gün antlaşma yapıldı.”¹³

Maddeleri ve şartları bize nakledilmeyen, bu muahedenin bir işe yaramadığı, imparatorun ayaklarından rahatsız olmasından faydalanarak toparlanan Türklerin 50.000 kişilik bir ordu ile taarruza geçtikleri görülüyor¹⁴.

1116’da I. Mesud (1116-1155) kardeşi Şahinşah’ı tevkif ettirerek Selçuklu tahtına geçti. O da mücadelelerini Bizanslılar üzerinde yoğunlaştırdı. İmparator Aleksios 1118’de ölünce yerine oğlu II. İoannes (1118-1143) geçti. Türkler Bizanslılar tarafından ele geçirilen yerleri istirdada başlayarak Denizli (Laodikaia)’yi aldılar. Fakat yeni imparator, İstanbul’da işleri yoluna koyduktan sonra, babasının Türklere karşı giriştiği seferleri tekrarlayarak, 1119’da, bu havaliye hareket etti. Akkuş kumandasında bulunan öncü kuvvetler ile birlikte Alaşehir’den Denizli’ye geçti. Bu bölgenin Selçuklu valisi olan Emir Başara’yı mağlup ve şehri zaptettikten sonra İstanbul’a dönmeye mecbur kaldı. Süryani Mihael imparatorun 1119 senesinde Türklere üç kale aldığını belirtmek suretiyle Bizans kaynaklarını teyit eder¹⁵.

II. Kılıç Arslan (1155-1192)’in saltanatı zamanında da Alaşehir’in adı geçmektedir. Türklerin Bizanslılara karşı giriştiği büyük savaşlardan biri olan Myriokephalon (17 Eylül 1176)’da yenilen I. Manuel (1143-1180)’in konakladığı ve bir müddet dinlendikten sonra İstanbul’a döndüğü güzergâh, Alaşehir’den geçmekte idi¹⁶.

¹³ Anna Komnenos, 451-452; Cahen, 104-105.

¹⁴ Anna Komnenos, 453; Turan, 154; Alptekin, 234.

¹⁵Süryanî Patrik Mihail Vekainamesi, II, Çev: H. D. Andreasyan, -TTK Kütüphanesi’ndeki Basılmamış Nüsha- Ankara 1944, 68; Turan, 160-161.

¹⁶ Niketas Khoniates, Historia, Çev: Fikret Işıltan, Ankara: TTK, 1995, 132; Yinanç, İA, I, 291; Turan, 209.

Abdurahim Tufantoz

Süleymanşah (1192-1196) ve Mesud Karadeniz sahillerinde ve Kastamoni bölgesinde fetihlerde bulunurken, Türkmenler de Garbî Anadolu'da yayılıyorlardı. İmparator İsak'a karşı Alaşehir'de istiklâlini ilân eden Mankaphas mağlup olunca Uluborlu meliki Gıyaseddin Keyhüsrev'e sığındı ve ondan yardım istedi. Keyhüsrev de ona Türkmenlerden asker toplamak müsaadesi verdi. O da topladığı birliklerle Bizans'a karşı harekete geçerek Denizli ve Honas havalisinde yaptığı istilâdan sonra aldığı ganimetlerle Keyhüsrev'e döndüğü zaman imparatorun hediyelerle gelen elçisi de âsi kumandanın teslimini istiyordu. Keyhüsrev barışın korunması endişesiyle onu teslim ederken hayatına dokunulmaması hakkında da imparatorun bir teminat alıyordu (1189)¹⁷.

III. Haçlı seferi sırasında da Alaşehir Haçlıların yol güzergâhında yer almaktadır. Alman imparatoru Frederich Barbarossa Türk elçilerini de beraberinde tutarak I. Haçlı seferini değil, ikinci seferin yolunu takiple Alaşehir ve Denizli'ye geçerek Denizli topraklarına girdi¹⁸.

I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in son savaşının mevkii de Alaşehir yakınlarında idi. Bu savaşı doğuran hâdiseler kısaca şöyle gelişmişti: Gıyaseddin Keyhüsrev'in Karadeniz, Akdeniz kıyılarında ve Ermeniler aleyhinde kazandığı zaferler İznik İmparatoru Laskaris ile aralarını açtı. Osman Turan, savaşın sebepleri arasında Latin imparatoru Henri ile bir ittifak yapıldığını kaydeder. Henri, İznik hükümdarına karşı, Türk sultanı ile ittifak yapmayı bütün Hıristiyan Avrupa'ya bildirirken bunu iyi bir Katolığın şerefli bir hareketi olarak belirtmişti. Sultan da Laskarislerin kuvvetlenmesinden ve Selçuklular aleyhinde yayılmasından kuşkulanıyordu. Keyhüsrev'i İstanbul'da iken misafir eden ve Latinlerin işgali dolayısıyla da kaçan imparator III. Aleksis de bu sırada Türkiye'ye gelmiş; sultanı Ermeni seferinden döndükten sonra oturduğu Antalya'da bulmuştu. Damadı olan Laskaris'in imparator oluşundan şikâyet ediyordu, tahtını tekrar elde etmek istiyordu. Sultan Aleksis'in bu ilticasını fırsat biliyor, Laskaris'e karşı ondan faydalanmak imkânını buluyordu. İbn Bibî Laskaris'in yıllık haracı göndermediğini de harp sebepleri arasında zikreder ki bu da Bizans kaynakları tarafından teyit edilmektedir. Osman Turan Bizans vakayinâmecisi Pachmeres'in kaydını nakleder: “ecdadımız iki düşman olarak şarkta Türklerin ve garpta da Lâtinlerin tecavüzüne uğramıştı. Bunun için Türklerle bir mütareke yaptılar ve her yıl onlara büyük meblağlar ödemeye mecbur kaldılar. Bu suretle bütün kuvvetlerini Franklara karşı çevirip zaferler kazandılar, sonra da Türklere karşı dönerek imparatorluğun emniyetini sağladılar” demek suretiyle bu hadiseyi teyit eder. Sultanın kayınpederi Mavrozomes'in Lâdik (Denizli) ve Menderes havalisini geri alması da dostane münasebetlerin bozulmasına bir sebep teşkil ediyordu¹⁹.

¹⁷ Turan, 219, 238.

¹⁸ Turan, 222; Cahen, 124.

¹⁹ Turan, 287-288; Cahen, 129

Abdurahim Tufantoz

İbn Bîbî Alaşehir yakınlarındaki bu savaşı şöyle nakleder: “Sultan, Antalya’nın gazasından dönüp o yeni ülkesini, saltanatının kıdemli kullarının yönetimi altına verince, o diyarın ormanları ve arazileri, dergâh ordusunun yiğitlerinin payı ve saray hizmetçilerinin av yeri olunca, saltanat fermanı, kader gücünde ve kaza etkisinde karada ve denizde geçerli oldu.

(...) Sultanın azmini ve çabasını Laskaris’e ait olan Rum ülkesinin gazasına yöneltti. Bu fitnenin ve karışıklığın sebebi şuydu: Daha önce anlatıldığı gibi Laskaris, topraklarından İslâm ülkelerine giriş ve çıkışlara engel olup zorluk çıkarıyordu. Sultanın padişahlık tahtına ve mutluluk makamına oturduğu ve emellerinin oku, emniyet ve huzur alanına yerleştiği zaman haracı ve vergiyi göndermekte, emir ve yasaklara uymada çekimser ve isteksiz davranıyor, o konuda tembellik ve gevşeklik gösteriyordu.

Onun üzerine sultan bir gün devlet erkânını ve ülkenin tedbirini düşünenleri çağırırdı. (.) “Biz, Laskaris’in beldelerinden atalarımızdan miras kalmış olan ülkemize dönmek istediğimiz zaman, o, bizim maksat göğsümüzün üzerine engel ve yasak elini koydu. Boş sözlerin ve aslı olmayan lafların eteğine yapıştı. (.) “Eğer sen düşmandan güçlüysen, gücüne şükretmek için onu affet” düsturunu kendimize ilke edindik. Fakat buna rağmen o, boyun eğme yolunu takip edeceği, bize taraf olma nuruna sahip olacağı yerde tekrar başkaldırma ve ayrılık sözünü etmeye başladı. Gizlilik perdesinden cefa makamını çalmakta, savaş ve kavga türküsü söylemektedir. Eğer bu olayın telâfisi, bu durumun düzeltilmesi konusunda doğru bir karar ve isabetli bir tedbir alınmaz ve o akılsızlığa bir çare bulunmazsa, sonunda kudret eli, onun sebep olacağı vahşeti giderme konusunda aciz kalabilir ve o iş büyük bir zarar açabilir.”

(...) Eğer Laskaris bağlılık yolundan sapmışsa, vaat, iyilik, uyarı ve tehdit yolları henüz kapanmış değildir. Ona elçiler gönderip onun kulluk görevlerinin şartlarını yerine getirmesi, yapması gerekenleri yapması konusunda sert bir uyarıda bulunarak ceza ile tehdit etmek gerekir. Eğer o tehditten sakınır, affa sebep olabilecek özrü dilerse, (.) değerini arttıracak o davranış üzerine ona hoşgörülü ve anlayışlı davranmak gerekir. Eğer büyük bir aptallık gösterir inada ve isyana meyleder, ayrılığı gayrılığı meslek edinirse, o ağır hastalığın tedavisi konusunda, ‘Tedavinin en son şekli dağlamadır’ ilacı kullanılır.

[Sultan] ülkenin her yanına fermanlar göndererek muzaffer orduların emirlerini, büyüklerini ve ileri gelenlerini gazaya ve cihada çağırırdı.

Rum’un büyük beldelerinden biri olan Alaşehir sınırına vardıkları zaman casuslar, sultanın muzaffer bayraklarının ve askerlerinin yaklaştığını haber verdiler. Uykusu, rahatı ve huzuru yerinde olan ve zorluklar karşısında mertçe direnen Laskaris bu bela karşısında korkuya tapılıp beldelerine, kabilelerine, aşiretlerine, ada sakinlerine “feryatname”ler gönderdi. (...) Onun üzerine Rum’dan, Alman’dan, Kıfçak’tan, Alan’dan sayılması ve bir araya toplanması mümkün olmayan; karınca sürüsünün, kum tanelerinin ve yağmur damlalarının sayısı kadar bir ordu meydan geldi. Laskaris ordunun önünü, arkasını, sağını, solunu, merkezini ve cenahlarını savaşçı yiğitler ve

Abdurahim Tufantoz

Frenk askerleriyle sağlamlaştırıp kuvvetlendirdi. Mükemmel bir düzen içinde İslâm ordusuyla savaşmak için harekete geçti.

Diğer yandan İslâm ordusu da gökyüzü gibi ilerlemeye, ateş küresi gibi kaynamaya başladı.

[Sultan] savaş sırasında düşmanın merkezine varınca Laskaris'i ayakta gördü. Silahını kullanmadı. Kılıcını esirgeyerek kınına koydu. Zehirli yılan benzeyen mızrağını eline alarak (.) Laskaris'in üzerine saldırdı. Daha ilk saldırıda ona kıyametin yüzünü gösterdi. Onu atın sırtından yere düşürdü. Ona bağırarak "Ey Kundus", yani "Ey Kel" dedi. Sultanın yakın kulları, onun zatının nakşını varlık levhasından silmek istedilerse de sultan onlara izin vermedi. Emri üzerine onu yerden kaldırıp ata bindirdikten sonra serbest bıraktılar.

Laskaris'in askerleri, padişahlarının yenildiğini görünce dağlara, ovalara kaçmaya başladılar. Onun üzerine bütün silahdarlar, candarlar ve müfaredeler, Rabbanî takdirin ve semavî kaderin hükmüne uyup sultanı yalnız bıraktılar ve bırakılan malları toplayıp yağma etmekle meşgul oldular. O sırada aniden sultanın karşısına bir Frenk askeri çıktı. Sultan kendi muzaffer askerlerinden sanarak ona aldırış etmedi. Silahlı adamın yanından uzaklaştırılması için askerlerine emir vermedi. Adam sultanın yanından geçerken geri dönüp onun nazlı canını hançer darbesiyle cennet bahçesine gönderdi. Silahlarını, eşyasını ve elbiselerini aldı. Kaçmakta olan bir grup Rum askerine yetişerek onlarla birlikte Laskaris'in yanına geldi. Laskaris, sultanın elbisesini görünce hemen tanıdı. "Bu elbise kimin?" diye sordu. Adam, "Onun sahibini cennet bahçesine yolladım. Bunların hepsini onun üzerinden aldım ve bazı dostlarla huzurunuzda geldim" cevabını verdi. Laskaris, "O halde hemen gidip öldürdüğün kimsenin cesedini buraya getirebilir misin" deyince, "getirebilirim" dedi.

Laskaris askerlerinden birkaç yiğidi yanına katarak onu gönderdi. Geri gelince, Sultanın cesedini gören Laskaris onu tanıdı. Ağlayıp inleyerek, yüzünden kanlı göz yaşları akıtmaya başladı. O üzüntülü halde emir verdi, Frenk'i öldürüp derisini yüzdüler. Bunu yaparken akıl ve fikir sahiplerinin ondan ibret almasını istedi.

Beyleri ve komutanları, sultanın şehitlik derecesine ulaştığını öğrendikleri zaman onların mutluluk bayrakları ve saadet şemsiyeleri tersine döndü. Huzurları ve rahatları kaçtı. Şaşkın bir hale düştüler. (...) Onun üzerine Laskaris'in ordusunun sıradan ve seçkin kişilerinde neşe ve sevinç hâkim oldu. Kaçan Müslümanların peşine düştüler. O karışıklıkta çok sayıya insanın bazıları, öldürülerek, bazıları boğularak bazıları da korkudan hayatını kaybetti. Çaşnigir Ayaba ile diğer büyük emirlerin bazılarını yakalayıp esir aldılar ve Laskaris'in yanına götürdüler.

Oraya varıp sultanın mübarek cesedini görünce Ayaba, feryat ederek ağlamaya başladı; kendini sultanın cesedinin üzerine attı. O zaman Laskaris, Ayaba'nın bağlarını çözmelerini emretti ve onu teselli etmeye çalıştı.

Şehitlik derecesine ulaşmış olmasına rağmen sultanı misk ve gül suyuyla yıkayıp temizlediler. Müslümanlar mezarlığında toprağa verdiler. O olayın bulutunun dağılıp

Abdurahim Tufantoz

kaybolmasından, o hadisenin sisinin kalkmasından sonra oradan alıp Konya'ya götürdüler. Soylu atalarının ve dedelerinin mezarlığında cennete teslim ettiler.”²⁰

O. Turan, sultanın ölümüyle neticelenen bu savaşın seyri hakkında da şunları söyler: “Selçuklu ve Bizans müellifleri muharebenin cereyan tarzı ve sahası hakkında biraz farklı bilgiler verir. Bizans kaynaklarına göre, Türk ordusu Denizli ve Lâdik [?] arasında, bugün mevcut olmayan Antiochia şehrini muhasara ettiği sırada, gelen Bizans ordusu ile karşılaştı. Burada vuku bulan şiddetli bir savaşta Rumlar büyük zayıyata uğradılar. Sultan bizzat atını imparator üzerine sürerek onu bir darbe ile yere düşürdü. Muhafızlar hücumla geçerken sultan hasmına dokunmamalarını emretti. Fakat atından düştüğü halde yaralanmamış bulunan Laskaris, derhal ayağa kalkarak sultanın atının ayaklarını kesti. Akropolites'e göre Gıyaseddin Keyhüsrev “bir kulenin devrilmesi gibi” atından düştü ve öldürüldü. Bu durumu gören Selçuklu askerleri kaçmaya ve Bizanslılar taarruza başladı ve Türkler çözümlenerek mağlup oldular. Böylece mağlup Bizans ordusu galip oldu. Bizanslıların aldığı esirler arasında eski imparator Aleksis de vardı. Laskaris kayınpederini İznik'e götürüp bir manastıra hapsetti ve orada ölünceye kadar kaldı²¹.

I. Gıyaseddin Keyhüsrev hakkında müstakil bir eser yazan Tuncer Baykara: “Alaşehir savaşı, diyebileceğimiz bu muharebe 23 Zilhicce 607 Cuma günü, yani 7 Haziran 1211 tarihinde yapılmıştır. Ancak bu gün Cuma olmadığından savaşı 10 Haziran Cuma olarak da kabul edebiliriz. Bizans tarihlerinde zaman olarak, 1211 ilkbaharı verilmektedir. Nitekim Selçuklular savaşın iki gün iki gece sürdüğünü belirtir; 7 Haziran savaşın başlangıcı, 10 Haziran Cuma ise, sonucun ve kesin neticenin alınıp Gıyaseddin Keyhüsrev'in şehit olduğu gün kabul edilebilir. Bu arada 27 Haziran 1211 (14 Muharrem 608) tarihinde, Keyhüsrev'in naşı Konya'ya getirilerek, Alâeddin Camii'nin bitişiğindeki yere defnedilmiştir²².

Nicolae Jorga, ilk saltanatını kardeşi Süleymanşah'a terk ederek İstanbul'a sığınmış olan sultan Gıyaseddin Keyhüsrev hakkında bazı değerlendirmeler yapar: “Tahttan indirilen III. Aleksios, Konstantiniyye'den ayrıldığında, uzun zamandan beri bu şehirde yaşayan Selçuklu şehzadesi Gıyaseddin Keyhüsrev de onun yanındaydı. Hayatı zaferlerle dolu kardeşi ölmüştü ve kaçak Keyhüsrev, zamanının geldiğine karar vermişti: Taht ve kendisi arasında sadece Kılıç Arslan olarak anılan kardeşinin oğlu İzzeddin duruyordu. Keyhüsrev, mücadeleyi kısa bir süre sonra kazandı ve tahta geçti. Ama bu Selçuklu sultanı diğerlerinden farklıydı: En azından dışa karşı Hıristiyan dinini almış, din değiştirmesi yönünde onu ikna eden Bizans imparatoru, onu “oğlu” gibi

²⁰ İbn Bibî, I, 121-132; İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (SELÇUKNÂME) II, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, 2014, 135-140; Turan, 289-290.

²¹Turan, 289; Alptekin, 270-271; G. Ostrogorsky, savaşın yapıldığı yer olarak Menderes kenarındaki Antiocheia'yı gösterir (Bizans Devleti Tarihi, Çev: F. Işıltan, Ankara: TTK, 1986, 396-397).

²² Tuncer Baykara, I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211), Ankara: TT K, 1997, 43-44. Alaşehir savaşının tarihi hakkında ayrıca bakınız; Turan, 290-291; Yavuz Selim Burgu, Anadolu Selçukluları (Alâeddin Keykubad ve Zamanı), İstanbul: Selenge Yayınları, 2011, 92; Mehmet Ersan-Mustafa Alican, Sorularla Selçuklular Tarihi (Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı Türkiye Selçukluları), İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, 108.

Abdurahim Tufantoz

görmeye başlamış, dolayısıyla İmparator Aleksios'nin kızı, İznik'in yeni prensesi Anna, onun için sevilen bir "kız kardeş" haline gelmişti. Anadolu'ya geldiğinde Keyhüsrev, imparator olduğunu iddia eden Maurozomes'in damadı idi. Laskaris ve Keyhüsrev arasında, deniz yoluyla Antalya'ya gelen ve ilk saldırılar Kıbrıslıların yardımıyla defedilmiş olsa da, sonunda Türklerin eline geçen bu limandan genç Selçuklu dostunun yanına giden zavallı Aleksios için kavga çıktı. İznik imparatoru ve Konya'nın Selçuklu sultanı, rakibinin topraklarını işgal etmiş ve akrabalarına saldırmış olan Laskaris tarafından kuşatılan, Menderes kenarındaki Alaşehir'de karşılaştılar. Rum ordusunun 800 Latin askeri Türklerle cenk ederken, iki hükümdar Batı geleneklerine göre ikili mücadeleye girdiler ve Türklerin dehşetli bakışları altında imparatorun kılıcı, Konstantiniyye'de bir zamanlar dost olduğu sultanın başını omuzlarından ayırdı (1211)²³.

Alaşehir'in tekrar Türkler eline geçmesi ancak XIV. yüzyılın sonlarında Osmanlı sultanı I. Yıldırım Bayezid devrinde 1391'de gerçekleşecektir.

---

²³ Nicolae Jorga, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I (1300-1451), Çev: Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005, 135.

Sonuç

I. Süleyman Şah devrinde Türklerce alınan Alaşehir, adıyla da Türkleştirilmiştir. Ancak I. Haçlı Seferi (1097-1099) sonucunda Selçuklular İç Anadolu'ya çekilmek zorunda kalınca, Bizans buralara tekrar sahip oldu. I. Gıyaseddin Keyhüsrev babası II. Kılıç Arslan ve ağabeyi II. Süleymanşah gibi dirayetli bir sultan idi. 1204'te Lâtinlerin İstanbul'u işgaline ve Bizans'ın ikiye bölünmesine rağmen Küçük Asya'da istikrarı Türkler lehine çevirmesini bildi. O Türkiye Selçuklularını ilk defa denizlerle tanıştırdı. Bu sebeple 1206'da Samsun ve 1207'de Antalya'yı alarak Karadeniz ile Akdeniz'i karadan da birbirine bağladı. Kendisi savaş meydanında hayatını kaybetmiş olmasına rağmen bıraktığı devlet oğulları I. İzzeddin Keykavus ve I. Alâeddin Keykubad eliyle zirveye taşındı. Alaşehir'deki savaş ile de muhtemelen Ege sahillerine çıkılmak istenmişti. Ancak yaşanan aksilik bunun gerçekleşmesini engelledi ve sultan tarihte savaş meydanında hayatını kaybeden nadir sultanlardan birisi oldu.

Kaynaklar

ALPTEKİN, Coşkun, 1994, “Türkiye Selçukluları”, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VIII, Kombassan Yayınları, Konya.

ANNA KOMNENOS, 1996, Alexiad, Çev: Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

BAYKARA, Tuncer, 1997, I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211), TTK, Ankara.

BURGU, Yavuz Selim, 2011, Anadolu Selçukluları (Alâeddin Keykubad ve Zamanı), Selenge Yayınları, İstanbul.

CAHEN, Claude, 1994, Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler, Çev: Y. Moran, e Yayınları, İstanbul.

ERSAN, Mehmet-Mustafa Alican, 2013, Sorularla Selçuklular Tarihi (Osmanlı’dan Önce Onlar Vardı Türkiye Selçukluları), Timaş Yayınları, İstanbul.

İBN BÎBÎ, 1996, el-Evâmirü’l-Alâ’iye fi’l-Umuri’l-Alâ’iye, I-II, Çev: M. Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

İBN BÎBÎ, 2014, el-Evâmirü’l-Alâ’iyye fi’l-Umûri’l-Alâ’iyye (SELÇUKNÂME) II, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara.

İLGÜREL, Mücteba, “Çaka Bey”, DİA, VIII, 186-188.

JORGA, Nicolae, 2005, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I (1300-1451), Çev: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

KURAT, Akdes Nimet, 1966, Çaka Bey, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Abdurahim Tufantoz

NİKETAS Khoniates, 1995, Historia, Çev: F. Işıltan, TTK, Ankara.

OSTROGORSKY, Georg, 1986, Bizans Devleti Tarihi, Çev: F. Işıltan, TTK, Ankara.

SÜRYANÎ PATRİK MİHAİL VEKAINAMESİ, II, 1944, Çev: H. D. Andreasyan, -TTK Kütüphanesi'ndeki Basılmamış Nüsha- Ankara.

TURAN, Osman, 1998, Selçuklular Zamanında Türkiye, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

ÜLKER, Necmi, 2002, "Batı Anadolu'nun Türkleşmesi: İzmir Örneği", Türkler, VI, ed: H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 288-293.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, 1944, "Alaşehir", İA, I, İstanbul 291-293.

-----, Türkiye Tarihi, 1934, İÜ Yayınları, İstanbul.